

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS-
HISTORISK
ÅRBOG
1964

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

15

ERHVERVSHISTORISK
ÅRBOG

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

XV

1964

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

1964

OMSLAG :

T. & S. Plums smøretiket fra 1890'erne,
se side 21

TITELVIGNET :

Udsnit af Hjørringkøbmanden Chr. H. Niensens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk Arbog 1963 side 93 ff.

Copyright © by Erhvervsarkivet 1964

Printed in Denmark
by
AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE A/S

Indhold

<i>Inger Marie Plum</i> : Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum	7
<i>Andreas Jørgensen</i> : Dansk papirindustri 1870–1914. En oversigt	46
<i>Finn H. Lauridsen</i> : En rådgivende sæbesyder i 1860'erne	73
<i>John W. Oldam</i> : Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igen- nem i dansk erhvervsliv?	108
Beretning om virksomheden 1963–64	136
Publikationer fra Erhvervsarkivet	142

Af den private smørhandels historie

Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum

Af INGER MARIE PLUM

I 1873 grundlagde brødrene Thorvald og Sophus Plum i København firmaet T. & S. Plum. I tiden indtil 1. verdenskrig indtog firmaet en fremtrædende position i den danske smørhandel. Om firmaets historie skriver fhv. direktør *Inger Marie Plum*, der foruden på den mundtlige tradition bygger på breve mellem de to brødre, kalender-notater og meddelelser fra tidligere medarbejdere i firmaet.

Forudsætningerne

De to brødre, Thorvald og Sophus Plum, var oprindeligt ikke indstillet på at skulle gå handelsvejen. Thorvald havde nok fra sine unge år haft lyst til handelen; men slægten var en familie af akademikere, så det naturlige var jo, at han gik den studerende vej. Han begyndte derfor at studere medicin, efter at han i 1863 havde taget studentereksamen fra Aalborg skole. Året efter tog han filosofikum, men fik så tilladelse til at slå om. Sin handelsuddannelse fik han i Firmaet Fr. Th. Adolph's Enke i København, bag Børsen, indtil nytår 1869, hvorefter han i halvandet år var hos sine brødre, Frederik og Niels Munk Plum, i Assens.

Sophus Plum havde udpræget matematiske evner og ville være ingeniør. Efter at have taget den udvidede præliminæreksamen ved Københavns Universitet i januar 1864 var han i foråret 1864 hos sin broder Frederik i Assens, indtil han efter sommerferien kunne begynde på Polyteknisk Lærestanstalt. Han bestyrede filialen i Ronæs. Det var midt under krigen, og egnen var fuld af soldater. Det var et stort og anstrengende arbejde for den unge mand; men hans interesse for handelen vakttes, så han blev hos sin broder, dels ved virksomheden i Assens, dels som leder af filialen i Ronæs. 1. januar 1869 overtog han Thorvalds stilling hos Fr. Th. Adolph's Enke i København. Forbindelsen med forretningen i Assens holdt dog ved gennem årene. Snart var den ene så den anden af brødrene derovre, og der var en konstant brevveksling om penge- og andre forhold, således virkede Sophus i årene, mens han var hos Adolphs Enke som formidler ved køb af varer og ved betalinger.

Mens Thorvald er hos Adolph's Enke i København, og Sophus er i Assens,

fører de en livlig brevveksling, og vi ser af Thorvalds breve, at han allerede tidligt har tænkt sig at stifte en selvstændig forretning sammen med Sophus (brev af 2. 9. 1867). Thorvalds arbejde hos Adolph bestod ikke alene i kontorarbejde; han var også forvalter for pakhuset, særlig for smørlageret, så det var ham en skuffelse, da han inden sin afrejse derfra erfarede, at en anden var udset til at overtage stillingen som pakhusforvalter (breve af 18. 9. 1868 og 22. 12. 1868). Sophus blev nærmest bogholder hos Adolph. Det var således allerede her, at Thorvald Plum kom i berøring med smørhandelen, men i øvrigt var der intet, der i første omgang viste hen til, at handelen med dansk smør skulle blive hovedemnet for deres virksomhed.

Ved nytårstid 1869 skiftede de to brødre som nævnt plads. I sommeren 1870 forlod Thorvald atter Assens og tiltrådte en stilling hos Matthew og Teilmann i Leith, der hovedsagelig handlede med korn. »En af os må jo ud i den vide verden for at se at finde noget, der kan bringe os en selvstændig stilling«, havde han skrevet før sin rejse (brev 28. 4. 1870). Også fra Leith kredser brevene stadig om udsigterne for fremtiden; han regner ikke med, at moderen vil kunne have flere disponible penge, så de kan sættes i deres virksomhed. Vi har en faktura, hvoraf vi kan se, at han allerede i august 1870 har solgt et lille parti smør til et firma i Leith, og der var allerede dengang lidt forretning med import af danske handsker. Det var imidlertid en forretning, der var af kort varighed. De to brødre havde sparet 1.200 rd. sammen af deres gage, så der kunne jo foreløbig ikke blive tale om at begynde på selvstændig handel; begyndelsen måtte ske på agentur- og kommissionsbasis.

De breve, der er efterladt, hidrører for største partens fra Thorvald, mens vi kun har få af Sophus' breve, men alligevel er det nok muligt at få et indtryk af begge brødrene. Thorvald er stadig optaget af planer for fremtiden og er særlig interesseret i smørret. Han skriver om måske at nedsætte sig i Århus, men mener alligevel, at det ikke er heldigt på grund af Broges dominerende smørforretning. Han får det råd af en skotsk smørimportør, at skal de virkelig tage fat med smørhandelen, så må man gøre det med alvor og ikke indlade sig på halvhedsværk. Sophus burde komme til Skotland for en tid: »Det er nødvendigt, at du lærer smørret at kende. Jeg ved fuldt vel, at du ikke har en fin smag eller lugt; men øvelsen gør meget, og du vil nok nogenlunde komme efter det. Jeg vil ikke kunne besørge smørret alene; det vil falde mig lettere at få kendskab dertil, tror jeg, jeg har lejlighed her, da vi temmelig stadig får konsignationer af smør« (brev af 3. 8. 1871). I Assens var Niels Munk Plum i 1867 indtrådt i firmaet, og hans breve til Sophus Plum er bevarede. Man ser heraf, at der på gårdene omkring Assens opkøb-

Thorvald Plum.

Foto fra 1872.

tes smør, der med Adolphs Enke som mellemhandler sendtes videre til England.

I et brev af 19. januar 1872 lægger Thorvald planen for det fremtidige samarbejde; han mener, de skal begynde foråret 1873. Han vil forlade firmaet i Leith et halvt års tid forinden dels for at slutte forbindelser i England og Holland, dels for at komme hjem og ordne sagerne sammen med Sophus, før de begynder. Det kan aldrig skade at skaffe sig en god del agenturer, for går det ikke med det ene, så går det måske med det andet. Sophus har øjensynlig ment, det var noget dristigt, om han skulle forlade sin plads samtidig, for Thorvald må modstræbende give ham ret, men glæder sig over, at han vil stå last og brast med ham, således at de økonomisk er solidariske. Kompagniskabet skal således begynde den dag, da Thorvald forlader sin plads i Leith; Sophus deler derfor med Thorvald alle udgifterne ved dennes rejse, ved etableringen osv.; så længe Sophus ikke er aktiv deltager, vil Thorvald ikke inklade sig på at have smørkælder, men vil holde sig til agenturer i kul og jern.

Thorvald tog så fat, mens han endnu var i Leith. Udsigterne viser sig da så gode, at han allerede, inden han har forladt Skotland, skriver til Sophus,

at sådan som sagerne nu stiller sig, må han på det bestemteste tilråde, at Sophus forlader sin plads hos Adolph 1. januar. »Alt går over forventning, og jeg er næsten stolt over mig selv og mine egenskaber som rejsende, idet jeg uden introduktion og dog uden videre vanskeligheder har opnået at komme i forbindelse med nogle af de første huse i Glasgow og her i kul, kløverfrø, smør, fedt, kreaturer, sukker, etc., og jeg ligger nu i underhandling med Robinows & Marjoribanks, det største jernhus i Scotland, ja måske i verden«, han nævner flere firmaer, »og hvis jeg får blot et af dem, vil det vist være tilstrækkeligt til at underholde et menneske«.

Endelig i slutningen af juni 1872 forlader Thorvald Plum Leith og begynder den planlagte rejse fra Skotland, gennem England og videre til Holland og Belgien for endelig at være hjemme i juli måned. Undervejs opsøgte han firmaer, hvor han forhandlede om overtagelse af agenturer. Det drejede sig her både om salg for eksport og import. Vi kan bedst vurdere den unge mands grundighed ved at se hans rute: de skotske byer havde han alle taget ud fra Leith, Edinburgh, Glasgow, Bathgate, Dundee osv. Derfra gik vejen til Newcastle, Hull (smør), Leeds, Manchester, Liverpool, Cardiff, Gloucester, Bristol, London og videre til Amsterdam, Rotterdam, Schiedam og Antwerpen. Forholdene blev grundig undersøgt. Vi har hans notesbog fra den tur, og efter notaterne at regne fik han en god modtagelse, dog de fleste steder et noget henholdende svar. Dersom man var interesseret i import af korn og smør, ville man kun modtage konsignationer, og for importen til Danmark var betalingsbetingelserne noget forskellige, så af de forskellige varer blev det kun få, man kastede sig over, nemlig smør, jern, kemikalier og korn.

Sophus var endnu bundet til Adolphs Enke, så kun Thorvald Plum løste borgerskab og begyndte alene den 27. august 1872; denne dag blev altid anset som firmaets fødselsdag. Sophus forlod først Adolphs Enke den 31. januar 1873, tog borgerskab som grosserer 4. februar, og 5. februar 1873 blev firmaet T. & S. Plum anmeldt til firmaregisteret med hjemsted: København, næringsvej: agenturforretning.

De lejede en lejlighed i Herluf Trollesgade 25, hvor deres moder, Charlott Plum, havde sit hjem og de samtidig kontorere. Den første kontorist var Valdemar Christensen; men broderen Paul, der lige var blevet student, arbejdede også på kontoret til 1874. Fra dennes dagbog ser vi, at firmaets start den 5. februar blev fulgt med de største forventninger inden for familien.

Begyndelsen

Varerne, der blev forhandlet, var: jern, cement, kemikalier, petroleum, smør og korn. De firmaer, de først fik forbindelse med, var Robinows & Marjoribanks i Glasgow, for hvilket firma de blev agenter, Francis Smith i Newcastle og en del firmaer i Leith, Newcastle og Hull. Sophus Plum har (i indberetning af 1900 til ordenskapitlet) fremhævet et morsomt tilfælde, de havde som agenter for firmaet Morrison & Bartow i New York. Firmaet Jørgen Jensen, der var den største importør af petroleum, var blevet uenig med grosserer Harry Levin og gav dem et bud på en sejlerladning petroleum (værdi ca. 40.000 rdl.) kl. 4 om eftermiddagen, men kun mod svar inden kl. 9 næste morgen. Der blev telegraferet til New York ved hjælp af en code, og man havde accept her i god tid, så man kunne meddele dette til køberen. Denne påstod nu, at man havde accepteret på egen risiko, idet man umuligt kunne have svar, da »New York ikke havde kontorerne åbne om natten«. Tidligere var forretningerne med Amerika altid gået over Hamburg eller London, hvorved det var umuligt at gennemføre dem så hurtigt. Denne forretning blev omtalt i de pågældende forretningskredse som noget aldeles enestående og hjalp de to ellers ubekendte unge mennesker frem. På en sådan forretning var provisionen $\frac{1}{2}$ %, hvilket var mange penge for dem. Det kneb jo de første år, idet de måtte lægge telegramudgifterne ud for deres huse og ikke kunne være bekendt at forlange udlæg og provision betalt før ved årsopgørelsen. Tillige kostede deres rejser i England også mange penge, så de først efterhånden, som de tjente mere, kunne indlade sig på at gøre forretning for egen regning.

I vinteren 1873-74 lige fra november til februar er Sophus Plum i England. Firmaet har længe intet hørt fra Morrison & Bartow i New York, og han er i London henne at tale med to danske London-købmænd dels generalkonsul Westenholz, dels Kirschstein om problemet. Thorvald mente, at man ud fra England kunne finde en ny forbindelse, men ovennævnte købmænd siger lige ud, at skal der gøres noget effektivt, må man selv tage til New York, idet 1. klasses huse ikke antager en agent, som ikke personligt ansøger. De kunne ikke forstå, at man betænkte sig på at tage derover, hvis man virkelig mente, der var noget at gøre i København. De regnede det jo kun for en lille tur, og den måtte gøres, dersom man ønskede oplysninger og direkte forbindelse. Thorvald syntes nu ikke, broderen kunne blive så længe borte, så Sophus tager øjensynlig hjem; men allerede ved sommertid (juni 1874) er han på vej til U. S. A. via England. Undervejs på damperen, City of Montreal, er han den 29. juni så uheldig at falde over en ankerkæde, så han fik sin næse molesteret, hvilket han led meget under den største del af rejsen.

Så vidt man kan se af referaterne, kom der ikke meget ud af rejsen til New York. De fleste firmaer følte ingen lyst til at udvide forretningen til Danmark, og det ser ud, som om firmaet Morrison & Bartow helt forsvinder som forbindelse. Thorvald er interesseret i, om der er muligheder for eksport af smør til København, men ingen vil konsignere smør til Danmark.

Omkring 10. august er Sophus tilbage i Liverpool. Derefter igen en rundtur i Storbritannien, inden han vender hjem; men atter i efteråret samme år og i foråret 1875 må han en tur over Nordsøen. Endnu havde de ikke fundet ud af, om de skulle have et speciale eller skulle holde fast ved de forskellige agenturer. På den tid var handelen med korn og med smør imidlertid stadig tæt forbunden, og der viste sig nu en mulighed i kornforretningen.

I Assens

I 1875 havde brødrene i Assens købt den store Bruunske købmandsgård med tilhørende kornforretning. Af kontraktmæssige grunde over for en anden Assenskøbmand kunne de ikke selv overtage kornforretningen, så Sophus Plum rejste derfor efter nogen betænkning til Assens og overtog kornforretningen under navnet Brødrene Plum; dette skønt han mente at mangle grundig fagkendskab og fandt, at man burde ofre kapital og interesse på forretningen i København. 26. juni 1875 meddeltes det derfor i Københavns firmaregister, at Sophus Plum var udtrådt af firmaet T. & S. Plum, og 29. juni s. å. løste han borgerskab i Assens. Vi har ikke aftalerne fra dengang – men kun koncepten, som vi må antage har samme ordlyd som den overenskomst, der blev sluttet:

Under Dags Dato have vi Undertegnede indgaaet følgende Overenskomst: Th. Plum driver vor Forretning i Kjbhvn. under Firma T. & S. Plum, og S. M. Plum driver Forretning i Assens under Firma Brødrene Plum, og dele vi lige Udbytte af begge. S. M. Plum har Ret til, naar som helst han ønsker det indtil 1. Juli 1880 at blive gjenoptaget som activ Compagnon i Firmaet T. & S. Plum. Skulde nogen af os dø i ugift Stand, arver den anden hans Part i Forretningerne.

Udbyttet af begge Forretninger dele vi indtil anden Arrangement gjøres mellem os.

Videre hedder det, nu i kladder til meddelelser til de forskellige forretningsforbindelser:

Vi tillade os herved at underrette Dem om, at undertegnede S. M. Plum er udtraadt af Firmaet T. & S. Plum, hvilket forbliver uforandret med undertegnede Th. Plum som eneste og til Underskrift berettigede Ihænde-haver.

Sophus Plum.

Foto fra 1873.

Og

Ved Nærværende vil jeg foreløbig underrette Dem om, at jeg nu har overtaget Hr. P. Waidtløw's Kornforretning og driver samme under Firmaet Brødrene Plum.

Da Hr. Waidtløw's hele Lager kun bestod af 7 Td. Hvede, 1 Td. Byg og 2 Td. Rug, overtog jeg dette til hans Indkjøbspris. Her findes spredt hos Bønderne en Deel Hvede, hvilket de ville af med i Løbet af denne Maaned, af de øvrige Kornsorter synes derimod alt at være afhændet. Haabende at modtage Deres behagelige Meddelelser forbliver jeg Deres --

med særdeles Agtelse

hengivne
S. M. Plum.

Kornforretningen blev drevet i samarbejde med firmaet Elias B. Muus, men indehaverne var de to brødre. Elias B. Muus drev betydelige kornforretninger både i Kerteminde, Odense og København. Indehaveren var Elias B. Muus med sønnen Oscar B. Muus (den senere handelsminister) som deltager. Dette firma var dem til uvurderlig støtte ved sin store erfaring på kornforretningens område samtidig med, at det ydede de fornødne penge dertil.

Brødrene i Assens, firmaet N. M. & F. Plum, ejede den store købmandsgård og havde selv kontorer i bygningen ud mod gaden, mens kornkontorerne

lå i bagbygningen over gården. Oscar Muus var deres gode ven, men der kunne dog komme divergenser, så som, når der blev lånt for store beløb til Assensfirmaet eller, som i et brev af 8. september 1877, hvor Oscar Muus nok har skrevet et »skrap« brev og bebrejdet S. P., at han har givet landmændene et utilbørligt forskud. I et brev af 18. september henstiller Thorvald til Sophus, at de lån, der ydes fælles bekendte, må være for fælles regning og ikke på Muus's. Det var dårlige tider for landmændene, og firmaet Muus ønskede ikke at have så mange penge ude. Sophus Plum holdes stadig orienteret om forholdene i København og foretager rejser for firmaet. Vi skal senere høre om Thorvalds polemik med de 23 jyske købmænd. Firmaet Peter Glud i Vejle havde øjensynlig udtalt sig nedsættende om Thorvald Plums soliditet, hvorfor han ville indrykke et avertissement. Dette får Sophus dog forhindret, og Thorvald må indrømme, at det var overilet; men han må dog konstatere, at hele denne strid har hjulpet ham, så han får flere mejerier både sjællandske og jyske.

Da aftalen mellem de to brødre udløb pr. 1. juli 1880, havde Sophus allerede ved nytårstid 1878 skrevet, at han gerne ville genoptage samarbejdet i København, hvorfor Thorvald stiller ham følgende forslag i et brev af 7. januar 1878:

Fra 1. Juli 1880 tager du hele Indtægten af Importforretningen (Agenturerne) og Assensforretningen, og jeg af Export-Forretningen herfra. Din Part af den af T. & S. Plum opsamlede Kapital kan du hæve med $\frac{1}{5}$ Part hvert Aar. Du kommer tilbage til Forretningen her om muligt eller indsætter et Menneske, der kan forestaa din Part af Forretningen, da jeg ikke har Tid til at gøre det ordentlig.

Derefter nævner han nogle firmaer i England, der har tilbudt ham agenturer, men han har bedt dem lade det bero til om to-tre år, når Sophus kom til København. Endvidere skulle forretningerne arbejde under eet, og understøtte hinanden. Derefter følger forskellige aftaler i tilfælde af adskillelse, død o. lign. Smørforretningen, hedder det videre, er risikabel; ved et tilfælde har vi ingen falliter i år, således som næsten alle smørfirmaer her. Havde der været en ordentlig fallit, kunne hele avancen være røget med lethed. Om et enkelt firma, Carl Kjær, skriver han, at det i årets løb har tilsat kr. 80,000, hvoraf 33.000 er på falliter. Derefter en hel side med beskrivelse af tab, risikoen ved nedadgående markeder osv. – Sophus har øjensynlig akcepteret, for i brevet af 12. januar s. å. glæder det Thorvald, at Sophus mener, at de fremtidig kan arbejde sammen på det grundlag, som han har foreslået.

I 1879 vender Sophus til København samtidig med, at han har giftet sig, og anmeldes 31. maj 1879 til firmaregisteret som medindehaver; men allerede den 10. februar 1879 har Thorvald i et brev beklaget, at agenturerne i disse

år er blevet forsømt, mens smørforretningen indtil nu stadig er vokset. Pr. 1. november 1880 meddeles til Københavns handelsregister, at firmaet nu driver kommissions- og eksportforretning. Kornforretningen blev derefter drevet fra København a meta med Elias B. Muus, indtil 1891. 2. juli 1891 anmeldes, at S. M. Plum er udtrådt af firmaet brødrene Plum.

Det blev smørret

Således var linien lagt for den fremtidige forretning, og det blev smørret, der blev firmaets hovedforretning; efterhånden gik firmaets virksomhed og interesser helt over på denne vare. Det kan derfor være af interesse at udrede den udvikling, som produktionen af og handelen med smør havde gennemgået, men det bliver kun i korthed, da der foreligger så mange værker og artikler derom, som den, der vil sætte sig grundigt ind i emnet, kan studere nøjere.

Smørret produceredes endnu dengang (1872–73) på gårdene og hørte ind under husmoderens arbejde. Oprindeligt var den danske smørproduktion kun til hjemlig brug. Imidlertid var udviklingen langsomt gået fra stuedrift til mejeridrift. Særlig i hertugdømmerne var man længere fremme end i det øvrige land. Der kom efterhånden et overskud – kvaliteten var meget forskellig. Der skelnedes meget stærkt mellem herregårdssmør og bønder-smør. På de mindre gårde måtte man gemme fløden flere dage – ja ofte en hel uge – inden der blev tilstrækkeligt til en kærning. På herregårdene, hvor mælkemængden var større og fodringen mere ensartet, kunne der skaffes bedre forhold for den tekniske del. Man kunne have uddannede mejersker, mælkestuer, og der indkaldtes ofte hollændere, der forpagtede særlige mejerigårde, hollænderrier. Efterhånden udviklede der sig et gennemført system med ensartet pakning i bøtter, orden, nøjagtighed og renlighed i produktionen. Dette smør kunne sælges direkte til en grosserer, mens det mindre landbrug måtte sælge smørret til deres købmand, hvor man for det meste til gengæld modtog varer. På købmandens lager blev smørret omæltet, sorteret og så ved hjælp af en mægler videresolgt til grosserereren, der solgte det enten til hjemmemarkedet eller til eksport. Smørret fra øerne blev fortrinsvis benyttet til det hjemlige marked, mens det jyske smør eksporteredes. Det sendtes over Altona eller Hamburg, men meget ofte nåede det ikke længere, idet det indgik i forbruget der, mens det holstenske smør blev eksporteret som det fineste. Smørret var ind delt i klasser og betaltes efter kvalitet, og sidst på listen stod det danske: Dänisch oder Schmier (smørelse), mens det bedste danske smør solgtes som »Pri-

ma Kiel«. Målet blev derfor at fremskaffe en holdbar og ensartet vare, der kunne måle sig med det holstenske; yderligere forsøgte man bl. a. at forsende smørret i særlige hurtiggående både, så det modtagelige smør ikke fik lugt af andre varer.

Adskillelsen fra hertugdømmerne i 1864 medvirkede til, at man så fordelene ved en direkte forbindelse, og der viste sig inden for ledende kredse en voksende interesse for at fæstne og udvide forholdet til Storbritannien. I 1865 blev den første ugentlige linie Danmark-Skotland (Currie & Co.) startet, som efterhånden fulgtes af flere regelmæssige ruter. I 1870 åbnedes en ugentlig rute København-Newcastle; i 1874 var Esbjerg havn færdig, og D. F. D. S. åbnede to ugentlige ruter til Newcastle og Harwich. Disse direkte forbindelser bevirkede, at englænderne fik øjnene op for det danske smørs gode kvalitet, den gode pakning og den smukke emballage, og man blev klar over, at dersom dette blev ved, ville danskerne slå holstenerne ud.

Samtidig var der netop i disse år sket en omvurdering af rentabiliteten af landbrugets produkter. De store fremskridt i transportforholdene havde muliggjort tilførsler til Europa, først og fremmest af kornvarer fra Amerika og Rusland, således at betydningen af korneksporten faldt til fordel for den dyriske produktion, og netop i året 1872 viste statistikken, at eksportværdien af denne havde oversteget værdien for korn og kornvarer.

Herhjemme havde man allerede længe været klar over, i hvilken retning udviklingen gik. Siden århundredets midte havde der vist sig stigende konjunkturer i verdensmarkedet, og inden for mejeribrugets var der gjort et stort arbejde, ledet af folk som Th. R. Segelcke og N. J. Fjord. Segelcke var i 1861 blevet ansat som konsulent i Landhusholdningsselskabet, og Fjord udnævnedes i 1858 til docent ved Landbohøjskolen. For Segelcke var målet ganske bevidst at få smørret ud på verdensmarkedet, og da England så afgjort var hovedmarkedet, gjaldt det om at fremskaffe en ensartet kvalitet, der var tilpasset dette marked. Der blev holdt udstillinger og smørbedømmelser i forbindelse med landmandsforsamlingerne, og i februar 1868 blev der på foranledning af Hans Broge og andre jyske købmænd afholdt den første udstilling af vintersmør. Disse udstillinger af vintersmør afholdtes lige til 1878 i jyske byer.

I juni 1879 afholdtes en international landbrugsudstilling i London, hvor førstepremien i den pågældende udstillingsklasse foruden udstillingens førstepris blev tildelt fru C. de Lichtenberg, Hessel ved Grenå. På foranledning af Hans Broge havde man sørget for, at foustagerne dels var leveret af den samme bødker, således at de var ens, dels var forsendt omhyggeligt, så de fremtrådte ganske rene og uskadede. Denne udstilling var af afgørende betyd-

Sophus og Thorvald Plum
(stående) sammen med
brødrene Nicolai og Paul
Plum.

Paul Plum studerede fra 1873
teologi og arbejdede samtidig
på T. & S. Plums kontor; i
1879 oprettede han en selvstæn-
dig vinhandel, som Nicolai
Plum, der var skibsfører, i 1882
indtrådte i.
Foto ca. 1876.

ning for det danske mejeribrug. Det danske smør fik verdensry, og markeder, der før havde været lukkede, blev nu med eet åbnet for det danske smør.

Således arbejdedes der fra begge sider, både fra mejeribrugets side og fra handelens for at finde den gode kvalitet, der kunne passe det britiske marked. På jagten efter varen havde grossisterne ikke altid taget det så nøje. Man købte smørret uden hensyn til kvaliteten, og på grossererens lager blev det så klassificeret i en 4 til 5 klasser og derefter afsendt til England i konsignation. Her blev det gennem en mægler videresolgt til de britiske grossister og derfra videre til detailhandlerne.

De to brødre fik af de handlende i København overladt konsignationer af smør til England. Men på grund af kvaliteten og den meget omstændelige måde at handle på, var det økonomiske resultat ofte ret ringe. De større kunder i England og Skotland, J. G. Christie i Hull, Richards, Edinburgh, Ths. Robinson, bad dem købe den rigtige kvalitet til dem, da de ikke havde været tilfreds med den vare, de havde fået. De benyttede så den fineste smørkender, mægler Fossing, der købte smør op til Espensen og Busck, til at gå rundt og købe op til dem. Fossing opdagede da, at Thorvald Plum havde en meget fin smag og lugtesans og opfordrede ham til selv at købe sit smør op. På rejser i Storbritannien studerede Thorvald Plum nøje de forskellige markeders smag;

firmaet blev derved kendt som ekspert i at sortere smørret og fordele det efter markederne, således at farve, kvalitet og konsistens blev, som kunderne ønskede det. Samtidig trådte de i forbindelse med producenterne, og der blev i mange retninger gjort et stort arbejde for at disse kunne forstå vigtigheden af et ensartet og fint produkt, der kunne stå sig i konkurrencen med andre landes smør, tysk, hollandsk, finsk, fransk og irsk. Man må nemlig huske, at endnu på det tidspunkt var det franske smør dominerende på det engelske marked. Det var et arbejde, der blev gjort fuldstændig på samme linie som professor Segelcke og docent Flor.

Smørhandelen

T. & S. Plum gik imidlertid videre; efterhånden som de havde samlet sig en kapital, gik de over til at gøre smørforretningen for egen regning. På en rejse i England i 1878 gik Sophus Plum ind i en forretning i Yorkshire og spurgte, hvem der forsynede de fineste butikker, og man svarede da, at Arthur Tadman (f. 1851) i Leeds i hvert fald solgte det fineste sukker. Der sluttedes derefter forbindelse med Tadman, der solgte til de største og fineste butikker. Yorkshire havde indtil da købt over Hamburg, men fik nu smørret direkte fra Danmark. Dette var firmaets system: så vidt mulig at undgå mellemhandlerne, altså sælge direkte til detailhandlen. De fik de engelske detailhandlere til at afgive faste ordrer på deres ugentlige forbrug af fineste danske smør. Smørret solgtes frit ombord, f. o. b., dansk havn som dansk smør og befordredes direkte fra Danmark til de britiske havnebyer. Kunderne kunne være sikre på kvaliteten, og prisen fastsattes »subject to markets fluctuations«, d. v. s. den sattes i henhold til Københavns smørnotering. Man trak på kunderne 10 dages dato, dersom de ikke remitterede.

Foruden Arthur Tadman, der var agent for Yorkshire, havde man agenter i Glasgow, David Wight & Co, i Birmingham, Newport og senere fik de James Hutchison i Manchester, der blev agent for Lancashire. Blandt disse agenter må Tadman særlig fremhæves som den ideelle, kendt med kunderne, deres smag og soliditet, dernæst Hutchison, hvilken sidste imidlertid døde i slutningen af goerne. Firmaet havde på den måde ca. $\frac{3}{4}$ af sit kvantum fast afsat til kunder, der fik deres bedste mærker, og som af den grund betalte en overpris på op til $\frac{3}{4}$ -pr. drittel. Firmaet havde på sit højdepunkt op til 300 forskellige faste kunder at forsyne hver uge, og endnu ved krigens udbrud i 1914 havde man henved 200 kunder hver uge. Man regnede med, at dette firma havde bragt det længst frem i retning af rationel drift af smøreksperten,

og de andre smørfirmaer studerede deres metoder og prøvede at efterligne dem. Thorvald Plum blev engang mødt i en forretning med ordene: »Are you Mr. Plum; I have heard your name over and over again«. Der fortælles af de andre smøreksporthører, hvorledes de på deres rejser kom til hele »Plumske reder«; her var intet at gøre for dem. Navnet PLUM var kendetegnet for en fin kvalitet, ja, det gik endda så vidt, at en konkurrent i 1893 udsendte cirkulærer med navnet PLUM påskrevet.

Det var således let at skaffe kunder; vanskeligheden lå i at fremskaffe tilstrækkeligt smør af bedste kvalitet. I slutningen af 70erne skete der endda en nedgang i udførselsmængden herfra landet. Man trådte efterhånden i forbindelse med en del svenske mejerier. Disse var overvejende beliggende i Skaane, men også i Halland og Blekinge. De svenske mejerier var alle betydelig større end de danske. Mens de danske dengang leverede gennemsnitlig en 60–70 dritler ugentlig, kunne de svenske godt levere op til 120. Der opnåedes så nogenlunde den samme pris, og mange firmaer skelnede ikke særligt mellem de to nationaliteter.

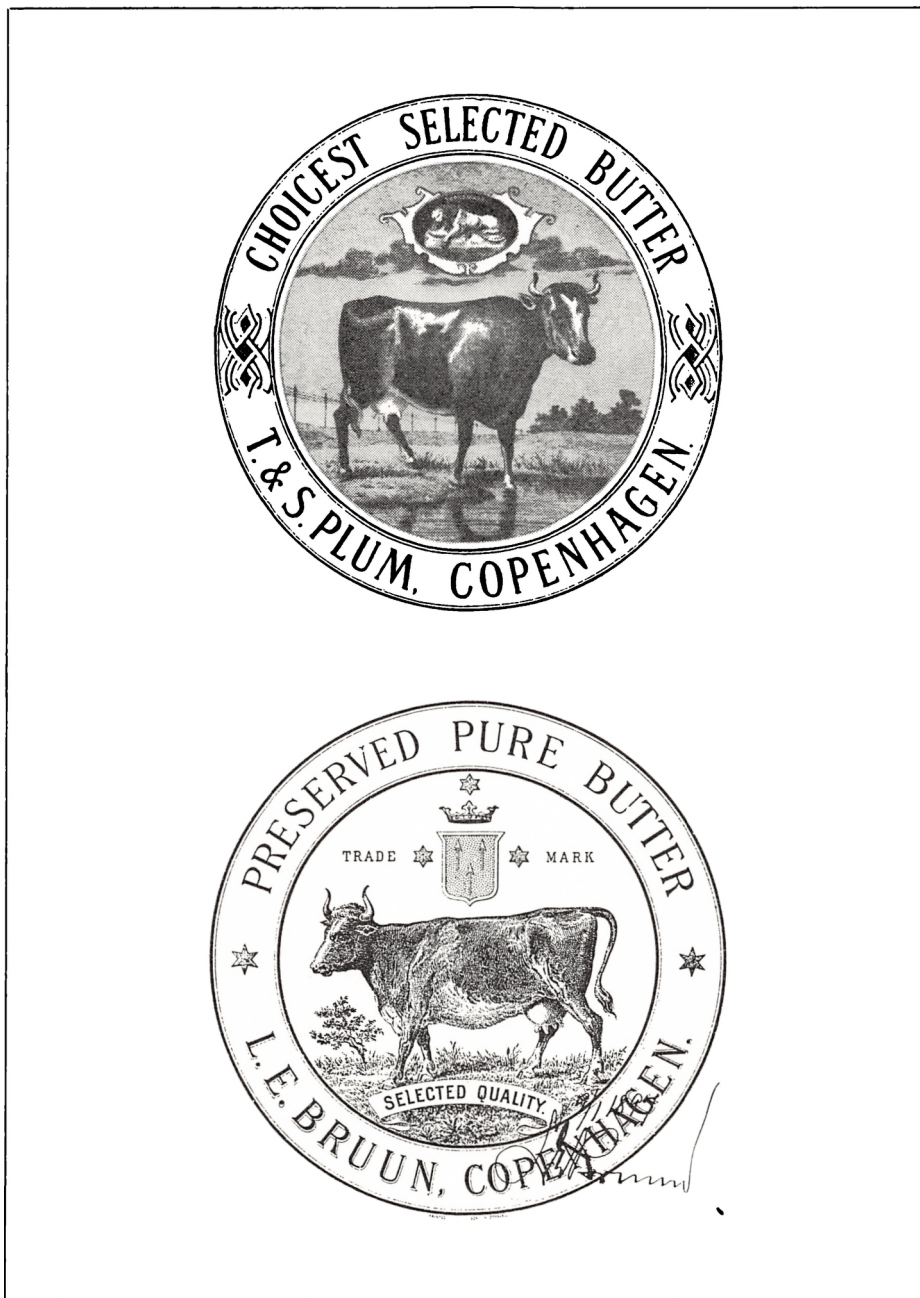
Som nævnt var kvaliteten meget varierende. Det indgåede smør blev sorteret og klassificeret på lagrene og solgtes som ekstra fint, fint og så fremdeles. Man afregnede producenterne bedst muligt, men ofte blev der aftalt en pris for et år ad gangen, mest fra 1. november til 31. oktober. Denne fremgangsmåde blev i det lange løb utilfredsstillende for begge parter; når priserne faldt blev det tab for købmændene, når de steg for producenterne. Efterhånden som den københavnske smørhandel fik en mere fremtrædende rolle, dannede der sig forskellige noteringer; men den mest benyttede var Berlingske Tidende's smørnotering, der stod hver fredag i Berlingske Tidende. Der rejste sig imidlertid en opposition mod denne notering, og den var sikkert også sat for lavt. »23 jyske smørhandlere« med Hans Broge i spidsen og de eneste virkelig betydende smørhandlere i Jylland meddelte den 25. oktober 1877 i »Jyllandsposten«, at man herefter ville afregne efter en bestemt skala efter kvaliteten i henhold til en notering, de selv ansatte. Artiklen var typisk møntet *mod* kontrakthandelen og *for* køb af smør til en efterhånden ansat pris. Meningen var at lokke landmændene til at sende deres smør i konsignation til dem. Det var første gang, at købmændene udtalte, at de ønskede et vist herredømme over omsætningen, og ordningen vakte en del uvilje også på grund af klassificeringen i fire klasser med en fast prisforskel. Der kom en offentlig polemik ud deraf, idet Thorvald Plum i »Ugeskrift for Landmænd« skrev en længere artikel om det danske smørs stilling og værdi i England. Artiklen var nærmest henvendt til producenterne; han ønskede at forklare dem vanskelighederne ved afsætningen af de mindre fine sorter smør,

mens de enkelte ekstrafine sorter altid kunne finde afsætning, som f. eks. i Manchester, men at de 23 jyske smørhandlere dog næppe ville ansætte deres højeste notering efter de få ekstra fine smørproduktioner, idet de sikkert ikke ønskede at fornærme og støde deres kunder bort. Således ville en klassifikation med en forskel på 6 kr. altid blive meget vilkårlig. De jyske smørhandlere kom med en modartikel i »Jyllandsposten« af 30. december 1877, hvortil Thorvald Plum svarede i »Jyllandsposten« den 12. januar 1878. De jyske smørhandlere insinuerede, at »hr. Plum« med sin artikel rimeligvis mente, at endnu flere skulle sende deres smør til København; men han ville sikkert få at se, at resultatet netop ville blive det modsatte. Plum overlod i sin artikel af 12. januar dommen over sin artikel til enhver, der læste den uden fordom. Der skete imidlertid det, at der efter denne polemik kom mere smør til hans lager, både jysk og sjællandsk – det første mærke var Adellersborg, et meget fint produkt. Vi har tidligere omtalt en artikel af firmaet Glud i Vejle, der viser, at kampen blev ført med ret hårde midler.

Ønsket fra alle sider var imidlertid at få smørnoteringen ind under faste former med et officielt præg som børsnoteering. Efter opfordring af Odense Handelsforening blev der fastsat en notering på Københavns Børs, som fra november 1880 havde den form, der blev grundlag for Københavns smørnotering. Denne sattes herefter hver torsdag og var, så længe den eksisterede, den eneste verdensnotering, der blev sat i København. Sammensætningen af noteringsudvalget var imidlertid stadig en kilde til uenighed mellem købmænd og mejeribrug, og der skete i årenes løb mange ændringer. Til en begyndelse blev noteringen ansat af to københavnske smørhandlere og en mægler med en inddeling af smørret i fem klasser, men efterhånden som kvaliteten bedredes, forsvandt klassificeringen. Firmaet T. & S. Plum var som firma medlem af smørnoteringen.

Fremskridt i teknikken

Slutningen af 70erne og årene derefter betegnede et omslag; efter de gode år i århundredets midte kom der vanskeligheder i landbrugets økonomi. Ejendommene var købt til høje priser, mens priserne på korn faldt; kun mejeribruget undgik faldet, og der blev nu sat ind for et mere intensivt udbytte af denne gren. Fremkomsten af den kontinuerlige centrifuge bevirkede, at man fik det fulde flødeudbytte af sødmælken, og landbruget lærte at forstå den støtte, man havde i fællesskabet. I sommeren 1880 indrettedes de første centrifugemejerier, og mejeriernes tal steg med en rivende fart gennem 80erne. Smørrets kvalitet blev mere ensartet, mejeristernes uddannelse sattes i system,

I 1890'erne opstod der strid mellem T. & S. Plum og L. E. Bruun om retten til benyttelse af en græssende ko som smøretiket. Striden blev bilagt ved forlig, hvorefter T. & S. Plum gik ind på ikke at benytte farverne sort og rød i etiketten, mens L. E. Bruun lovede ikke at benytte blå farve.

i 1882 grundlagdes det første andelsmejeri, og eksportørerne sluttede aftaler om levering af hele produktionen, efterhånden som andelsmejerierne opstod. Således kan man sige, at producenter og købmænd arbejdede hånd i hånd. Ved udgangen af 1887 var der ca. 2.200 centrifuger i danske mejerier, og inden udgangen af 80erne var der omkring 600 andelsmejerier, omkring år 1900 950 med ca. 150.000 leverandører. Det vil sige, at henved $\frac{4}{5}$ af den samlede mejeriproduktion varetoges under fællesdrift; herregårdsmejerierne nedlagdes i stort tal, idet ejerne tilsluttede sig enten et andelsmejeri eller fællesmejeri. Hovedtrækket var den stigende overgang fra hjemmebehandling af mælken til stordrift, hvorved de ringere sorter forsvandt. Den danske smørekseport blev nu præget af ensartet kvalitet, bedre transport på jernbanerne, med kølerum i skibene samt hyppige og regelmæssige dampskibsforbindelser med Storbritannien. Handelen med smør kom efterhånden ind i et fast leje.

Det var naturligt, at disse år med den stærke udvikling på det tekniske område, hvor begge brødrene nu arbejdede sammen i København, betegnede en rivende udvikling for firmaet. Men det var ikke altid held og lyse tider. Firmaet havde en svaghed: kapitalen svarede ikke til den store omsætning. Under nogle likviditetsvanskeligheder i de første år lånte de 3.000 rdl. af morbroderen, pianofabrikant Carl Blædel, og kom derved igennem. I isvinteren 1888–89 frøs en del smør inde, som måtte sælges med tab. Om det var samtidig, at der ankom muggent smør til Glasgow, er ikke klart, men her drejede det sig også om en vare, der måtte sendes til Hamburg og sælges med tab. Vinteren 1892–93 var også meget hård. Bådene med smør lå i København og kunne ikke komme ud. Kun »Constantin« ført af kaptajn Fenger kom ud af Sundet ved hjælp af en isbryder og nåede til Newcastle. Kaptajn Fenger blev for dette fejret af de københavnske eksportører. Under sådanne forhold kneb det også med kapitalen. Det var efter isperioden 1889, at de fik forbindelse med Hutchison i Manchester, som stod i forbindelse med mange butikker.

Firmaets bankforbindelse var Landmandsbanken; men man skiftede over til Privatbanken. Grunden skal have været – efter hvad der fortælles – firmaet Mohr & Kjærs betalingsstandsning i efteråret 1885. Dette firma havde drevet en udstrakt kommissionsforretning med smør og korn og rev en del forretninger i provinsen med sig. Direktør Glückstadt blev nervøs og ønskede at indskrænke firmaet Plums kredit, hvorfor Thorvald Plum gik til Tietgen, som lovede ham den ønskede kredit til brug for smørhandelen. De havde penge investeret i et svensk mejeri »Sandbäcken«, hvor de tabte en del penge (100.000 kr.), da mejeriet i 1886 standsede sine betalinger. Privatbanken bebrejdede dem, at de så stærkt var gået ind for et enkelt foretagende, men Thorvald

Plum viste da Tietgen firmaets bøger, hvor han kunne se, hvorledes risikoen var fordelt mellem mange småkunder. Vi har også brevene fra Sophus Plum, da Thorvald var i Sverige for at ordne disse forhold, og ser, hvorledes både han og Tietgen tilråder at lade mejeriet standse betalingerne, da det ligger uden for deres virksomhed at drive mejeridrift.

Der sluttedes et tillidsforhold til Tietgen, som altid roste de to brødre. Ved et møde i Handels- og Kontoristforeningen omtalte Tietgen senere, hvorledes firmaet Plum handlede. Tietgens meddirektør indtil 1888, P. N. Damm, var en mere forsigtig natur og var ikke altid enig med Tietgen. Thorvald Plum fortalte om en situation, hvor han drøftede en diskontering af en veksler på kr. 10.000 med Tietgen. Da Damm kom gennem kontoret, begyndte Tietgen at tale om andre ting.

Medarbejderne

Som nævnt var den første kontorist Valdemar Christensen, der forlod dem 1875. I 1874 var A. R. F. Larsen blevet ansat som bogholder, og i 1877 kom Valdemar Lavætz. Begge forblev i firmaet resten af deres liv. I 1879 ansattes Carl Holbek. Larsen og Holbek fik prokura i forening i 1880, Lavætz i 1882 i forening med en af de to ovennævnte. I september 1889 trådte Carl Holbek ind i firmaet som ansvarlig deltager (kontrakt af 14. sept. 1889), gældende fra 1. januar 1890. Carl Holbek var ligesom Thorvald Plum en meget fin smørsmager og arbejdede mest sammen med denne. Der var dengang et stort arbejde på lageret, idet der ikke var standardiseret vægt. Nettovægten kunne divergere stærkt. Dritlerne blev derfor »strippede«, vejede og fakturerede efter vægt, og cheferne havde deres stadige gang for at udsøge de rigtige kvaliteter til kunderne. Holbek udtrådte af firmaet fra nytår 1895. Der var forskellige årsager til dette. I notaterne for året 1894 ser vi stadige konferencer med Carl Holbek vedrørende en filial, som han ønskede anlagt i Australien. Tanken var den, at skulle man eksportere smør i dåser til fjerne egne, var det mest praktisk at foretage pakningen på et sted, hvorfra fragten ikke var så dyr. Carl Holbek udtalte senere ved en forespørgsel, at der ikke var undt ham den selvstændighed, som han kunne vente, og når man i dag ser på forholdet, må man indrømme, at det sikkert ville have været vanskeligt at beholde en dygtighed som Holbek, hvor der i forvejen var to chefer. Viggo Hornemann blev ansat i firmaet i året 1884 og fik kollektiv prokura i 1899.

Indre forhold

Imidlertid var der i året 1889 sket en ændring i det indbyrdes forhold. Den ordning, der var truffet, da Sophus Plum i 1879 vendte tilbage fra Assens, viste sig utilfredsstillende for ham. Mens smørforetningen netop i disse år havde gennemgået en storslået udvikling, havde de andre afdelinger ikke vist noget større udbytte; Sophus Plum havde derfor erklæret, at fik han ikke en bedre ordning, ville han træde ud af firmaet. Hele dette forhold kom ikke alene til at berøre de to brødre og kompagnoner, men hele familien tog del deri og søgte at indvirke på Thorvald. Thorvald tog til Sverige og opholdt sig en tid der som patient hos lægprædikanten og miraldoktoren Frederik Boltzius. Han fortalte senere, hvorledes »der faldt som et Slør fra hans Øjne«, og han så hele sit tidligere liv for sig. Dette efterår 1889 regnede han altid som tiden for sin omvendelse, og da han vendte hjem, var det for helt at udtræde af forretningslivet, da han kunne se, at det var en fristelse for ham. I et brev til en »Broder i Herren« af 2. december 1900, som er bevaret, skriver han om denne tid:

I sin Tid 1880 forurettigede jeg, som omtalt, Sophus ved Delingen af Forretningen, og jeg skal altid være ham taknemlig for den kærlige og broderlige Maade, han modtog mig paa, da jeg bekendte min Synd for ham og bad ham igen træde ind i Forretningen (ca. 1890) og dele Indtægten af samme med mig. Forurettelsen laa ikke i, at Forretningen i sin Tid blev delt, men *Maaden* hvorpaa den blev delt; saa meget mere som jeg i sin Tid, da Forretningen blev begyndt i 1872, havde opfordret Sophus til at staa sammen med mig, endog i den Grad, at hvis jeg fallerede, da skulde han dele sin Gage med mig, og at han ikke skulde opsige sin Plads hos Adolph's Enke, før Forretningen gik nogenlunde. Dette Brev eller en Copi af det faldt mig i Hænde en Del Aar efter Delingen; Jeg havde glemt det, men Gud havde ikke glemt det, og min Samvittighed blev ramt; dette skete kort før min Omvendelse til Gud (saavidt jeg erindrer), og hvor Gud er god! at Han ogsaa bragte dette til mit Gode, idet jeg blev slaaet ned, og det Onde blev vendt til det Gode.

Det hedder videre i brevet, at vi selv intet ejer, alt må lægges i Herrens hånd; derefter fortsættes:

Prøven har kostet mig megen Sjælekamp, thi denne Forretning *har* jeg elsket højere end alt andet i denne Verden, ligesom det skar mig i Hjertet at føre Sagen frem igen og *bedrøve* Sophus med den, som jeg elsker og nødig vil skaffe Uro og Bekymring, og jeg fik først Fred, da det blev mig klart, at det var i Herrens Haand og ikke i Menneske Haand, at jeg lagde Afgørelsen . . . .

Brevet slutter med

Er mangelfuldt og maa læses med et velvilligt og overbærende Sind.

Det mener jeg også, vi gør.

Hverken Thorvald Plums hustru eller broderen ønskede imidlertid, at han skulle gå til den yderlighed at forlade forretningen, og der blev truffet den

ordning, at fra 1. januar 1890 skulle udbyttet deles lige mellem dem, efter at Carl Holbek havde fået sin part (kontrakt af 6. oktober 1890).

Der var kun tilbage at ordne det pekuniære mellemværende, der var opstået på grund af den uretfærdige fordeling af indtægterne i disse år. Den sum, som der kunne være tale om, at Sophus havde til gode, ville han imidlertid ikke modtage. Thorvald havde allerede i nogle år dannet et fond, hvis renter gik til understøttelse af moderen og andre familiemedlemmer. Det var denne sum, han skyldte Sophus, og den blev nu grundlaget for et familielegat, der opkaldtes efter deres forældre, N. M. & Charlotte Plums legat. Midlerne blev anbragt i forretningen og er tabt.

Carl Holbeks udtræden af firmaet pr. nytår 1895 kom Thorvald Plum meget utilpas, idet de to samarbejdede. Thorvald Plums standpunkt var imidlertid dette, at et hus, der er splidagtig med sig selv, lægges øde.

Albertis smørekseportforening

I året 1888 stiftede P. A. Alberti sin smørekseportforening på Sjælland, Farmers Association. I England mærkedes Albertis virksomhed meget stærkt. Han havde ingen kundekreds og søgte derfor at komme ind ved hjælp af underbud. Thorvald Plum fortæller fra en rejse i 1889, hvorledes Farmers Association ligger som et tryk over hele handelen. Overalt er man fortvivlet over situationen, idet køberne udviser en sådan manglende agtelse for de danske eksportører. Alberti sælger til latterlig lave priser; den ene kunde efter den anden begynder at tage smør fra eksportforeningen, og Thorvald Plum ved ikke rigtigt, hvorledes man skal ordne sagen, om man skal bede statskonsulent Faber tage affære, eller om man måske skal drøfte sagen ved smørnoteringen. Det er altid vanskeligt, når mange skal tage ordet, og formanden for smørnoteringsudvalget, Fr. Th. Adolph, som er den, der bør føre forhandlingen, er jo ikke smørkøbmand, så han kan ikke tale med den rette saglighed. I et brev skriver Thorvald Plum: »Nu er vi kun nr. 2 i Lancashire, før var vi nr. 1«.

Alberti søgte at vinde mejerierne ved højere priser. Det virkede derfor ganske ødelæggende for smørhandelen, når han hjemme overbød købmændene og underbød dem i England. Dette forhold, der klart kunne bevises gennem tilsendte afregninger og fakturaer, gjorde, at man fra begyndelsen havde den største mistro til hans hæderlighed, selv om man jo ikke kunne påpege, hvor misligheden lå. Thorvald Plum kom med mange forslag; man mente, at landboforeningerne gerne ønskede Albertis virksomhed standset, og derfor foreslog Thorvald Plum, at man uden om Alberti skulle henvende sig til eksportforeningens medlemmer. Imidlertid prøvede han selv ved en forhandling at

komme overens med Alberti. Eksportforeningen havde nemlig ikke straks indkaldt smørret fra alle de mejerier, der havde indmeldt sig, men ville af-tage det, efterhånden som man fandt afsætning. Thorvald Plum anmodede da Alberti om at foretage indkaldelserne fra de forskellige mejerier i langsomt tempo, så han ikke skadede firmaet for meget. Alberti svarede, at han selv-følgelig ikke ville skade et firma, der havde gjort så meget for mejeribruget, og bad om navnene på de pågældende mejerier. Efter nutidige forhold vil man kalde denne handling fra Plums side noget naiv; og efter at have modtaget listen over de plumske mejerier, opsøgte Alberti da også fortrinsvis dem og viste dem de københavnske skattelister, som dengang blev offentliggjort, så mejerierne der kunne se, hvor meget firmaet havde tjent på deres smørhan-del.

Alt dette gik imidlertid for sig på et tidspunkt, hvor Thorvald Plum selv var ude for store sjælelige vanskeligheder. Han skriver snart fra England, at han er træt af det hele og blot ønsker at komme ud af det (brev af 9. novem-ber 1889). »For min skyld alene skal der ikke gøres noget specielt med hen-syn til aftale med Alberti etc., da jeg egentlig er træt af det hele«.

Samme år – 17. juni 1889 – var firmaets kontorer i øvrigt flyttet til nogle lokaler i Kvæsthusgade 5, 1. sal, og i 1895 flyttede man til Skt. Annæ Plads 26. Som modtræk mod Frihavnen, hvor Landmandsbanken var interesseret, havde Privatbanken finansieret D. F. D. S.'s store bygning, hvor der indret-tedes kontorer og store lagerrum med moderne køleanlæg til smøreksportør-erne. Det var udmærkede, repræsentative lokaler. Her blev også indrettet smørpakteri.

Pakning af smør i »tins«

Med den stigende produktion i sommertiden faldt priserne automatisk; men det var alligevel vanskeligt at få afsat de store kvantiteter, og man måtte ofte sælge med tab til firmaer som Esbensen og Heymann, der pakkede smør i blikdåser for eksport til oversøiske pladser. Omkring 1890 begyndte firmaet derfor selv at pakke smør i dåser i sommertiden; men denne forretning havde de ikke større held med. De måtte ofte konsignere, fordi de ingen kunder havde. Carl Rothenborg, der tidligere havde været ansat hos Philip W. Hey-mann, havde dannet sit eget firma og foretog en rejse jorden rundt for at skaffe aftagere til sin virksomhed, pakning og eksport af smør i dåser til over-søiske pladser. Han havde skaffet udmærkede forbindelser ikke alene med de store eksporthuse, men også direkte med kunder i Nord- og Syd-Amerika, Afrika, For- og Bagindien, Hollandsk Indien og Kina. Ved sin hjemkomst

viste det sig, at han havde pådraget sig en klimafæber, og han døde kort efter. Hans familie og banken stod nu med et varelager og vidste ikke, hvad de skulle gøre dermed; T. & S. Plum købte da Rothenborgs forretning mod at overtage varelageret (kontrakt af 30. juli 1892). Hermed begyndte en ret stor forretning i smør, pakket i tindåser af forskellig størrelse, hvortil kom i 1904 den del af Kraunsøes forretning i Randers, der pakkede og eksporterede tinsmør. Smørret blev dengang pakket om sommeren og stillet til side for salg i årets løb; der var derfor i pakketiden et meget stort personale i smørkælderen. Hovedmarkederne for denne del af forretningen var Hollandsk Indien, Kina, Japan, Syd- og Vestafrika, Vestindien og de sydamerikanske republikker. Afsætningen gik fra begyndelsen gennem store eksporthuse i Hamburg, Paris, London og Liverpool, men senere kom der direkte forbindelse gennem lokale agenter.

1890-1914

Sådan som Københavns smørnotering var startet i 1880 var den efterhånden blevet en slet og ret skønsnotering. Ved ansættelsen bedømte man efterspørgsel og udbud, og meningen var så, at købmændene skulle betale topnoteringen for 1. classes smør. Den var således et udtryk for den øjeblikkelige markedstilstand, og kunderne i Storbritannien betalte i henhold til denne notering »subject«. Efterhånden udviklede der sig imidlertid i kampen om produktionen ret høje overpriser, som svækkede landbrugets tillid til noteringen, mens køberne på deres side viste en udpræget misfornøjelse med de stadig stigende overpriser. Grosserersocietetets Komité besluttede derfor, at der fra 1. november 1894 skulle ske en inkludering af overpriserne. Ved noteringen 31. oktober 1894 blev der da inkluderet 30 kr. pr. 100 kg samtidig med, at noteringen på grund af et bedre marked skulle stige 8 kr., i alt en stigning på 38 kr. fra kr. 182 til kr. 220 pr. 100 kg. Denne fremgangsmåde blev fordømt af producenterne, samtidig med at det vakte vild forvirring blandt kunderne. Smørmarkedet sprængtes, idet de britiske modtagere ikke ville betale den høje pris. De holdt deres ordrer tilbage, hvorfor der stod store mængder af smør usolgt, som måtte sendes over i konsignation. For smørhandlerne var det en alvorlig krise. Sophus Plum måtte foretage flere rejser til Storbritannien for at få smørret solgt, og samtidig var Carl Holbek jo fra 1. januar 1895 udtrådt af firmaet. Han havde fra sit nye firma udsendt cirkulærer til alle kunderne, som S. P. fandt overalt, hvor han kom. I øvrigt skal her bemærkes, at det siges, at nogen direkte konkurrence blandt kunderne kom der ikke til at finde sted. Hele denne sag med inkludering af overpriserne betød en alvorlig krise for smøreksporten, som det varede flere måneder ind i året 1895 at overvinde.

Noteringsansættelsen og valget til medlemmer af udvalget forblev imidlertid en stadig kilde til uro og uoverensstemmelser mellem producenter og købmænd. Vi skal ikke komme nærmere ind derpå; men fra 1906 fik udvalget en sammensætning, som med nogle enkelte ændringer kom til at bestå, indtil smørnoteringsudvalget ophørte at eksistere ved begyndelsen af den anden verdenskrig. Sammensætningen var: 4 medlemmer valgt af mejeribrugene, 4 valgte af Grosserersocietetets Komité. Grosserersocietetets formand var udvalgets formand, men uden stemmeret; dette ændredes også senere, idet hver af udvalgets afdelinger fik sin formand. Som firma mødte firmaet Plum i noteringen, indtil valgene blev personlige. Efter at den private handel havde stiftet »Foreningen for Exportører af dansk Smør« i 1907, anmodede man Grosserersocietetets Komité om at få ret til indstilling til udvalget, så fra 1908 kunne denne forening foretage den årlige indstilling af de fire handelskyndige medlemmer.

Årene fra omkring 1890 til den første verdenskrigs udbrud betød en rolig og fremadskridende udvikling. Smørmængden steg, og der blev samtidig gjort et stort og banebrydende arbejde for kvaliteten, så det danske smør kunne imødegå konkurrencen fra andre lande, og samtidig opnåede det en overpris i forhold til andre sorter. For Danmarks vedkommende viser nedenstående tal det stigende produktionsoverskud:

1881	9.109 kg med et udbytte på kr.	18.642.000,
1900	55.364 kg med et udbytte på kr.	109.664.000,

Produktionen steg:

1900	73 mill kg.
1910	105 mill kg.
1914	117 mill kg.

Samtidig steg Storbritanniens smørimport; i perioden 1895–1905 deltog Danmark i denne import med 40%.

I 1888 ansattes Harald Faber som landbrugskonsulent i London og gjorde dér et energisk arbejde for at støtte afsætningen af dansk smør. Smørrets kvalitet blev mere og mere ensartet, så klassificeringen ved ansættelsen af smørnoteringen efterhånden forsvandt, og fra januar 1897 blev der kun noteret een klasse.

Imidlertid må vi nævne en for landets handelsstand meget væsentlig faktor, nemlig at eksporten af de danske landbrugsprodukter efterhånden var ved at glide den ud af hænde. Andelselskaberne blev dannet, og nu i århundredets sidste tiår kom de britiske opkøbsfirmaer til, specielt Co-operative

Interiør fra T. & S. Plums kontor på Sct. Annæ Plads.

Wholesale Society Ltd. og Maypole Dairy Co. Mottoet at finde den nærmeste vej fra producent til forbruger fængede. I dag (1964) er det nået så vidt, at hovedparten af den danske smørhandel varetages dels af fremmede importører, dels af producenterne, som nu siden den anden verdenskrig helt har overtaget organisationen af den danske smørekseport.

Arbejdet på kontoret

27. august 1897 var det 25 år siden, Thorvald Plum havde løst borgerskab. Firmaets 25 års jubilæum blev derfor fejret den dag. Man var som nævnt nogle år forinden flyttet ind i de store, smukke lokaler på Sct. Annæ Plads 26. Dagen blev fejret med en skovtur for lagerpersonalet, som på grund af pakkesæsonen var ret stort. Personalet fra kontoret kørte i åbne landauere til Vedbæk, hvor der var middag i Thorvald Plums sommerbolig. Man kan vel sige, at med denne højtidsdag fejrede firmaet sit højdepunkt.

Netop fra 1890'erne kan der gives et billede af dagliglivet i firmaet. Chr. Christensen har i året 1944 givet en skildring af livet på kontoret. Christensen var i året 1892 blevet ansat der og skriver: Som Thorvald Plum var

formløs i sin ydre fremtræden, og man kan sige stundom også i sin tale, så var Sophus Plum korrektheden selv, og i alt, hvad han foretog sig, mærkede man hans omsorg for at gøre ret og skel til alle sider. Sophus Plum var, som vi så ham i forretningen, tilbageholdende og lidt reserveret, men altid venlig og mild, f. eks. gik han, når han mødte om morgenen, altid gennem alle kon-torer og nikkede et venligt godmorgen til hver enkelt. Christensen nævner derefter, hvilken betydning han mener det havde, at personalet blev indbudt til middag i Sophus Plums hjem efter årets afslutning i februar måned, ofte netop den 5. februar, firmaets virkelige stiftelsesdag.

Da Christensen kom ind i forretningen (1892), blev smørret leveret dels fra andelsmejerier, som på dette tidspunkt var i vækst, dels fra adskillige større herregårde, og fra disse sidste blev der leveret smør af allerfineste kvalitet. Desforuden fik man smør fra adskillige bøndergårde, men efterhånden som andelsmejerierne blev oprettet, forsvandt gårdene som leverandører.

Det daglige arbejde: en skrivemaskine fandtes ikke, alle regninger, følgesedler, fakturaer, konnossementer og breve måtte skrives med hånden. Der kunne godt en dag ved 2-tiden gives besked om, at der skulle skrives 50–100 breve og afsendes. Eller der kom ordre til, at der til oversøiske forbindelser skulle afsendes 100 til 200 prislister med priser i pence og shilling på alle dåsestørrelser. Carbonpapir kendtes ikke, alle konnossementer, hver i 3–4 eksemplarer blev skrevet med blæk – der var ca. 300 sæt hver uge. Alle mejerifregninger og fakturaer blev skrevet med kopiblæk. Hver dag blev der nedlagt løse, våde kopiblade til dette brug. Der var ingen fast nettovægt, så der var forskellig vægt på hver drittel; inden man nåede til nettovægten, måtte man da gennem et større arbejde med brutto og tara. Skrivemaskiner blev først indført et par år efter århundredskiftet. Telefonerne var vægtefoner, og bordtelefoner blev først anskaffet en halv snes år efter århundredskiftet, men omkring 1915 gennemførtes en udvidelse i forbindelse med et omstillingsbord.

Mandag og tirsdag anvendtes til den daglige korrespondance, til bortlægning af breve, indsætning i bøger af kopierne med registrering af samme og indførelse i journaler. Desuden udskreves mejerifregninger, fakturaer og konnossementer, de såkaldte skeletter. Man skrev kun navn og adresse, og hvad man på det tidspunkt vidste. Så kunne man senere fylde resten ud – antal, pris, vægt og udregning.

De samme dage kom smørret ind på lageret; hver drittel skulle eftervejes, brutto, tara, og vægten indføres i vægtbøger. Smørret blev kvalitetsbedømt, og meddelelser om eventuelle fejl blev sendt ud til mejerierne. Onsdag begyndte man at udsende telegrafiske offerter for det smør, der ikke var solgt på forhånd. Ofte, når det var nødvendigt, fortsattes det om torsdagen, der

var almindelig afskibningsdag. Onsdag begyndte man at stille dritlerne op, og der blev skrevet mærkelister til mærkningen af dritlerne. Dette arbejde fortsattes hele torsdagen. Var der købt smør ude i byen, måtte man torsdag formiddag ud med mærkeplader, pensler m. v. for at mærke dette smør, som så blev kørt direkte til skib.

Man kunne ikke regne med at komme hjem i ordentlig tid om torsdagen. Ofte måtte man om aftenen hjælpe med til at udfylde konnossementer og så af sted til dampskibsekspeditionen, hvor man blev skældt ud, fordi man kom så sent. Så blev vægtene ført på fakturaerne; om fredagen blev udregningerne foretaget og veksler udkrevet.

Betalingsbetingelserne var for de fleste kunders vedkommende en 10 dages tratte; men helt op til århundredskiftet remitterede omtrent halvdelen af kunderne. Dette medførte et stort arbejde for bogholderen, idet agenterne hver uge skulle have en liste over de udækkede poster i deres distrikter. Lørdag sendtes vekslerne så i banken, d. v. s. man havde en aftale med firmaer, der havde brug for sterling, bl. a. M. E. Grøn & Søn, at de for en bedre kurs købte vekslerne og checks. Lørdag blev alle afregningerne udfærdiget og afsendt til mejerierne. Dengang fik mejerierne tilsendt deres tilgodehavende i kontanter som pengebrev, så der var hver lørdag ca. 100 pengebreve at afsende. Som man kan forstå af ovenstående, var der ikke tale om nogen week-end. Ligeså måtte man arbejde torsdag og fredag, selv om det var helligdage.

Forsøg i Sibirien

Ved åbningen af den transsibiriske jernbane åbnede der sig store muligheder for Sibiriens landbrugsproduktion. Efterhånden anlagde flere danske smørfirmaer stationer derovre dels med henblik på oplæring af det russiske mejeribrug ved indførsel af moderne landbrugs- og mejerimaskiner, dels for eksport af sibiriske landbrugsprodukter, særlig smør.

Firmaet T. & S. Plum deltog også i denne udvikling. I januar 1901 rejste de første repræsentanter derover, kontoristen Dorf, der var uddannet på kontoret i København, og mejeristen Godtfredsen. Der blev opkøbt jord, anlagt kontorer og mejerier, og man ansatte opkøbere. Der blev ofret mange penge derpå, og der burde også have været tjent på denne virksomhed. Desværre blev det kun til en begyndelse. De unge mennesker, der blev sendt derud, var ikke stillingen voksen, og hjemme interesserede man sig ikke derfor – det var for langt borte, og her gik det jo nemmere – så Sophus Plum måtte påtage sig det meste af arbejdet alene. Dertil kom nogle uheld, en ildebrand i

begyndelsen af året 1904, hvor medarbejderne havde undladt at assurere. Foruden et par smårejser dels til St. Petersborg, dels via St. Petersborg til Moskva, foretog Sophus Plum i efteråret 1903 sammen med sin hustru en lang rejse til de forskellige stationer med jernbanen til Omsk og NovoNicolajevsk og derfra ad Ob til Barnaul. Fra Barnaul gik det i en primitiv vogn over steppen til Smejnogorsk.

Efterhånden fik de dog gode hjælpere; men i oktober 1904 døde Sophus Plum. Thorvald Plum havde altid været imod denne forretning. Vi har nogle breve fra ham, hvor han med kraftige udtryk (Satan lokker dig) beder broderen lade denne sag ligge. Han var derfor kun med i denne forretning det første år, så ville han ud af den; der gennemførtes derfor en deling af forretningen ved en kontrakt af 1901. Kontrakten haves ikke.

Efter Sophus Plums død blev den sibiriske forretning dels likvideret, dels solgt til Sibirisk Kompagni, der netop var stiftet af firmaerne E. F. Esmann og Carl Holbek & Co.

Inden vi forlader denne periode, skal vi lige nævne, at firmaet T. & S. Plum gennem årene blev uddannelsessted for mange af de nye smørhandlere. Den første kontorist, Valdemar Christensen, gik ind i en anden smørforretning i Herluf Trollesgade; Iversen, Carl Holbek og Harald Klitgaard fik alle tre selvstændige forretninger, og Viggo Hornemann blev prokurist hos E. F. Esmann. Flere af folkene i Sibirien fik ledende stilling i de andre smørfirmaer derude, efter at den sibiriske forretning var likvideret, f. eks. Schalburg, Mortensen, Holm.

Efter Sophus Plums død

Sophus Plums tidlige død gjorde en stor forandring inden for familien og i forretningen. Thorvald Plum havde efterhånden trukket sig ud af forretningslivet. Ved aftalen af 1901 havde de to brødre delt forretningen, således at Thorvald Plum fik eksporten af smør i tindåser, som ikke voldte så megen besvær, mens Sophus Plum fik eksporten af smør i træemballage. Inden for familien var det blevet Sophus, man tyede til, idet Thorvald Plums bedømmelse af mennesker og forhold siden hans omvendelse var blevet så usikker. Af de breve, vi har fået overladt, kan vi se et billede af ham, hans karakter og vanskeligheder.

Det er en imponerende sikkerhed og et klartsyn, hvormed han som ung lægger planen for fremtiden og følger denne uden tøven. Vi ser også i hans breve en beundring for broderen, idet han hos ham ser evner, han ikke selv har, og som han beundrer. Han skriver f. eks. i et fødselsdagsbrev af 18. august

1868: »Vi se alle hen til dig som til en af familiens grundstøtter i fremtiden; at du vil vedblive at bevare din energi, sundhed i tænkning, elskværdighed og pålidelighed, som har skaffet dig den tillid, er jeg overbevist om«.

Thorvald havde følt det som en forpligtelse og en udmærkelse, at hans fader på sit dødsleje havde overgivet familiens økonomi i hans hænder; men nu havde hans omvendelse bevirket en usikkerhed i hans domme, således at hvad der bestemtes den ene dag, kunne blive omstødt den anden. Dertil kom en noget naiv indstilling over for mennesker, der kom til ham, ja, man kan sige: en mangel på menneskekundskab, der ofte førte ham på sidespor. Alt dette gjorde, at han i familien nok stod som overhovedet, men ikke fik den betydning, han burde have haft. Hans venner var folk som grev Adam Moltke (1828–1913) og Johan Adolph (1853–1911), overbeviste kristne, men uden føling med det praktiske liv.

Om Sophus Plum kan man nærmere skrive, som Gunnar Hansen i en kronik i Berlingske Aftenavis for år tilbage karakteriserede denne tids forretningsfolk: de bar præget af et storladent initiativ og en skabende vilje, der på een gang kom til at tjene dem selv og nationen til lige ære. En vis ædel naivitet og umiddelbarhed i nationale religiøse spørgsmål gav dem en sikker gang igennem livet. For de fleste var troen noget inspirerende og noget afgørende i personlighedens liv. De levede i en fredens og opgangens tid, og de var selv optimister, dristige, handlekraftige med en mægtig vilje til resultat. Tidens storhed virkede tilbage på dem, og de igen på tiden. Dette er jo nok sagt om de store. Vi gentager det blot her, fordi det var disse folk som Tietgen og Holger Petersen, Sophus Plum sluttede sig til. Vi ser ham afbildet på Krøyers børsbillede. Lige indtil 1. verdenskrigs udbrud mødtes handelens spidser daglig på Børsen, hvor de som standsfæller, der alle kendte hinanden, drøftede fælles interesser.

I forretningen var det fra begyndelsen Sophus Plum, der fortrinsvis tog sig af den finansielle side; men hans interesser gik også videre ud. Allerede i 1883 blev han medlem af sø- og handelsretten, senere borgerrepræsentant. Som medlem af bestyrelsen for Foreningen til unge Handelsmænds Uddannelse gjorde han et stort arbejde. Kort efter sin indtræden i bestyrelsen havde han undersøgt medlemslisten og bemærket mange firmaer, der ikke var medlemmer. Til disse skrev han et personligt brev og kunne møde op i bestyrelsen med en liste på flere hundrede nye medlemmer – til stor glæde for bestyrelsen og dens formand, etatsråd Holger Petersen.

Thorvald Plum havde allerede i flere år i brevene kaldt sig »Firmaets Tjener«, den, der var ved hånden, hvor det tiltrængtes. Nu – ved Sophus Plums død – måtte han pludselig ofre den mere tid, og der var meget, der skulle

ordnes: forholdet til Sophus Plums enke, Antonie Plum, til Assensforretningen og til legatet, hvis midler stod i forretningen, og som mange nød godt af.

Tabet på den sibiriske forretning var ført på Sophus Plums konto, så hans enke var helt henvist til, hvad svogeren nu bestemte. De to brødre havde i deres unge år fastsat, at den længstlevende skulle ordne forretningens forhold, og først kort før fru Antonie Plums død i foråret 1910, da forretningen var kommet over tabene ved den sibiriske forretning, kom der en ordning i stand, hvorved Sophus' del af forretningen blev hendes med deres søn Paul Plum og Viggo Hornemann i ledelsen.

Forbindelsen med Assensforretningen var aldrig løsnet helt, og i perioder havde man betydelige tilgodehavender der. I løbet af 1905 døde de to gamle chefer i Assens. Tiden 1904–10 blev således præget af idelige konferencer mellem familiemedlemmer, jurister osv., og når man dertil kan berette, hvorledes arbejdet på kontoret måtte afbrydes til tider, fordi Thorvald Plum havde hentet personalet til andagter, forstår man måske, hvor vanskelige år det var for ledelsen. Men heldigvis gik selve forretningen sin rolige gang.

Thorvald Plum stiftede et fond »Immanuelsfondet«, der skulle benyttes til fremme af Guds rige, bl. a. til udgivelse af bladet »Kirkeklokken«, og dette fond blev 25. juni 1908 anmeldt til handelsregisteret som kommanditist med en kapital på kr. 100.000. Dette var de indre forhold, som jo heldigvis ikke berørte driften, og vi skal så gå videre og kommer til året 1908.

Albertis fald og nyt fremstød i England

Mejerierne var på den tid begyndt at falde fra eksportforeningen; man havde efterhånden en følelse af, at den stod på svage fødder. Efter Albertis voldsomme angreb på firmaets mejerier (se side 26), havde det på Sjælland kun eet mejeri tilbage, Nordrup Andelsmejeri ved Slagelse. Thorvald Plum fandt, i modsætning til flere andre firmaer, det uforeneligt med sin handelsmoral at benytte sig af konkurrentens svaghed, så han gik ikke løs på mejerierne. Da Alberti endelig den 8. september 1908 havde meldt sig til politiet, og mejerierne stod uden modtager, begyndte den rigtige jagt på de sjællandske mejerier. Så længe eksportforeningens fremtid endnu ikke var afgjort, var der dog kun tale om en midlertidig ordning, men fra firmaet drog dog fire mand høj ud.

Paul Plum tog hver dag hjemmefra med sin cykel og berejste Sjælland enten alene eller med en af sine brødre som følgesvend. Thorvald Plum og Viggo Hornemann blev derhjemme helt ængstelige ved, hvor godt det gik, hvad de skulle gøre med alt det smør, han sluttede aftale om. Da eksportfor-

eningen i slutningen af året blev opløst, blev der sluttet kontrakter med i alt 14 mejerier; sammen med firmaet E. F. Esmann, der havde sluttet med 16, havde de fået over halvdelen af eksportforeningens 52 mejerier. Vi kan med det samme sige, at de sjællandske mejerier for det næste halve århundrede var kurerede for eksportforeninger.

Paul Plum tog derefter til England for at finde afsætning for smørret. Man må imidlertid forstå, at det ikke drejede sig om nye kvantiteter, der skulle anbringes på det britiske marked. Disse mejerier havde jo haft deres aftagere, og mange af dem havde produktionen fast afsat til kunder i Lancashire, f. eks. Ejby & Omegns Andelsmejeri, Sjællands største mejeri, så han behøvede blot at vise sig på børsen i Manchester og meddele, at han kunne levere fra dette mejeri, for at der viste sig liebhavere. Egnen omkring Manchester foretrækker det meget blege smør, der tilvirkes på egnen mellem Køge-Roskilde. Til al lykke fik firmaet på samme tid, efter siden Hutchisons død ikke at have haft nogen brugelig agent der, knyttet Edwin A. Bowker til sig, som foruden at arbejde med de gamle kunder fik knyttet nye modtagere til firmaet.

Arbejdet for kvaliteten af det danske smør, for at producere en ensartet vare, gik sin gang. Allerede i 1897 var som nævnt klassificeringen ved noteringens ansættelse forsvunden, og i året 1900 blev lurmærket indført som kendetegn for det danske smør. Ved lov af 30. marts 1906 blev dette mærke gjort obligatorisk for alt dansk eksportsmør. For firmaet gjorde det ingen forskel, da man allerede længe havde kendetegnet det svenske smør med et andet mærke; men for mange firmaer, der ikke havde gjort større forskel på de to nationaliteter, bevirkede det, at man måtte opgive at eksportere svensk smør. Da derved flere sydsvenske mejerier søgte aftagere, modtog firmaet endnu mere svensk smør, og ved århundredskiftet modtog man ca. 1.200 dritler smør om ugen, hvoraf halvdelen var svensk. Efter senere at have overtaget de sjællandske mejerier i 1908 kom tallet op på 1.600 dritler med halvdelen af hver. Efter 1914 forsvandt det svenske smør imidlertid efterhånden; der dannedes svenske eksportforeninger, og Sverige fik sit eget nationalitetsmærke, runemærket.

Ved lov af 12. april 1911 blev det forbudt at udføre smør, der havde mere end 16% vand, og samtidig blev det påbudt de mejerier, der ville beholde lurmærket, at deltage i smørbedømmelserne på statens forsøgslaboratorium. Administrationen af lurmærket overgik samtidig til Landbrugsministeriet. De private firmaer begyndte derfor at arrangere ugentlige smørbedømmelser, til hvilke mejerierne indsendte prøver. Hver uge kom der så mejeribestyrere ind, der sammen med firmaets folk foretog bedømmelserne af prøverne, der havde henstået på lageret i 10-14 dage.

Det tyske marked

Mens så at sige 100% af dansk smørekspport hidtil var gået til Storbritannien, begyndte det tyske marked nu at vinde interesse. Tyskland havde hidtil kun været importør i mindre perioder, ja, endog til tider været eksportør af smør, men begyndende omkring 1904 forekom der nu med landets stigende industrialisering et stærkt behov i de store byer og industriområder. For at beskytte sit landbrug fastsatte den tyske regering en indførselstold på 20 rm. pr. 100 kg for smør, men der var ingen told på fløde. Det blev derfor almindeligt, at mejerier, der lå nær ved grænsen, eksporterede fløden over grænsen, og den blev så kærnet på den anden side. Sammen med firmaet Carl Holbek & Co. stiftede man på denne baggrund »De forenede Smøreksporthører«. Man modtog fløden fra lollandske mejerier, den sendtes med bane og færge til en kærnestation i Rostock. Desuden sluttede man aftale med mejerier omkring Kolding og Vejle, som sendte deres fløde til Vojens. Her købte man et mejeri af Hans Gabelgaard, som så blev sat til at lede en kærnestation der. Hele denne organisation med forsendelse af fløde og kærning på tysk side, kulkastedes ved krigens udbrud 1914, idet den tyske regering ophævede smørtolden.

Der blev i disse år før krigen eksporteret både dansk og svensk smør sydpå. Paul Plum foretog en del rejser, bl. a. en meget lang tur på næsten to måneder til Berlin, de sachsiske byer, Aussig, Prag, Wien og Buda-Pest, München, Schweiz og Rhinegnene. I disse år blev der desuden drevet en ret stor eksport af både danske og svenske æg. Imidlertid foretrak man at koncentrere sig om smørret, idet forretningen med æg i mange retninger var mere risikabel, så i året 1916 afhændede man ægforretningen med tilsluttende bygninger i Hellerup og i Frederikshavn.

Under verdenskrigen

Hele denne gennem alle disse år fasttømrede organisation faldt sammen med verdenskrigen 1914–18. Krigens udbrud kom eksportørerne ganske uforberedt. Man havde indstillet sig på en fredelig verden, hvor krigene kun optrådte i periferien, og da krigen endelig kom, var man af den formening, at den ikke kunne vare længe. De første uger af august måned blev der intet smør afsendt, og smørnoteringen blev suspenderet; men i slutningen af måneden blev eksporten genoptaget, og sidst på året meldte Tyskland sig igen som køber. Der var her opstået et stærkt behov for fedtstoffer. Noteringen steg efterhånden, og man så snart, at man kunne opnå bedre priser i Tyskland end i Storbritannien. For at håndhæve Danmarks stilling som neutral stat blev det

nødvendigt, at der blev grebet ind ovenfra, og der måtte dannes et organ til kontrol af eksporten. Noteringen blev derfor suspenderet fra oktober 1915 og erstattet af et afregningstal. Til at fastsætte dette og tillige føre den ønskede kontrol med og fordeling af eksporten dannedes et eksportudvalg. I dette udvalg sad 2 repræsentanter for de private eksportører; det havde i alt 7 medlemmer og fik i de kommende fem år en udstrakt myndighed. Paul Plum var suppleant til udvalget, og da direktør Otto E. Andersen mod slutningen af krigen fik andre interesser i det nystiftede Almindelig Handelskompagni, indtrådte han i dennes sted.

Inden for firmaet skete der i disse år en adskillelse udadtil, som allerede havde eksisteret siden 1901. Thorvald Plum var nu over 70 år gammel og ville gerne helt ud af forretningen. Hans del af firmaet, eksporten af smør i tin-emballage, fik 1916 navnet T. & E. Plum med ham og hans søn, Erik Plum som indehavere, mens afdelingen for eksport af smør i træ-emballage fik Navnet P. & S. Plum med Paul Plum og den hidtidige prokurist Viggo Hornemann som indehavere. Fra nytår 1918 var Paul Plum imidlertid eneindehaver.

Krigen gik sin gang med snart stigende, snart faldende smørpriser. Fra 1. februar 1917 startede Tyskland den uindskrænkede undervandskrig, der igen forvoldte en standsning i eksporten til Storbritannien. Skibene med landbrugsvarer blev sendt til Bergen, hvorfra de først i marts måned under britisk konvoj bragtes til bestemmelsesstederne. I den tid var smørprisen faldende; men der skulle hurtigt vise sig en følelig nedgang i smørproduktionen, så prisen i slutningen af året steg så stærkt, at myndighederne måtte gribe ind og fastsætte et tal. Indtil da havde man kunnet handle med de gamle kunder, men fra 1. november 1917 blev smørimporten centraliseret i Storbritannien. Smørproduktionen herhjemme faldt på grund af mangel på foderstoffer, så det blev nødvendigt først at interessere sig for hjemmemarkedet; der indførtes da smørrationering, som gjaldt fra 1. januar 1918 til 31. oktober 1919. Størsteparten af produktionen gik derfor til hjemmemarkedet, foruden at Sverige og Norge skulle forsynes. Eksporten til Storbritannien faldt følelig, og var f. eks. i 1918 omkr. 80 mill. kg mod i 1913 210 mill. kg.

Våbenstilstanden i november 1918 ændrede ikke meget i disse forhold. Først i december 1920 ophævedes smørekseportudvalget; men salget til Storbritannien kunne ikke komme ordentlig i gang, før der også dér blev fri handel. Dette skete fra 1. april 1921.

P. & S. Plum under krigens eftervirkninger

Nu skulle man genoptage forretningen, og de brudte tråde skulle knyttes. De første telegrammer til de gamle kunder virkede meget opmuntrende. De viste sig alle; men snart kom det frem, at man fra britisk side ikke mere ønskede den gamle ordning opretholdt med at købe »subject«. Man ønskede at købe i fast pris og ikke i forhold til en notering, der først blev ansat, efter at salget havde fundet sted. Det ville altså sige, at alt, hvad der var oparbejdet i de svundne årtier før 1914, nu var ødelagt. Britterne var ikke til at overtale til at købe efter de gamle metoder, og desværre har denne nye måde (eller rettere den gamle) at købe på, bevirket, at Københavns smørnotering har svinget meget stærkere end tidligere. Københavns smørnotering genvandt aldrig sin gamle betydning og er nu, efter anden verdenskrig, helt forsvundet.

Som medlem af smørekspertudvalget foretog Paul Plum flere rejser til London sammen med direktør Kraunsø fra eksportforeningerne og med direktør Skikkild som deres sekretær. Sammen med direktør Vincent fra Maypole Dairy Co. var han i 1917 en længere tur rundt i Danmark for at besigtige det smør, der havde været oplagret. Særlig rejserne til London blev stærkt omtalte i pressen: »Smørkongerne vender hjem med guld til storagrarerne«.

Mod slutningen af året 1919 begyndte der at vise sig interesse fra U. S. A. for dansk smør. Firmaet kom hurtigt ind i denne forretning, og det var i det hele taget overvejende de private firmaer, der gjorde disse forretninger. Der eksporteredes store partier til De forenede Stater, og da man ofte ikke selv havde tilstrækkeligt smør, blev der købt store partier fra eksportforeningerne. Smørekspertudvalget mente imidlertid at kunne gøre en fælles indsats og opkøbte et stort parti smør, der skulle afsendes med et chartret skib s/s Mahia. Det drejede sig om i alt 40.000 dritler smør. Udvalget blev imidlertid grebet af panik og udbød partiet til salg blandt eksportørerne, mens det var undervejs. Firmaet greb til og fik solgt 14.000 dritler, inden hele partiet var solgt, samme kvantum som firmaet E. F. Esmann, således at disse to firmaer tilsammen solgte over halvdelen af denne ladning. For at gøre noget ud af denne mulighed, som man troede skulle blive et nyt og blivende marked, sendte landbruget en delegation til New York og Chicago. Som det så ofte går, vakte dette opbud for megen opsigt, og de amerikanske farmere blev ængstelige for konkurrencen. Resultatet blev, at tolden på smør forhøjedes fra 2¹/₂ cts til 6,8 cts og til sidst til 14,18 cts pr. lb., hvilket virkede lammende på denne handel, så den med årene tabte sin betydning og helt forsvandt.

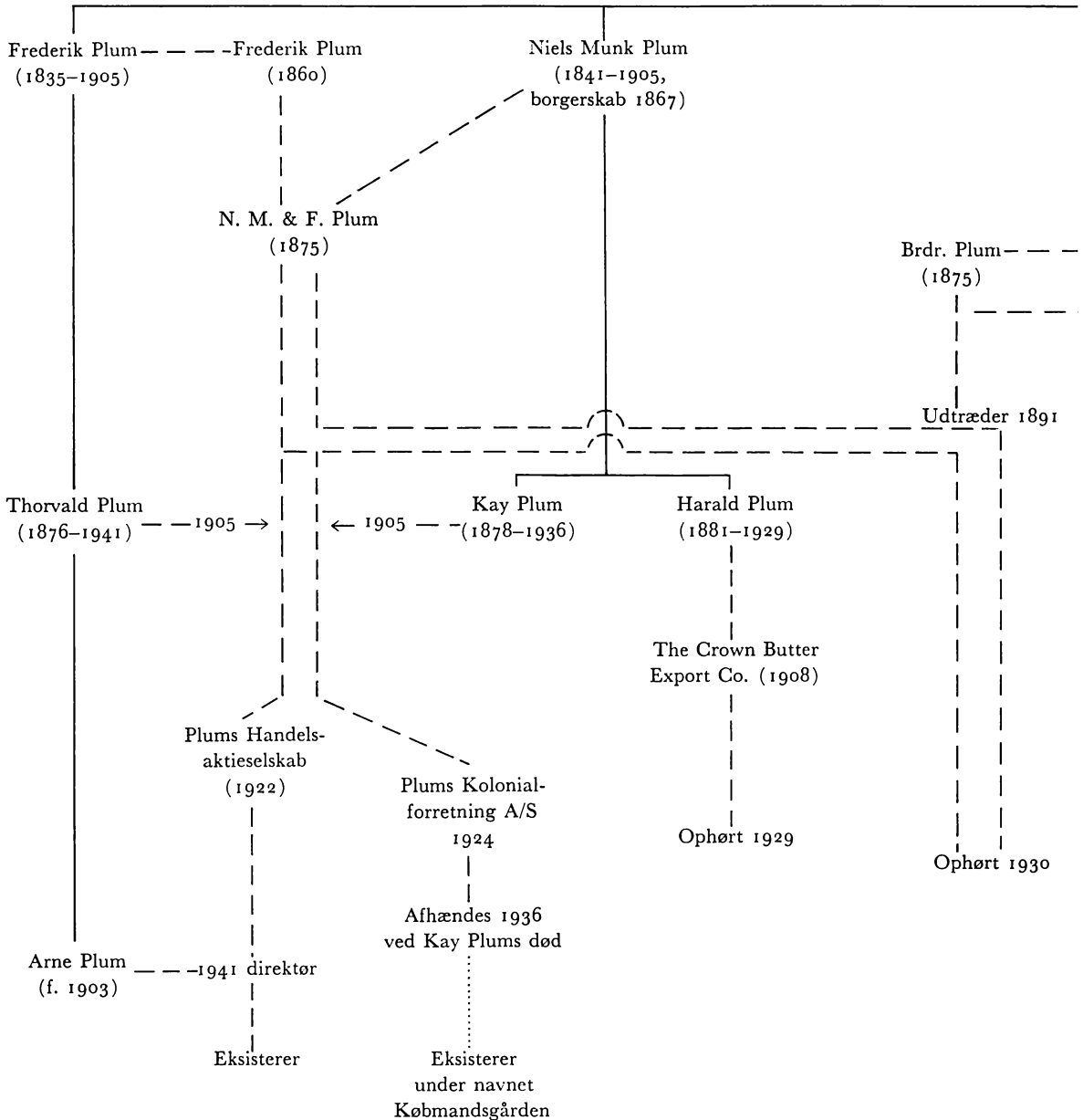
Genforeningen med Nordslesvig gav mulighed for at vinde mejerier der. Firmaet havde et godt udgangspunkt, idet det ejede kærnestationen i Vojens,

De tre chefer ved T. & S. Plums 50-års jubilæum 27. aug. 1922. Fra venstre til højre: Paul Plum, Th. Plum og Erik Plum.

hvis bestyrer, Hans Gabelgaard, var sønderjyde. De mejerier i kongeriget, der var tilsluttet denne, blev delt mellem firmaet Carl Holbek & Co. og P. & S. Plum; de lollandske mejerier ligeledes. Disse ret tæt ved hinanden beliggende mejerier blev en fast stab, der blev tæt knyttet til firmaet både rent forretningsmæssigt og med venskabelige bånd. Hans Gabelgaard var kendt med sønderjyske forhold, og i kraft deraf blev der sluttet aftaler med ikke så få sønderjyske mejerier. Disse lå tættere ved hinanden end de kongerigske, og der var færre andelshavere pr. mejeri. Desuden havde krigsårene bevirket en stærk reduktion i besætningerne, så det blev ikke så store kvantiteter, der tilgik firmaet, som man skulle tro efter mejeriernes antal. Allerede i november 1918 var Paul Plum som en af de første i Vojens for at se til kærnestationen, og senere var han sammen med Gabelgaard rundt på mejerierne. Endnu var der ingen fordel ved disse mejeriers tætte beliggenhed ved den nye grænse, da Tyskland endnu ikke var køber. De måtte sende smørret til Esbjerg, og i forståelse af denne bys vigtighed som eksporthavn oprettede firmaet en filial der med Hans Gabelgaard som leder. Han byggede sig en villa lige uden for byen med smørlager i kælderen og kontor i stuen.

Assens

Slægtsforbindelser —————

Firmaforbindelser - - - - -

Udgået af familien Plums eje .....

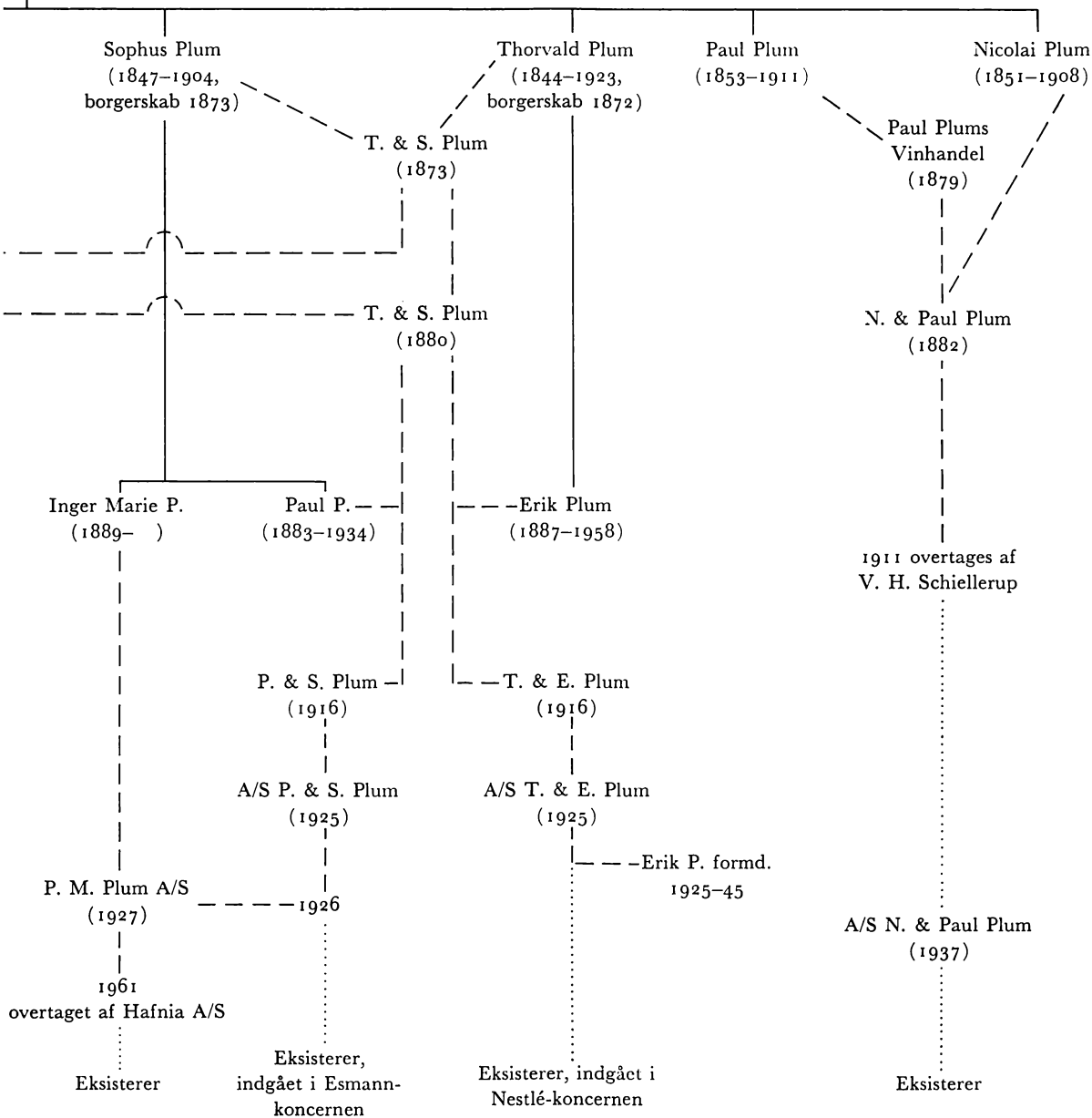

PLUMSKE VIRKSOMHEDER

Niels Munk Plum

-65)

København

Den 27. august 1922 var det 50 år, siden Thorvald Plum tog borgerskab. Det var altså firmaet T. & S. Plum's 50 års fødselsdag. Thorvald Plum var endnu rask og rørig, og dagen fejredes med en middag hos sønnen Erik Plum i Skodsborg, hvor også medhjælperen fra de gamle dage, grosserer Carl Holbek var til stede. Han var nu Erik Plums svigerfader. Af de gamle medhjælpere var der også Larsen og Lavætz med hustruer samt Chr. Christensen. Endnu lød de gamle toner om smørret, der havde været årsagen til firmaets vækst og slægtens gavn; men man skulle snart se, at de tider var forbi. Året efter, den 6. september 1923, døde Thorvald Plum. Han sov stille ind, sådan som han selv havde tænkt, han skulle gå bort.

Krigens eftervirkning viste sig ved en stærk efterspørgsel efter smør fra alle de krigsførende lande. Priserne steg, og afregningstallet var i 1920 oppe på kr. 740 pr. 100 kg. Der var i disse år stor handel med Frankrig, Belgien, Tsjechoslovakiet; men reaktionen kom, sådan som det næsten altid sker efter for høje priser. Som man stadig må sige i smørhandelen: Der er sørget for, at træerne ikke vokser ind i Himlen.

I Storbritannien kom en stemning for at favorisere kolonierne, der kom arbejdsløshed, smørmængden steg, efterhånden som foderstofferne kom frem igen. Resultatet blev en mindre efterspørgsel og lavere priser. Desuden havde firmaet ikke mere de dygtige agenter; så vidt vi ved, var Tadman død, og hans sønner var ikke interesserede i agenturet, og Bowker havde lidt mentalt under krigen, så han måtte afskediges. Der var derfor ikke mere tale om det store tal af faste kunder, hvor man havde et kvantum fast afsat. Man måtte nu hver uge udsende telegrammer til orientering og til salg af det overskydende kvantum; når man så nåede til torsdag, hvor noteringen blev sat, var prisen måske en hel anden. Salgene til de tidligere krigsførende lande, særlig Tyskland og Belgien, indebar store risici. Det var helt nye kunder, der kom frem, og der kom både tab og andre vanskeligheder.

Valutakurserne havde tidligere aldrig spillet nogen større rolle. Nu gjaldt det imidlertid at holde vågent øje med dem. Kronen steg, og var der solgt i fremmed valuta, kunne salgssummen være faldet betydeligt i værdi fra dagen for salget til beløbet kom hjem. Det gjaldt om at sælge valutaen på det mest fordelagtige tidspunkt.

Fortjenesten ved handelen med det danske smør var ikke mere den samme, som da man begyndte, og det lå fristende for at forsøge sig med andre varer. Dertil gav krigsårene rigelige impulser. Skibsarten gav gode indtægter, og man købte 2 dampere, som i året 1916 forøgedes med 5, der blev erhvervet fra J. Lauritzen. Med disse både som basis stiftedes dampskibsselskabet »Ska-gerak«, hvis aktier steg til uanede højder, trælastselskabet »Svedania« og

»Jysk Handelskompagni«; endnu efter krigens afslutning foretoges nogle transitforretninger mellem U. S. A. og Randstaterne. Alle disse virksomheder levede kun for en tid; de gav pæne fortjenester til en begyndelse, blev senere enten afhændet eller likvideret. Dertil kom et parti tyske varebiler, der gav et meget stort tab.

Vi nævner kun disse forhold, fordi de bidrog til den endelige afslutning. Det var det almindelige i årene efter krigen: der kunne gøres gode forretninger, så længe der var varemangel, dersom man blot var holdt op i tide, men der måtte komme et tilbageslag, som på det tidspunkt ramte mange firmaer. Det væsentlige var, at tillidsforholdet til Privatbanken fik et grundskud. Som forholdene er i dag, står man ganske uforstående over for det, der skete; men det kan kun ses ud fra den store usikkerhed, der efterhånden herskede inden for forretningsverden. Banken havde allerede på det tidspunkt tabt store beløb og følte sig usikker, og nogle år efter måtte den da også selv standse. Man prøvede på at slutte et samarbejde mellem flere af de nødlidende firmaer. Bankens formand, grosserer Harald Klitgaard, støttede Paul Plum. Han ønskede selv at trække sig ud af sin forretning, da han var op i årene. Der var også tale om en sammenslutning med andre firmaer; men slutningen blev, at firmaet Harald Klitgaard og P. & S. Plum hver for sig blev omdannet til aktieselskaber i april 1925 med Paul Plum som direktør. Banken kom til at eje aktiemajoriteten, og indsatte observatører uden spor af kendskab til forretningslivet og endnu mindre til smørhandelen. Man kan sige sig selv, at dette kunne ikke gå. I juni 1926 fratrådte Paul Plum som direktør for selskabet, og gennem det næste halve år var der ingen leder. Som Chr. Christensen skriver: det var som et skib uden ror. Ved årets slutning viste det sig, at aktiekapitalen var tabt, og man overlod aktierne og ledelsen til firmaet E. F. Esmann mod en betaling pr. drittel smør, som man modtog i de to næste år. Det blev et billigt salg, idet Paul Plum i det forløbne efterår havde sluttet aftale med de fleste af mejerierne.

Derimod indgik de klitgaardske mejerier i firmaet, idet Harald Klitgaards firma blev ophævet. Firmanavnet P. & S. Plum fik imidlertid betydning, da firmaet E. F. Esmann genoptog eksporten af skinker i dåser. Det er nu som fabrikant og eksportør af kødkonserver, at firmaet er kendt.

T. & E. Plums historie

Allerede i 1858 var firmaet Philip W. Heymann begyndt at pakke dansk smør i blikdåser til skibsproviant og til eksport til de oversøiske lande, der dengang ikke selv kunne producere smør. Senere kom andre firmaer som

Busck jr. & Co., P. F. Esbensen og L. E. Bruun til. – Vi har hørt, hvorledes det gik til, at firmaet T. & S. Plum kom ind på denne virksomhed og i 1892 overtog C. Rothenborgs forretning.

I de første år efter overtagelsen af firmaet Rothenborg lå salget i hovedparten på Straits Settlements, Kina, Japan og hollandsk Ostindien samt Sydafrika; men omkring 1902 faldt det store marked i hollandsk Ostindien helt bort dels på grund af hollandsk smørs præferencestilling, dels på grund af, at smørproduktionen steg stærkt i Australien og New Zealand, så man der begyndte at pakke i blikdåser og levere en billig 2. klasses kvalitet. Som det gik i Hollandsk Indien, gik det også i Sydafrika. Lokal produktion og australsk smør slog ganske de danske mærker ud. Til gengæld voksede andre markeder stærkt, nemlig det vestindiske og de sydamerikanske republikker, navnlig Brasilien og Venezuela.

Da afdelingen nu havde en række gode oversøiske forbindelser, begyndte man med andre artikler, f. eks. klipfisk. Man havde fra 1907 til 1914 forbindelse med firmaet Adolf Sandberg i Ålesund, fra 1907 i nogle år enesalget for mælkekondenseringsfabrikken i Nakskov for en række markeder, men ingen af disse forbindelser gav egentlig nogen fortjeneste. Derimod blev der oparbejdet en ganske god forretning med Den kgl. Danske Grønlandske Handel og direkte med proviantering til de deroppe boende danske embedsmænd.

I 1907 fik man interesser i et færøsk trawl-fiskeriselskab, hvor man skulle have salget i England både af frisk fisk og af klipfisk, men efter et års tid måtte selskabet sælge trawleren.

I 1908 kom Thorvald Plums søn, Erik Plum, ind i virksomheden og foretog en del rejser for firmaet til agenterne i London, Hamburg og Paris, senere til Portugal, og i november 1911 til oversøiske pladser som Cuba, Mexico, De vestindiske Øer, Panama, Venezuela, Brasilien, Uruguay, Buenos Aires. Denne rejse varede 8 måneder, og derefter tog han en tur fra november 1912 rundt i Sydamerika, afsluttende i U. S. A.

I årene omkring 1911 opstod der en meget stærk konkurrence mellem de firmaer, der pakkede smør i tins, L. E. Bruun, P. F. Esbensen og Philip W. Heymann. Erik Plums fætter, Harald Plum, der nu var trådt ind i den københavnske forretningsverden, havde ment at kunne danne et selskab på noget, han troede var en opfindelse, d. v. s. hvorledes man kunne gøre smørret mere holdbart ved ekstra skylning. Da dette viste sig ikke at være noget, fik han erhvervet et mindre firma, der pakkede smør i dåser, The United Danish Butter Preserving Co. Ovennævnte firmaer havde deres bestemte markeder, hvor deres mærker havde præferencen, og Harald Plum kunne jo ikke komme ind der uden at underbyde dem. Denne hårde konkurrence bevirkede

derfor, at han fik konkurrenterne med til en prisaf tale, hvor de bandt sig til samme priser og betalingsvilkår.

Under krigen udtrådte Thorvald Plum samtidig med delingen af firmaet T. & S. Plum, og denne afdeling fik navnet T. & E. Plum. Erik Plum havde i 1915 overtaget stillingen som direktør for Russisk Handelskompagni, så firmaet blev ledet af prokuristerne V. Lavætz og P. A. Sørensen, indtil Erik Plum i 1918 ved Ruslands sammenbrud vendte hjem.

I året 1925 blev firmaet omdannet til aktieselskab og gik ind under firmaet L. E. Bruun Export, som senere af Privatbanken er solgt til Nestlé. Efter besættelsestiden kom der en kort opblomstring af eksporten af smør i tindåser til alle de lande, der havde lidt under krigen, men med den stigende køleindustri, hvor der er fryserum i skibene og kølehuse i havnebyerne, er eksporten af smør i dåser svindende.

Når vi i året 1964 til stadighed bliver orienteret om mejeribrugets gradvise overtagelse af den danske smørhandel, kan det være påkrævet at belyse det private initiativs store betydning, dengang grunden blev lagt, og den gæld, som det danske mejeribrug står i til den danske købmand.

Dansk papirindustri 1870–1914

En oversigt

Af ANDREAS JØRGENSEN

Fra 1830'erne skete en koncentration af dansk papirindustri samlet om de Drewsen'ske virksomheder. Efter 1870 sprængtes denne koncentration atter, samtidigt med at træmassen trængte frem som råstof. En række nye fabrikker blev oprettede, og en hård konkurrence prægede de næste årtier, indtil en ny koncentration fandt sted. Den følgende oversigt redegør for oprettelsen af de nye fabrikker og gennemgår forløbet af konkurrencen efter 1870, herunder de enkelte virksomheders produktion, driftsformer og økonomiske resultater samt gennemførelsen af den nye koncentration.

Som det fremgår af Axel Nielsens fremstilling i Industriens historie i Danmark kom der efter 1820 en stærk udvidelse af den danske papirproduktion. Baggrunden herfor var en uafbrudt stigende efterspørgsel, og for den danske produktion vedkommende kunne stigningen finde sted i ly af en efterhånden solid toldbeskyttelse samt et udførselsforbud for klude, papirindustriens vigtigste råmateriale.

Men hvad der mere end noget andet karakteriserede netop papirindustrien efter 1820 var indførelsen af en ny teknik, der på et tidligt tidspunkt muliggjorde industriel masseproduktion i papirfremstillingen. Det begyndte, da J. Chr. Drewsen i 1820 købte en dampmaskine til Strandmøllen for at gøre sig uafhængig af Mølleåens svigtende vandstand. Men mens dette kun betød en stabilisering og sikring af den i forvejen eksisterende produktion, skete det afgørende nye imidlertid, da han i 1829 indførte den første papirmaskine. Denne efter datidens forhold risikable og kostbare overgang fra papirmølle til papirfabrik satte ham i stand til straks at fordoble produktionen og reducere arbejdsstyrken. Forsøget viste sig at være så indbringende, at han allerede i 1834 kunne købe endnu en maskine, som kom til at betyde en ny fordobling af hans produktion.

Den nye teknik billiggjorde produktet, men den forudsatte også en langt større produktion, end man hidtil havde kendt til inden for samme fabrik, og den krævede megen kapital. Følgen blev, at de andre fabrikker kun vanskeligt kunne konkurrere med Drewsen. Nogle kæmpede sig igennem under svære

vanskeligheder og evindelige ejerskifter, mens andre helt måtte lukke, fordi de ikke havde kapital og måske heller ikke marked til at købe papirmaskiner. 1844 konsoliderede Drewsen, nu Drewsen og sønner, yderligere deres position gennem anlæggelsen af en ny, moderne fabrik med ikke mindre end to papirmaskiner i Silkeborg, hvor der var vandkraft til drift af landets måske første turbine, og hvor der var mere konkurrencefri adgang til de så eftertragtede klude. 1854 købte endelig Drewsen og sønner landets trediestørste papirfabrik Ørholm og Nymølle, og de var da blevet i den grad dominerende, at de, hvad de fleste papirsorter angik, f. eks. alt tryk- og skrivepapir, faktisk indtog en slags monopolstilling på det danske marked.

Denne situation blev dog i nogen grad ændret og afløst af en vis konkurrence, da firmaet i 1865 blev delt. Ved delingen fik Chr. Drewsen Strandmøllen og Ørholm, som han straks moderniserede, mens Michael Drewsen fik Silkeborg, som han i øvrigt havde det største besvær med at drive. Den fuldstændige koncentration, der havde været undervejs, var hermed brudt.

I 1860'erne var der i øvrigt på forskellig måde et opbrud undervejs inden for papirindustrien, hvad også denne gang skyldtes indførelsen af en ny teknik. Lige siden papirmaskinen var taget i brug, havde man søgt efter et anvendeligt råstof til erstatning for kludene, der kun forelå i begrænset mængde, og som var vanskelige at bearbejde. Fra begyndelsen af 1860'erne slog anvendelsen af træmasse og cellulose igennem, foreløbig kun som tilsætning til kludemassen, men senere i løbet af 70'erne i mange tilfælde som eneste råstof.

Hermed havde man fået et grundlag for videreudviklingen af masseproduktionen inden for papirindustrien, og hertil svarede en nu hastigt stigende efterspørgsel fra forlagene og den opblomstrende dagspresse, ligesom det almindelige industrielle opsving i forbindelse med kommunikationsmidlernes udvikling krævede mere papir til emballage.

Det var dog til dels uafhængigt af det nye råstof, når den danske papirindustri umiddelbart efter 1870 blev underkastet en radikal ændring, idet den koncentration, der havde fundet sted gennem de forudgående 50 år nu blev sprængt gennem oprettelsen af en række nye store og moderne virksomheder. Denne omvæltning førte til, at hele papirindustrien ganske pludseligt blev kastet ud i en hård og kaotisk konkurrence, der så senere blev yderligere skærpet ved misbrug af de nye råstoffer. Det skulle vise sig, at denne for alle ødelæggende tilstand kun kunne finde sin afslutning gennem en ny koncentration, denne gang gennem dannelsen af et stærkt monopol, der omfattede alle fabrikker. Såvel økonomisk som teknisk blev de første årtier efter 1870 således en dramatisk overgangstid for den danske papirindustri.

1. Produktionsudvidelse efter 1870

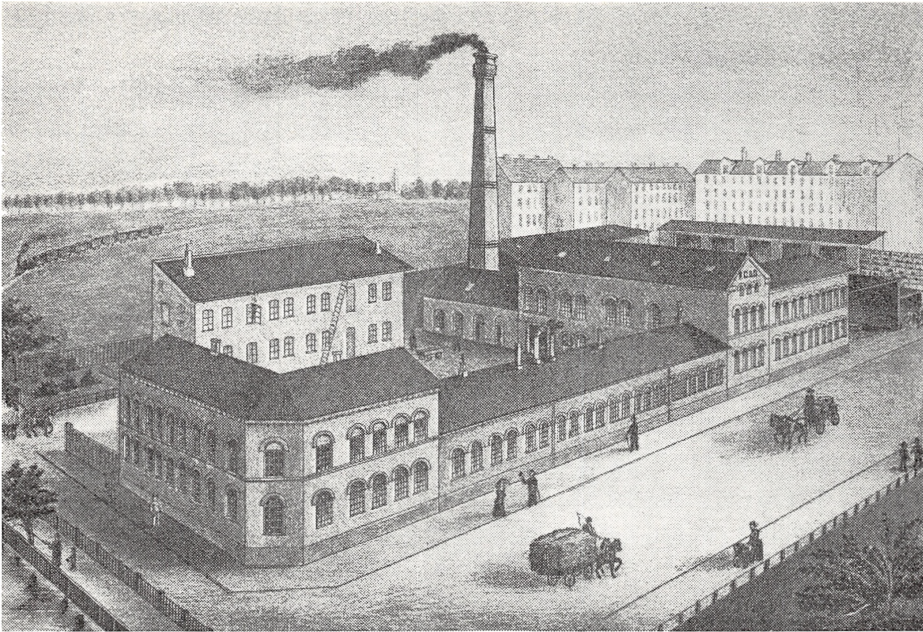
Nogen klar oversigt over papirindustriens omfang og arbejdsvilkår ved 1870 lader sig næppe fremskaffe. Det samlede antal arbejdere beskæftiget ved papirfremstilling synes at have ligget omkring 600¹. I 1870 angives Silkeborg at have beskæftiget 208 arbejdere. Strandmøllen havde 140 og Ørholm og Nymølle 109 arbejdere. Desuden havde Havreholm papirfabrik 59 arbejdere, og en fabrik i Køge havde 64².

Af disse 5 fabrikker, der helt beherskede produktionen, ejedes Strandmøllen samt Ørholm og Nymølle, der blev drevet under et, af Drewsen og Sønner. Silkeborg var i 1870 af Michael Drewsen blevet solgt til cand. pharm. N. K. Strøbyberg³. Disse var de største fabrikker og samtidig dem, der havde den mest alsidige produktion. Fabrikken Havreholm i Tikøb, der ejedes af Walde-mar Culmsee, var derimod udelukkende baseret på pakpapir og kardus samt gulv- og tagpap⁴, og fabrikken i Køge, der nedbrændte 1875 uden at blive genopført, havde samme ensartede produktion.

Vi har ingen blot tildels nøjagtige angivelser af produktionens omfang på dette tidspunkt, men Axel Nielsen synes at have anslået den til at ligge mellem 6 og 8 mill. pund, hvoraf Strandmøllen og Ørholm med en daglig produktion på 11.000 pund skulle levere noget mere end 3 mill. pund⁵, hvilket så nogenlunde synes at passe med senere oplysninger.

Mange ting tyder på, at fabrikkerne arbejdede med god fordel. I 1866 havde således Drewsen og sønner ombygget og moderniseret Ørholm⁶, og på Havreholm arbejdede Culmsee hurtigt i døgndrift samtidig med, at han planlagde at udvide sin produktion kraftigt⁷. Dette passer godt med, at efterspørgselen ligesom i den følgende periode har været jævnt stigende, men harmonerer dårligt med den bekymring og modstand, der fra fabrikernes side havde mødt toldloven af 1863⁸. Denne havde nedsat beskyttelsen på groft pakpapir, makulatur, pap osv. fra 2 til 0,5 sk. pr. pund. Skrivepapir nedsattes fra 4 til 2,5 sk., og samme told blev lagt på trykpapir, herunder også det billigere avispapir, der blev et stedse vigtigere produkt, og her synes ikke at være tale om nogen reduktion. Størst modstand mødte ophævelsen af den hidtil høje udførselstold på klude, men eventuelle følger heraf modvirkedes af tilsynkomsten af de nye råstoffer på verdensmarkedet. Beskyttelsen har alt i alt næppe været ringe. 1865 havde en merimport på papir på knap 900.000 pund, 1868–69 noget mindre, mens merimporten i 1871 gik helt ned til 350.000 pund⁹. Netop i de 3–4 første år af 70'erne var trods toldloven merimporten særlig lav, og har vel svinget mellem 5–10 % af den danske produktion. Det ser således ud til, at den danske papirindustri o. 1870 har arbejdet

Nørrebro Papirfabrik, Agade 74-76, København, blev anlagt af Waldemar Culmsee for at aflaste Havreholm. Den fremstillede foruden papir en række forskellige papsorter.

»Papirmaskinen på Nørrebro Fabrik løber i visse sorter med et papirbælte over 2 al. bredt i en hastighed, der svarer til en papirlængde af ca. $1\frac{1}{2}$ gange Jordens omkreds i et år«, skrev N. Malmgren i »Danmarks industrielle Etablissementer« II, 1889, hvorfra billedet er hentet.

under ganske gunstige vilkår, uden at udlandets konkurrence har frembudt nogen alvorlig fare, hvilket også var myndighedernes anskuelse ¹⁰.

Den øjensynligt gunstige stilling for denne industri i forbindelse med den almindelige industrielle højkonjunktur og optimisme i begyndelsen af 70'erne førte imidlertid hurtigt til en betydelig udvidelse af papirindustrien ved oprettelse af en række nye virksomheder, der i løbet af mindre end 10 år mere end fordoblede produktionskapaciteten. Af de gamle papirfabrikanter var det kun Culmsee, der deltog i ny-grundlæggelserne. 1873 anlagde han en fabrik på Nørrebro i København og 1876 endnu en i Haraldskær ved Vejle, af hvilke i hvert fald den første var betydelig større end Havreholm, der i øvrigt snart på grund af den afsides beliggenhed kom til at stå meget svagt i konkurrencen. Hovedvægten blev derfor lagt på de nye fabrikker, hvor Culmsee i øvrigt fortsatte med udelukkende at producere groft papir og pap til indpakning ¹¹. En tredje meget betydelig fabrik blev i 1881 åbnet på Frederiksberg af etatsråd C. Ferslew, grundlæggeren og udgiveren af de ferslewske blade. Baggrunden herfor var naturligvis, at Ferslew selv var storaftager, men

det skulle siden vise sig, at hans overskudsproduktion kom til at gøre sig føleligt gældende på markedet.

I 1872-73 blev endvidere stiftet to nye store aktieselskaber med det formål at oprette papirfabrikker. I december 1872 stiftedes A/S Maglemølle papirfabrik med en kapital på 800.000 kr.¹², og med en kapital på 460.000 kr. konstitueredes i august 1873 A/S Dalum papirfabrik. Anlægsomkostningerne blev her kalkuleret til 860.000 kr.¹³, mens Maglemølle regnede med ca. 800.000 kr.¹⁴. Til sammenligning kan tjene, at landets største eksisterende fabrik, Silkeborg, der i 1865 var nyopført og forsynet med nye maskiner efter brand¹⁵, i 1870 var solgt for 600.000 kr.¹⁶. I begge tilfælde nærrede stifterne store forhåbninger. I forbindelse med Dalum taltes om et fremtidigt udbytte på 15 %¹⁷, og selv om kapitalen i Maglemølle relativt var langt større, lovede driftsledelsen her 14 % på et tidspunkt, da budgettet allerede var langt overskredet¹⁸. En undersøgelse af, hvorledes disse forventninger blev opfyldt, vil give et indblik i papirindustriens forhold i den følgende periode.

2. A/S Maglemølle papirfabrik

Initiativet til oprettelsen af Maglemølle, der blev lagt nord for Næstved for på den mest effektive måde at udnytte Susåens vandkraft, synes udgået fra en række store papirforbrugere. Således nævnes F. V. Hegel fra Gyldendal og C. A. Reitzel, og fra to af de største københavnske bogtrykkerier kom J. H. Schultz og H. H. Thiele. I bestyrelsen kom Schultz sammen med bl. a. boghandler Delbanco og bankdirektør Th. Beck. Hegel og forlagsboghandler Andreas Schou indtrådte senere. Også boghandler Wroblewsky var tilknyttet selskabet. Til at lede anlæg og drift var oprindeligt antaget cand. pharm. H. Sibbern, der indtil ejerskiftet i 1870 havde været ansat på Silkeborg, men da han mødte modstand, valgte man i stedet en med papirfabrikation fuldstændig ukendt apoteker Tvede¹⁹.

Forbilledet for Maglemølle blev en østrigsk papirfabrik, og opførelsen begyndte i foråret 1873. Produktionen begyndte imidlertid først i foråret 1875 efter en forsinkelse på mere end et år. Driftsledelsen hævdede, at dette skyldtes de danske fabrikkers manglende evne til at levere bestilte maskiner til tiden, mens det dog også fremgår, at den ukyndige ledelse havde sin del af skylden. Da fabrikken var færdig, havde den en produktionskapacitet på 8000 pund i døgnet²⁰. Det vil erindres, at Strandmøllen og Ørholm havde 11.000 pund tilsammen.

Allerede før produktionen begyndte, var budgettet sprængt, og fabrikken

kommet ud i et økonomisk uføre, som den ikke siden kom ud af. I sommeren 1874 måtte Tvede meddele, at aktiekapitalen, 800.000 kr., ikke som beregnet kunne dække anlægsudgifterne. Bl. a. på grund af materialestigninger ville der i stedet medgå 980.000 kr. til bygninger og inventar. Umiddelbart før produktionen begyndte, i maj 1875, var der imidlertid til bygninger brugt 609.000 kr. og til inventar 511.000, ialt 1.120.000, og Tvede tog sin afsked. Da driften var kommet i gang, blev imidlertid forbedringer og forandringer nødvendige, og i 1876 opførtes bygninger med 680.000 kr. og maskiner med 548.000, ialt 1.228.000 kr. Overskridelserne på anlægsbudgettet var da 428.000 kr. eller mere end 50 % ²¹.

Til driftskapital var beregnet 200.000 kr., som skulle skaffes til veje, når produktionen skulle begynde. I slutningen af 1874 måtte man dog allerede optage et lån på 400.000 kr., som blev givet af Landmandsbanken og Industribanken i fællesskab. Da dette beløb og mere til gik med til anlægsudgifterne, kunne det efter nogle få måneders drift meddeles, at det samlede budget på 1.000.000 kr. nu var overskredet med 426.000 kr., efter at de nødvendige investeringer i driften var foretaget. For at ordne hele gældsspørgsmålet og skaffe driftskapital foreslog ledelsen at udstede 6 % prioritetsobligationer for 800.000 kr., da driften i modsat fald måtte standse. Dette lykkedes dog ikke. De to banker forandrede ganske vist deres tidligere kredit på 400.000 kr. til 6 % prioritetslån, men resten skulle tilvejebringes ved udstedelse af preferenceaktier for indtil 400.000 kr., som skulle forrentes med 6 % og indfries i løbet af 10 år. De viste sig dog vanskelige at afsætte, og i 1877 var herved kun indkommet 157.000 kr., hvorefter tegningen ophørte. Samtidig blev det nødvendigt at skaffe yderligere bankkredit, som blev stillet til rådighed af Industribanken, idet det viste sig, at det første år gav et driftsunderskud på 186.000 kr. Hvert af de følgende år til og med 1880 gav et omend faldende underskud. Foruden tilsyneladende jævnt stigende lagerbeholdninger, som dog ikke lader sig nøjere efterforske, var i 1880 den samlede underbalance fra driften 339.000 kr. I modsætning til det oprindelige budget:

aktiekapital (til anlæg)	800.000 kr.
lån (til drift)	200.000 kr.

var resultatet blevet:

aktiekapital	800.000 kr.
preferenceaktier	157.000 kr.
prioritetslån	400.000 kr.
underbalance	339.000 kr. ²²

Det var på baggrund heraf intet under, at Maglemølles aktier på dette tidspunkt blev betalt med 1 %, preferenceaktier med 10 % af pålydende værdi. 1880 fandt da en nødvendig gældsreduktion sted. Den uprioriterede gæld på 339.000 kr. svarende til det samlede driftsunderskud, blev nedskrevet til 100.000 kr. Hovedkreditorerne var fremdeles bankerne, og i 1882 blev der truffet den ordning, at disse 100.000 kr. skulle afdrages helt, førend udbytte under nogen form måtte betales aktionærene. Når de 100.000 var betalt, kunne preferenceaktierne modtage 4 %, og først når der herefter yderligere var afdraget 100.000 kr. på prioritetsgælden, kunne almindelige aktionærer få 4 %. Forrentningen af prioritetsgælden nedsattes fra 6 til 4 %²³. På denne måde fremkom det første lille driftsoverskud i 1881, og i 1884 var de første 100.000 kr. betalt. Dividende og yderligere afvikling af gælden blev der øjensynligt aldrig tale om. Forklaringen ligger måske i, at der i 1886 blev indkøbt en ny papirmaskine, der bl. a. skulle bruges til specialfremstilling af tapetpapir. Herved øgedes produktionskapaciteten fra 8.000 til 13.000 pund pr. dag²⁴.

3. A/S Dalum papirfabrik

Godt et halvt års tid efter Maglemølle konstitueredes i august 1873 aktieselskabet Dalum papirfabrik på Fyn. Initiativtagerne repræsenterede i dette tilfælde ikke forbrugerinteresser, og de gode industrikonjunkturer må have været den væsentligste baggrund. Blandt indbyderne til aktietegning kan nævnes overretssagfører Octavius Hansen og de kendte fynske storkøbmænd Laurids B. Muus fra firmaet Elias B. Muus, Vilhelm R. Maegaard, Sofus Jansen og P. Jensen. Ligesom Maglemølle blev også Dalum knyttet til en finansieringsbank, i dette tilfælde Fyens Diskontokasse²⁵. Den virkelige ophavsmand er dog måske, som det siden blev hævdet, den fra Silkeborg afskedigede og fra Maglemølle udelukkede cand. H. Sibbern, som blev driftsleder for Dalum, og hvis beregninger og overslag blev lagt til grund for selskabets dannelse. Det må være ham, der ud fra sit kendskab til denne industrigren lovede aktionærene et udbytte på 15 %²⁶.

Ligesom Maglemølle var Dalum projekteret til en daglig produktion på 6000 pund²⁷. Anlægsomkostningerne var anslået til 724.000 kr., mens 136.000 kr. blev afsat til driftskapital, ialt 860.000 kr. Heraf skulle aktiekapitalen udgøre 460.000 kr., mens resten, 400.000 kr., skulle tilvejebringes dels ved første prioritetslån på 140.000 kr. og dels et obligationslån på 260.000 kr. mod 2. prioritet gennem Fyens Diskontokasse.

På trods af Sibberns sagkundskab fik Dalum i den første periode indtil 1880 på mange måder samme udvikling som Maglemølle. Budgettet blev overskredet

i omtrent samme omfang, og produktionen kom først i gang efter mere end et halvt års forsinkelse i foråret 1875. Som ved Maglemølle blev ansvaret herfor lagt på materialestigninger og danske maskinfabrikkers manglende leveringsdygtighed, hvilket også i en vis udstrækning var sandt, selv om utilstrækkelig planlægning må bære sin store del af skylden ²⁸.

Allerede i slutningen af 1874 var man klar over, at der måtte søges yderligere lån til dækning af betydelige overskridelser på anlægskontoen, og efter at der i det første 1½ år var blevet foretaget enkelte forbedringer til et beløb af ca. 100.000 kr., blev det meddelt, at den samlede anlægskapital da udgjorde 1.120.000 kr. i stedet for de projekterede 724.000 kr. De forbedringer, der efter driftens begyndelse måtte foretages, var i hvert fald i to tilfælde af samme art som ved Maglemølle: brøndboringer efter rent vand til produktionen og installering af reservedampkedler, da man havde overvurderet vandkraftens betydning ²⁹.

Foruden de planlagte lån måtte man derfor i 1874-75 optage et nyt 3. prioritetslån på 300.000 kr. i partialobligationer. Men da der imidlertid stadig ikke var tilstrækkelig til driftskapital, især da det viste sig, at produktionen gav underskud, gik man i 1877 for at øge kreditmulighederne over til at konvertere dette lån til præferenceaktiekapital, hvilket lykkedes på 60.000 kr. nær. Der blev tegnet præferenceaktier for ialt 254.000 kr. Den samlede pantegæld udgjorde nu 1.161.000 kr., hvortil kom en ny kredit på 160.000 kr. til driftskapital ³⁰.

De første 4 driftsår indtil 1879 arbejdede fabrikken med betydelige tab, således at tabskontoen 1880 beløb sig til 137.000 kr., uden at man havde været i stand til at foretage afskrivninger af nogen art ³¹. Hertil kom, at man efter 5 måneders produktion i 1875 havde måttet oparbejde et lager til en værdi af ca. 200.000 kr. af en samlet produktionsværdi på 359.000 kr. I 1878 var lagerbeholdningen steget til 247.000 kr.'s værdi, og samtidig med at denne var vanskelig at afvikle, krævede den stadige afskrivninger. Som følge af den dårlige planlægning og uheldige drift forlod Sibbern fabrikken i 1879 og efterfulgtes af C. M. Kjeldsen ³².

1880 fremkom det første driftsoverskud, og fra da af arbejdede fabrikken stadig med overskud. 1882 udviste tabskontoen ganske vist endnu 241.000 kr., men her var medregnet et beløb til afskrivninger af fabrikken, der siden 1880 var nedskrevet fra 1.120.000 kr. til knap 900.000 kr. Hertil var også overskuddet anvendt. Samtidig var et reservefond på 50.000 kr. oprettet. På generalforsamlingen i 1883 blev det meddelt, at diverse kreditorer udgjorde ialt 342.000 kr., mens debitorer kun repræsenterede 68.000 kr. ³³.

1886 var tabssaldoen bragt ud af verden samtidig med, at man i lighed med

Maglemølle installerede en ny papirmaskine, der fordoblede produktionskapaciteten til ca. 13.000 pund om dagen eller 4.000.000 pund om året. Man bestemte sig nu til endelig at bringe hele gældsspørgsmålet i orden. 1. prioritetslånet, som var givet af Fyns Stifts Sparekasse øgedes fra 60.000 kr. til 195.000 kr., og den øvrige gæld, herunder partialobligationerne, konverteredes til et fast 2. prioritetslån på 375.000 kr. i Fyens Diskontokasse med mindst 12.000 kr. i afdrag om året. Pantegæld plus aktiekapital var herved steget til 1.284.000 kr., men samtidig var diverse kreditorer faldet til 65.000 kr. og debitorkontoen steget til ialt 290.000 kr. En amortisationskonto på 100.000 kr. og en konto for udtrækning af præferenceaktier var oprettet. Når hertil kommer, at fabrikken i 1886 begyndte at udbetale en omend beskedene dividende, forstår man, at Dalum var på vej til at blive et rentabelt foretagende, selv om resultatet hidtil på alle måder havde skuffet forventningerne. Bestyrelsens formand udtalte i forbindelse med gældskonverteringen, at fabrikken kunne takke Diskontokassen for, at den overhovedet havde kunnet klare sig igennem³⁴.

4. De nye råstoffer

Når Dalum og Maglemølle fik så uheldig en start, skyldtes det ikke udelukkende dårlig planlægning i forbindelse med fabrikkernes opførelse. En del af vanskelighederne delte de med det øvrige erhvervsliv, idet der i forbindelse med en almindelig depression efter 1875 kom et stærkt prisfald, som også ramte andre industrier. For papirindustriens vedkommende var prisfaldet endda blevet yderligere forstærket på grund af den skærpede konkurrence i forbindelse med en vis overkapacitet og takket være de nye råstoffer, som nu fandt en brat stigende og ukontrolleret anvendelse, fordi de anvendtes som våben i den indenlandske konkurrence.

Anvendelsen af træ som råstof i papirfremstillingen begyndte i midten af 19. årh. Den tyske tekstilarbejder F. G. Keller fandt 1844 frem til at fremstille træmasse ad ren mekanisk vej ved at presse træet mod roterende slibestene. Snart efter gjorde fabrikanten H. Völter brug af opfindelsen, som i løbet af de næste 10–20 år begyndte at finde almindelig anvendelse. Sletet træmasse har imidlertid mange mangler som råstof. Ved slibningen bliver størstedelen af træets fibre revet i stykker, og man er ude af stand til at udskille de stoffer, der foruden cellulose findes i veddet. Dette bevirker, at papiret kun får ringe holdbarhed, det bliver skørt og gulner i løbet af kort tid og kan kun i større udstrækning anvendes til avis- og pakpapier. Det var derfor et stort fremskridt,

da amerikaneren Ch. Watt og englænderen Hugh Burgers i 1853 kunne tage patent på en metode til ad kemisk vej at fremstille ren cellulose ved under tryk at koge træet i natronlud. Denne fremgangsmåde, der kom til Europa o. 1870, var dog ret kostbar. Kun 25-30 % af træet kunne udvindes, og de anvendte kemikalier gik tabt efter en enkelt kogning. I 1874 begyndte man ganske vist i stedet for natron at bruge det billigere natriumsulfat, der tilmed kunne bruges flere gange, men samtidig fik natron- eller sulfatcellulosen en ny konkurrent i sulfitcellulosen, der viste sig udmærket egnet til skrive- og trykpapir. Siden anvendtes sulfatcellulosen kun til specielle formål. Sulfitcellulose, der første gang blev taget i brug af svenskeren C. D. Ekman på Bergviks fabrik i Hälsingland, fremstilles ved kogning med kalciumbisulfat, der ikke blot kan anvendes til flere kogninger, men også gør det muligt at udvinde op til 40 % af træet, hvilket tilsammen førte til, at cellulose faldt stærkt i pris³⁵.

Det første træsliberi i Danmark blev anlagt i 1865 ved Vingsted mølle ved Vejle fjord, hvor siden Culmsee anlagde Haraldskær papirfabrik, og kort efter fulgte endnu et sliberi i Vilholt ved Skanderborg. Disse sliberier var ikke ret store, og 1872 beskæftigede de tilsammen kun 25-30 arbejdere. 1874 blev dernæst anlagt en cellulosefabrik i Hinnerup på Frijsenborg, efter at papirfremstilling med cellulose var forsøgt på Ørholm. Fabrikken, der fik en årlig produktion på knap 1.000.000 pund natroncellulose, blev anlagt af G. A. Hagemann og Godske Nielsen efter opfordring af grev Frijs³⁶.

De danske sliberier kunne i begyndelsen mere end dække forbruget her i landet, hvor man ret sent begyndte at bruge træmasse i større omfang. I 1868 havde vi en merexport på 505.000 pund, og endnu i 1870 synes der at have været tale om et lille exportoverskud. I 1870'erne opstod derefter langsomt et jævnt stigende og fra begyndelsen af 1880'erne et meget stærkt stigende importoverskud, der i 1890 beløb sig til 27.1 mill. pund. Samtidig begyndte klude, der tidligere havde været det vigtigste råstof, tilsyneladende hurtigt at miste deres betydning. Alene i tiden 1886-90 steg merexporten af klude fra 3,5 til 6,3 mill. pund³⁷.

Det var således først i slutningen af 1870'erne, at træmasse begyndte at vinde indpas i Danmark. Heri ligger utvivlsomt en væsentlig del af forklaringen på papirindustriens og specielt de nye fabrikkers vanskeligheder i tiden efter 1875. Hverken i Maglemølle eller Dalum havde man ved opførelsen taget hensyn til den betydning, de nye råstoffer kunne få. Begge var beregnet på fabrikation af skrive- og trykpapir, og de vigtigste råstoffer skulle være klude og halm og i langt mindre grad træmasse. For at kunne anvendes i produktionen skulle klude og halm først gennemgå en særlig behandling på

selve fabrikken. Kludene skulle sorteres og males og krævede store magasiner og sorteringsanlæg; halmen krævede store lagerrum, og stråcellulosen skulle udkoges i særlige anlæg³⁸. Træmasse kom færdigbehandlet til fabrikkerne, hvor en stor del af de oprindelige anlæg derved blev overflødige. Man mente siden, at 50 % af anlægsudgifterne kunne have været sparet³⁹.

5. Konkurrence indtil 1889

Denne overkapitalisering måtte blive en hård belastning for de nye fabriker, især da følgerne af den ny teknik og den konkurrence, de selv skabte, blev et prisfald, der satte ind fra det øjeblik, de begyndte deres virksomhed. Allerede 1876 sænkede Strandmøllen og Silkeborg prisen med 10 %, og under forhandlinger med Maglemølle herom hævdede de, at nedsættelsen var nødvendig a. h. t. udenlandsk konkurrence⁴⁰. I perioden 1872–75 var merimporten af papir steget fra 660.000 til 2.650.000 pund, hvorefter den som følge af den forøgede danske konkurrence igen begyndte at falde, så at den i 1881 nåede ned på 1.100.000 pund⁴¹. Det hjalp kun lidt, at man i 1876 enedes om snarest muligt at vende tilbage til de gamle priser. Næste år bragte et yderligere prisfald på 10 %, og 1888 synes priserne stort set at være halveret i forhold til 1878⁴². Først i 1879 faldt råstofpriserne for dog at stige igen næste år. Men fra slutningen af 80'erne begyndte i hvert fald et føleligt prisfald på træmasse. Fra 1888 til 90 synes således gennemsnitsprisen at være faldet fra 4,15 til 3,47 kr. pr. 100 pund⁴³.

Hvor stor betydning den indenlandske konkurrence har haft for prisfaldet, er vanskeligt at afgøre, men der var til stadighed tale om overproduktion⁴⁴. Det var derfor i alle tilfælde naturligt, at der kom bestræbelser for under en eller anden form at tilvejebringe et samarbejde mellem de 4 store fabriker, der var ene om at have en alsidig produktion af skrive- og trykpapir. Det har sikkert været en medvirkende årsag til disse bestræbelser, at det stadige prisfald gjorde toldbeskyttelsen mere og mere effektiv.

Den første aftale om produktionsindskrænkning og faste priser kom i 1881. Dens væsentligste følge blev regelmæssige produktionsstandsninger. Dalum var således 1881–82 ude af drift i mere end 1½ måned. Aftalen blev til almindelig beklagelse ophævet i efteråret 1882, muligvis fordi Ferslew fra slutningen af 1881 begyndte at gøre sig gældende på markedet med Frederiksberg papirfabrik⁴⁵. Den næste mere vidtgående aftale, hvori Ferslew deltog, kom i efteråret 1883, øjensynlig på foranledning af Tietgen, der var højst utilfreds med »papirmiseren«⁴⁶. Der blev fastsat en bestemt produktion for hver fabrik, og der blev udsendt fælles prislister, men aftalen varede kun et års tid. År-

sagen var givetvis, at prislisten ikke kunne overholdes. Fra 1881 til 85 steg merimporten fra 1,1 til 3,5 mill. pund, hvorefter den igen sank under den fornyede konkurrence, men kun undtagelsesvis nåede under 2 mill. pund ⁴⁷. Fra 1884 kom på Landmandsbankens initiativ en aftale om fælles drift og salg mellem Silkeborg og Maglemølle, i følge hvilken de skulle dele det fælles udbytte i forholdet $55^{1/2}$ - $44^{1/2}$ ⁴⁸.

Efter de mislykkede aftaler kom nogle års hensynsløs konkurrence, der ved en overdreven anvendelse af det billigste råstof, træslib, kom til at gå ud over kvalitetene. En af undervisningsministeriet i 1886 nedsat kommission fandt, at denne udvikling var begyndt i 1876 og var blevet forstærket siden 1881, da Frederiksberg papirfabrik meldte sig i konkurrencen. Det viste sig, at kun ganske enkelte kvaliteter holdt, hvad de lovede, og der var intet forhold mellem kvalitet og pris. Det meste papir viste sig at være særdeles uholdbart ⁴⁹. Som en følge heraf påbegyndte man i 1887 efter prøjsisk mønster regelmæssige analyser af danske papirkvaliteter i Steins laboratorium ⁵⁰.

Under diskussionen om betænkningen kom det i øvrigt frem, at fabrikkerne var kommet i et vist afhængighedsforhold til de handlende, der benyttede sig af konkurrencen. Såvel grossister som detaillister brugte i vid udstrækning sammenslutningens prisliste fra 1883, selv om prisen siden da var faldet betydeligt. Der var tale om avancer på op til 70 %, og med en mellemhandlerfortjeneste på 80 % solgtes et dansk papir trods toldbeskyttelse på 12-13 % til samme pris som en langt bedre tysk kvalitet. Vi står muligvis over for den samme grossistsammenslutning, som senere søgte at træde op mod De forenede papirfabrikker ⁵¹.

Nøjagtige oplysninger om produktionens omfang foreligger ikke. 1881 blev den anslået til 14 mill. pund ⁵², hvilket sikkert er lidt for lavt, når Frederiksberg medregnes. Under aftalerne fulgte måske en lille produktionsindskrænkning, hvorefter imidlertid de nye fabrikker som omtalt foretog kraftige udvidelser ved installering af nye maskiner. Dalum fordoblede sin kapacitet til 4 mill. pund om året og arbejdede stort set for fuld kraft, og Maglemølle nåede over 2,75 mill. pund, men var på grund af overproduktion ikke i stand til fuldtud at udnytte sin kapacitet ⁵³. 1888 blev landets samlede produktion af skrive- og trykpapir fra sagkyndig side opgivet til mindst 10,5 mill. pund, hvortil altså kommer pakpapir, som var eneste produkt fra Haraldskær, Havreholm og Nørrebro, ligesom også Maglemølle i de sidste år i vid udstrækning var gået over til at producere pakpapir. Den samlede produktion må i hvert fald være steget en del svarende til et stadigt voksende marked. Siden hævdede man, at markedet var steget med ca. 10 mill. pund i perioden 1870-90 ⁵⁴.

6. De forenede papirfabrikker

Selv om produktionen voksede, synes Dalum dog at være den eneste fabrik, der arbejdede med rimeligt overskud, hvilket må tilskrives overlegen produktions- og salgsledelse⁵⁵. Maglemølle og Silkeborg, der stod under Landmandsbankens formynderskab, synes fra 1885 ikke en eneste gang at have givet virkeligt overskud. 1886 var Maglemøllens overskud således godt 32.000 kr., hvoraf 20.000 kr. måtte afgives til Silkeborg, der må have haft underskud⁵⁶. Dette førte til manglende afskrivninger og forsømmelse af produktionsapparatet, vistnok især på Strandmøllen og Silkeborg⁵⁷. Under disse omstændigheder genoptages i 1888 forhandlinger om sammenslutning, tilsyneladende under tilskyndelse af de financierende banker. Man måtte ønske at stabilisere priserne og drage det fulde udbytte af den efterhånden betydelige toldbeskyttelse, og man var interesseret i en rationalisering af produktionen ved i videst mulige omfang at specialisere de enkelte fabrikker.

Det blev denne gang ikke Tietgen, men direktør Glückstadt fra Landmandsbanken, der tog initiativet til forhandlingerne om sammenslutning, som blev afsluttet i januar 1889, efter at samtlige interesserede banker havde tilkendegivet deres interesse i en heldig løsning af sagen. A/S De forenede papirfabrikker (D. f. p.), som det nye selskab kom til at hedde, omfattede Silkeborg papirfabrik, Strandmøllen og Ørholm, Dalum, Maglemølle samt Culmsee og søns fabrikker Haraldskær, Nørrebro og Havreholm samt Vingsted træsliberi, og i løbet af kort tid blev også Hinnerup cellulosefabrik overtaget. Udenfor stod kun Frederiksberg papirfabrik, med hvilken man dog efter besværlige forhandlinger nåede til en aftale, der fastlagde omfanget og arten af fabrikkens produktion, som med undtagelse af Ferslews eget forbrug skulle aftages af D. f. p. Aftalen var gældende i 10 år, og Ferslew skulle, så længe den var i kraft, være medlem af bestyrelsen⁵⁸.

Foruden Ferslew kom bestyrelsen i første omgang til at bestå af Oct. Hansen og L. B. Muus fra Dalum, grosserer I. C. E. Michaelsen fra Drewsen og sønner, højesteretssagfører Fr. Zahle fra Culmsee og søn, grossererne H. Hansen og Wm. Rentzmann fra Vingsted mølle, overretsprokurator Holsøe fra Silkeborg og veksellerer N. Thomsen og cand. phil. F. Wolf fra Maglemølle. I det første par måneder blev gehejmearkivar A. D. Jørgensen formand, men afløstes snart af prof. Falbe-Hansen. Størst betydning fik i øvrigt næstformanden Oct. Hansen og sekretæren Fr. Zahle. Administrerende direktører blev H. Trolle og C. M. Kjeldsen, der begge kom fra Dalum, hvor Trolle havde været forhandler og Kjeldsen adm. direktør⁵⁹.

Det var næppe nogen tilfældighed, at direktionen kom fra Dalum, der

Som papirfabrik var Strandmøllen meget gammel – formentlig fra en gang i slutningen af det 16. århundrede. Det var dog først, da familien Drewsen i 18. århundrede overtog den, at der kom gang i udviklingen. Johan Chr. Drewsen havde allerede en årrække, mens faderen, Chr. Drewsen, levede, taget del i ledelsen; 1811 blev han eneindehaver og skabte i løbet af en snes år ved at optage nye fabrikationsmetoder og ved at købe moderne maskiner en virksomhed, der en tid lang helt dominerede sin branche.

Fra N. Malmgren: Danmarks industrielle Etablissementer I, 1888.

ganske øjensynligt var den af de enkelte fabrikker, der havde klaret sig bedst, hvilket Oct. Hansen også lod forstå på den generalforsamling, der skulle træffe bestemmelse om sammenslutningen⁶⁰. Den pris, D. f. p. betalte for Dalum, var også den eneste, der blev meddelt offentligheden. Når man ser, at Dalum af en samlet købesum på 4,3 mill. kr. skulle have 950.000 kr., er det givet, at dette må have været langt den højeste enkeltprijs, der synes fastlagt i forhold til produktion og afsætning og ikke kapacitet og udstyr, idet Maglemølle på dette punkt var Dalum jævnbyrdig, men kun havde ca. 2/3 af Dalums produktion og salg⁶¹. I øvrigt blev mod nogen rabat råstofbeholdninger, papirlagre og udestående fordringer overtaget af D. f. p. Den samlede kapital kom til at udgøre ca. 7 mill. kr., hvoraf 2,5 mill. kr. aktiekapital, 2,5 mill. kr. fra et 5 % panteobligationslån gennem Landmandsbanken og et ca. 2 mill. kr. stort prioritetslån. Aktiekapitalen skulle om muligt aftages af de sælgende firmaer⁶².

Det første, det nye selskab foretog sig, var at indskrænke produktionen. Det

afsides beliggende Havreholm blev straks nedlagt, og i 1893 solgtes grund og bygninger ⁶³. Større opstandelse vakte det, da det berømte, men under konkurrencen stærkt forsømte Silkeborg blev nedlagt, hvorved i øvrigt den lille købstad midlertidigt blev ramt af et alvorligt beskæftigelsesproblem. En del af maskineriet og råvarerne blev straks sendt til Dalum, og i løbet af et par måneder var fabrikken gået helt i stå ⁶⁴. Lignende planer havde man med Strandmøllen, men af pietetsfølelse for gamle Chr. Drewsen, der skulle blive boende der til sin død, lod man fabrikken fortsætte. Da han døde i 1896, blev den med beklagelse nedlagt og solgt i 1897, idet papiret kunne produceres langt billigere andetsteds ⁶⁵. Det var tydeligvis hensigten at samle den væsentligste del af produktionen omkring de to store moderne fabrikker Dalum og Maglemølle. Dalum var i god stand og producerede for fuld kraft, og Maglemølle underkastedes straks en gennemgribende reparation, hvorved al kludesortering og kogning af halmcellulose definitivt blev bragt til ophør, så at de eneste råstoffer blev træmasse og cellulose. Fabrikken brændte i 1894 for straks at blive genopført med den dobbelte kapacitet, ca. 6 mill. pund årlig. Fremstillingen af avispapir blev nu næsten helt forlagt til Maglemølle, der blev D. f. p.'s mest moderne og største fabrik ⁶⁶. Hermed havde man påbegyndt den rationalisering af papirindustrien, der officielt havde været sammenslutningens væsentligste mål. Dalum og for en tid Strandmøllen var de eneste fabrikker, der fremstillede almindeligt tryk- og skrivepapir, mens Ørholm, Nørrebro og Haraldskær koncentreredes om pakpapir og pap.

De vigtigste råstoffer blev fra begyndelsen træmasse og cellulose, idet anvendelsen af klude næsten forsvandt fra den almindelige papirfabrikation. D.f. p. overtog som omtalt Hinnerup cellulosefabrik og overvejede i det første par år en kraftig udvidelse af den danske cellulosefabrikation. Allerede i 1889 ønskede man at omdanne Silkeborg til en sulfitcellulosefabrik, hvilket imidlertid ikke blev til noget, da byrådet af sanitære grunde modsatte sig oprettelsen af en sådan fabrik ⁶⁷. Bestyrelsen overvejede derefter at modernisere Hinnerup, hvilket dog også blev opgivet. Årsagen til den forandrede indstilling synes at have været, at Ferslew i 1890 oprettede et stort sulfitcelluloseværk med ca. 40 arbejdere og en årlig produktion på 2–3 mill. pund i Katinge ved Roskilde fjord, hvorefter en yderligere udvidelse af dansk celluloseindustri ville blive afhængig af træimport fra Finland, hvortil kom et betydeligt prisfald på cellulose i forbindelse med en kraftig udvidelse af den skandinaviske produktion ⁶⁸. Kort tid efter blev Hinnerup helt nedlagt, og i 1894 udtalte Oct. Hansen sin glæde over, at myndighederne i Silkeborg havde modsat sig et celluloseværk, da et sådant ikke under nogen omstændigheder kunne svare sig her i landet ⁶⁹.

Selv om fabrikken i Silkeborg ikke kunne omdannes til celluloseværk, blev anlægget dog ikke solgt, idet man her rådede over en betydelig vandkraft. Allerede i 1890 begyndte Trolle at undersøge mulighederne for der at begynde en produktion af fint skrive- og postpapir, som hidtil havde været importeret. I 1893 bestemte man sig til helt at restaurere fabrikken fra grunden til dette formål, og i oktober 1894 begyndte fabrikationen, der i øvrigt i den første tid gav underskud, da det viste sig vanskeligt at trænge ind på markedet med det nye produkt. Ombygningen af fabrikken, der blev meget fint udstyret med en kostbar maskine, kostede 364.000 kr., og til sammenligning kan anføres, at det nedbrændte Maglemølle samme år genopførtes med to maskiner og langt større kapacitet for 333.000 kr.⁷⁰.

Efter at Maglemølle og Silkeborg i 1894 var genopbygget, meddelte Oct. Hansen, at D. f. p.'s årlige produktion var 17 mill. pund, samtidig med at det fra anden side blev oplyst, at den samlede danske papirindustri, heri altså også indbefattet Frederiksberg, havde en produktionskapacitet på 26 mill. pund om året⁷¹. Der er grund til at formode, at det af Oct. Hansen angivne tal er for lavt, idet man med uudnyttet kapacitet næppe havde foretaget betydelige udvidelser, men i alle tilfælde er der tale om en stigning i produktionen i forhold til 1888. Overproduktionen kan da næppe i 1888 have været et så alvorligt problem, som man hævdede, så meget mere som markedet siden da øgedes stærkere end produktionen. I året 1890 faldt merimporten ganske vist til 1.650.000 pund mod 2.115.000 pund i 1889, idet D. f. p. øjensynligt straks solgte ud af de enkelte fabrikkers lagre til nedsatte priser, men derefter steg merimporten jævnt og hurtigt såvel m. h. t. mængde som værdi. 1893 var den 3.935.000 pund og i 1896 6.475.000 pund⁷². Når D. f. p. alligevel straks fra starten klarede sig bedre end de enkelte fabrikker tidligere havde gjort, må dette væsentlig tilskrives rationaliseringen og den manglende danske konkurrence, der tillod en mere effektiv udnyttelse af toldloven. Indtil 1896 gav aktierne hvert år et udbytte på 6 %, og i 1895 nåede kursen pari, samtidig med at aktiekapitalen udvidedes fra 2,5 til 3,5 mill. kr. Obligationsgælden var da næsten halveret til 1,3 mill. kr., prioritetslånet reduceret til 1,75 mill. kr., og en fornyelsesfond på 522.000 kr. var tilvejebragt. D. f. p. havde således formået på 6 år regelmæssigt at udbetale rimelig dividende, forbedre og udvide driften med betydelige beløb og samtidig forbedre status⁷³.

Sammenslutningen af papirfabrikkerne blev gennemgående mødt med uvilje af forbrugere og papirhandlere. Allerede dagen efter, at sammenslutningen var aftalt, forhøjedes flere priser med 10-15 % således avispapir, og selv den del af pressen, der oprindeligt havde stillet sig velvilligt over for en sammenslutning, protesterede⁷⁴. En anden kilde til utilfredshed blandt forbrugerne

var, at D. f. p. hurtigt indskrænkede udvalget af kvaliteter, ligesom det synes, at disse i forhold til prisen kun blev meget lidt forbedret. Fabrikkerne betragtede denne begrænsning som et nødvendigt led i rationaliseringen. Det betød i følge Trolle, at den samlede lagerbeholdning i 1893 kun behøvede at være det halve af beholdningen i 1888, da den repræsenterede en værdi på 1,5 mill. kr. Bl. a. bogtrykkerne hævdede, at dette forhold nødvendiggjorde en betydelig import, selv om det var rentabelt for fabrikkerne ⁷⁵.

Papirhandlerne fremsatte ved flere lejligheder ønske om at få en mand i bestyrelsen, hvilket definitivt blev afvist i 1895 ⁷⁶. Havde de tidligere draget fordel af fabrikkernes konkurrence, så de sig nu stillet overfor en ikke synderlig imødekommende sammenslutning, der anvendte faste prislister. Allerede i 1889 dannede man en grossistsammenslutning for at hævde sig under de nye forhold. Det viste sig imidlertid, at uden støtte fra D. f. p. kunne ingen aftaler overholdes. Fra 1889 til 1894 førtes en meget hård prisrig mellem papirhandlerne, og da endelig en aftale blev tilvejebragt, blev det helt og holdent D. f. p., der kom til at diktere betingelserne. Fabrikkerne forbeholdt sig ret til direkte salg til en lang række storforbrugere, sammenslutningen skulle være åben for alle, der ønskede at handle med papir, detaillisternes rettigheder blev sikret, og papirhandlerne måtte love at tage samme minimumsavance, 10–15 % plus enkelte rabatter, på udenlandsk papir som på dansk, og skete dette ikke, kunne D. f. p. opsigte aftalen med 3 måneders varsel. Trolle erklærede, at han kun gik med til denne aftale for at have solvente købere ⁷⁷.

7. Produktion og kapitalforhold indtil 1914

Da konsolideringen var afsluttet i 1894–95, fortsatte D. f. p. med at modernisere, udvide og centralisere, således at tyngdepunktet mere og mere blev Maglemølle og Dalum. 1897 fik Maglemølle maskine nr. 3, og nr. 4 kom i 1899, efter Strandmøllens nedlæggelse. 1912 havde fabrikken 6 maskiner. I 1889 var produktionskapaciteten 13.000 pund, i 1907 50.000 pund og 1912 120.000 pund pr. dag, og fabrikken præsterede da mere end 40 % af den her i landet producerede papirmængde. Antallet af arbejdere var steget fra godt 100 til ca. 350. Trækkraften var steget fra ca. 200 til 1600 HK. For at skaffe bedre transportmuligheder for Maglemølle deltog D. f. p. 1900–01 efter forhandlinger med bystyret i Næstved i uddybelsen af Karrebæksminde havn, hvorfra en jernbane blev anlagt til fabrikken ⁷⁸.

Mens Maglemøllens væsentligste produkt foruden en smule koncept og pakpapir var avispapir, der ikke fremstilledes på andre fabrikker, var Dalum ene om at producere almindeligt træfrit og svagt træholdigt tryk- og skrivepapir.

I 1913 havde fabrikken 5 maskiner ⁷⁹. I Silkeborg fremstilledes det fineste tryk- og skrivepapir, som kvantitativt betød mindre. Da Nationalbanken 1910 for første gang lod seddelpapiret fremstille i Danmark, oprettedes en særlig afdeling til dette formål i Silkeborg ⁸⁰. Som et led i centraliseringen og, som man påstod, en følge af toldloven i 1908 blev Haraldskær nedlagt i dette år, og en del af fabrikationen flyttedes til Ørholm, der udelukkende beskæftigede sig med fremstilling af pakpapir, tildels med papiraffald som råstof. I forbindelse med stigende priser på træmasse omdannedes Haraldskær til træsliberi. På Nørrebrofabrikken produceredes udelukkende rå- og gulvpap ⁸¹.

Endelig må nævnes Frederiksberg papirfabrik, som Ferslew fortsat drev i samarbejde med D. f. p., som til stadighed måtte indrømme Ferslew ret til udvidelser. I 1909 havde fabrikken en årlig produktion på 9 mill. pund, som derefter blev forøget til 21 mill. pr. år eller ca. 70.000 pund pr. dag, og den var formentlig dermed landets største fabrik efter Maglemølle. Produktionen blev i vid udstrækning brugt af Ferslew's egne store blade ⁸². Foruden papirfabrikken drev Ferslew også Kattinge celluloseværk med en årlig produktion på mellem 2 og 3 mill. pund. Værket blev aldrig rentabelt p. g. a. den stedse stærkere svensk-norske konkurrence, der trods stærke svingninger fremkaldte nogenlunde fortsatte prisfald. Arbejdsforholdene på Kattinge blev stadig dårligere, og da cellulosepriserne faldt stærkt o. 1910, blev fabrikken nedlagt. Som årsag anførte Ferslew de danske skoves manglende leveringsdygtighed samt den reduktion i beskyttelsen fra 10 til 7,5 %, som toldloven af 1908 medførte ⁸³.

Oplysninger om produktionen kan fås af Statistisk departements industri-tællinger, og tabelværkerne giver meddelelser om udenrigsomsætningen. Fra 1895 foreligger oplysninger indsamlet af regeringens toldkommission ⁸⁴. M. h. t. produktion og værdi kan tallene fra 1895 og 97 næppe helt sammenlignes med dem fra 1905 og 13, men giver alligevel et billede af udviklingen.

	Produktion i 1000 kg	Værdi i 1000 kr.	Merimport i 1000 kg	Export i 1000 kg	Antal arbejdere
1895	10.680	ca. 4.000	3.494	1.988	
1897		ca. 5.020	4.794	1.561	ca. 930
1905	24.830	7.100	7.748	3.469	1080
1913	42.140	11.400	13.864	1.534	1370

Den altovervejende del af produktionen kom fra D. f. p. og Frederiksberg papirfabrik. Den største virksomhed udenfor var Reiermanns papfabrik, der var grundlagt i København i begyndelsen af 19. årh. Fabrikken hævdede sig

på trods af D. f. p. og gennemgik en grundig modernisering i 1904, hvorefter den leverede ca. 400.000 kg pap og sluttede kontrakt med bogbinderlavet, hvis medlemmer fik 20 % rabat ved direkte køb fra fabrikken. Bogbinderne havde desuden deres egen indkøbsforretning, der drev en lille papfabrik i Clasonsborg ved Herning, hvor produktionen var ca. 50.000 kg, og en lignende fabrik fandtes ved Fåborg. Værdien af de 3 papfabrikkers produktion beløb sig til 102.000 kr.⁸⁵

Det fremgår af oversigten, at det indenlandske marked næsten firdobledes i perioden 1895–1913 med en tilsvarende udvidelse af den danske industri, mens der i den foregående periode 1870–95 havde været tale om måske en tredobling. Merimporten svarede gennem hele perioden til ca. $\frac{1}{3}$ af den danske produktion. Exporten var ringe og bestod hovedsageligt af avispapir og billigt pakpapir og pap. Importen var især pakpapir og forskellige former for tryk- og skrivepapir. Der var ingen import af avispapir. D. f. p. havde til stadighed langtidskontrakter med danske aviser⁸⁶.

Stigningen i produktionsværdien 1905–13 var en smule større end stigningen i selve produktionen, hvilket er så meget mere iøjnefaldende, som en væsentlig del af produktionsfremgangen skyldtes stigende efterspørgsel efter avispapir og billigt trykpapir til den billige skønlitteratur⁸⁷. Dette må ses som et udtryk for en gunstig prisudvikling i tiden efter århundredeskiftet. Den første mere vedvarende prisstigning satte ind i året 1900. 1902 kom ganske vist et prisfald, der dog allerede 1903 afløstes af en stigning i såvel pris som afsætning. 1905–06 havde stærkt stigende priser, hvorefter bl. a. ny dansk konkurrence medførte et fald 1907–09. Fra 1910 melder generalforsamlingerne om gode og stigende priser⁸⁸.

Perioden 1890–1900 havde derimod været præget af prisfald, der dog siden 1895 havde været ledsaget af stadige fald i prisen på træmasse og cellulose⁸⁹. Indtil 1895 havde der været tale om nogen stigning i råvarerne, idet svenske og norske træmassefabrikanter i 1890 og igen i 1893 dannede en sammenslutning for at begrænse produktionen og stabilisere prisen efter prisfaldet i årene før 1890, hvilket også kunne mærkes i Danmark⁹⁰. Denne træmasseunion blev imidlertid tildels slået i stykker af amerikansk konkurrence, og 1894–95 begyndte priserne hurtigt at falde⁹¹. I første omgang faldt også papirpriserne, bl. a. fordi skandinaverne go'erne igennem foretog en vældig udvidelse af deres papirindustri, så at de snart kom til at beherske verdensmarkedet m. h. t. træholdigt papir og forårsagede stadig frygt for overproduktion⁹².

Med undtagelse af 1900–01 fortsatte prisfaldet på råstofferne, og med de gode papirpriser førte dette til et særdeles gunstigt prisforhold for papirfabrikkerne, hvilket også kom til udtryk på D. f. p.'s generalforsamlinger, når

der ses bort fra årene 1906-08⁹³. Under sådanne forhold blev D. f. p.'s status stedse bedre. Efter 1895 blev prioritets- og obligationsgælden regelmæssigt nedbragt, og trods stadige udvidelser i driften skabtes et betydeligt reservefond. Indtil 1902 var udbyttet 6 % årlig, 1903 blev det 7,5 % og 1904 10 %. Kursen på aktierne var fra 1902-04 steget fra ca. 110 til 140, og da reservefondet sidstnævnte år nåede op på mere end 1,7 mill. kr., stillede en stærk aktionærgruppe krav om friaktier på reservefondets bekostning. A. h. t. tolddiskussionen og selskabets soliditet vægrede bestyrelsen sig kraftigt herimod, men blev dog tvunget til at forhøje kapitalen fra 3,5 til 4,375 mill. kr., altså med 25 %⁹⁴. I det følgende år kunne dog trods betydelige udvidelser i driften og truende indenlandsk konkurrence udbetales 12 % af den udvidede kapital, og selv om de nærmeste år udviste et lille fald i udbyttet, forbedredes status stadig, endda mere end regnskabet udviste. 1910-11 indrettedes en ny afdeling på Silkeborg for ca. 150.000 kr., som kun bogførtes med 3000 kr., men trods aktionærkrav nægtede bestyrelsen at offentliggøre specificerede regnskaber. Under megen opsigt fortsatte aktionærkravene, og fra januar til august 1912 steg aktiekurserne fra 182 til o. 250 og distancerede sukkeraktier. Da bestyrelsen imidlertid lovede udvidelse af kapitalen med 20 % i form af friaktier til 5,25 mill. kr. ved opskrivning af ejendommene og nedbringelse af reservefondet samt et udbytte på 14 % for 1912, frafaldt oppositionen, der til stadighed havde været ledet af veksellerer Berthold Nathanson, kravet om et bestyrelsesmedlem og specificerede regnskaber. Affæren vakte betydelig opsigt, og der hævdede sig røster om nødvendigheden af på en eller anden måde at sikre aktieselskaber mod indgreb i spekulationsøjemed fra Børsen⁹⁵. Papirfabrikkernes status var imidlertid god. Reservefondet holdt sig o. 900.000 kr., den faste gæld var reduceret til o. 700.000 kr., og de følgende år kunne betales 12 % i udbytte. Aktionærernes sidste angreb på den stærke bestyrelse gjaldt de store tantiëmer, men det kunne dog afvises⁹⁶.

8. Toldloven 1908

I 1863 havde fabrikkerne beklaget sig stærkt over toldloven, men prisfaldet i 70'erne og 80'erne gjorde snart beskyttelsen særdeles effektiv, og såvel i Folketinget som fra forbrugerne fremsattes fra tid til anden resultatløse krav om papirtoldens nedsættelse⁹⁷. Så længe fabrikkerne konkurrerede, kunne man dog så nogenlunde affinde sig med beskyttelsen, men da prisen umiddelbart efter sammenslutningen i 1889 steg, blev der omgående stillet krav om reduktion af papirtolden, idet man især havde opmærksomheden henvendt på avispapir, der svarede samme told som al anden tryk- og skrivepapir, men

som var langt billigere at fremstille. Da prisen på avispapir i januar 1889 steg fra 15 til 17 øre pr. pund, fremsatte venstre i Folketinget forslag om at reducere tolden fra godt 5 til 1,5 øre pr. pund, ligesom man ønskede nedsættelse på andre områder. Man mente, at sammenslutningen nødvendigjorde et indgreb, især efter at det var blevet klart, at Ferslew gik med. Forslagsstillerne mente, at beskyttelsen for avispapir beløb sig til ca. 40 %, mens den for pakpapir oftest var 50 %. Estrup indrømmede, at prisforhøjelserne var en følge af sammenslutningen, men troede ikke, de var urimelige. Han henviste i øvrigt til, at indførselstolden på råstoffer var 10 %. Han erklærede sig villig til at forhandle, men mente ikke, »at en prisstigning i og for sig var tilstrækkelig til at motivere en lejlighedslov«⁹⁸. I den følgende tid gennemførtes trods stadige forhandlinger ingen ændringer i toldloven før 1908, selv om papirtolden var et af de spørgsmål, der oftest blev bragt frem af frihandelsfolk med Peschcke Kødte i spidsen, idet de mente, at »papirtrusten« kun blev holdt oppe i kraft af beskyttelsen⁹⁹.

Da regeringen i 1907 fremsatte sit toldlovsforslag, er der ingen tvivl om, at D. f. p.'s siden 1902 stigende udbytter og udstedelsen af friaktier i 1904 var medvirkende til, at papirtolden heri var nedsat betydeligt mere end ventet. Ved forelæggelsen af lovforslaget henviste Vilh. Lassen hertil og udtalte: »Det er ikke tilfældigt, at det er på sukker og papir, beskyttelsens nedsættelse er større end efter Folketingets tidligere standpunkt. Thi de herrer kender så meget til erhvervsforhold her i landet, at de ved, at netop på disse områder, sukker og papir, har vi to trustdannelser, som i ly af den overordentlige beskyttelse, de har, har monopoliseret fabrikationen og vistnok for en meget væsentlig del også handelen inden for disse områder. Og jeg antager, der er et gammelt godt had til monopoler i dette ting.« Forslaget indebar reduktioner for alle papirsorter, men især for avispapir, hvor tolden nedsattes fra godt 5 til 2 øre pr. pund. Vilh. Lassen havde dog utvivlsomt ret i, at forslaget 2 øre betød en større beskyttelse nu, end 5 øre havde været i 1863¹⁰⁰.

I den påfølgende diskussion samlede interessen sig især om avispapir, og tilhængere af forslaget gjorde opmærksom på, at beskyttelsen på avispapir efter den gældende lov udgjorde ca. 60–70 %, hvilket ikke blev modsagt¹⁰¹. Fra den anden side fremførtes den til stadighed truende overproduktion i udlandet, råstoftolden samt den relativt høje danske arbejds løn, og man henviste til kommende dansk konkurrence. D. f. p. truede med at ville flytte en væsentlig del af produktionen til Sverige, hvor lønnen var mindre og råstofferne billigere. Man forhandlede i følge Trolle om der at købe et fabriksanlæg til 2–3 mill. kr. I øvrigt beklagede man stærkt kapitalens (aktionærernes) monopolagtige optræden¹⁰².

I loven blev avispapir nedsat fra godt 10 til 5,5 øre pr. kg, altså 1,5 øre mindre end bebudet i forslaget. Andet almindeligt tryk- og skrivepapir nedsattes fra godt 10 til 8 øre. Dette var de væsentligste ændringer. Pakpapir bevarede samme told, mens pap reduceredes med 25 %. For andre grupper, der dog alt i alt var af mindre betydning, blev der tale om betydelige reduktioner. Tolden på træmasse og cellulose nedsattes fra 10 til 7,5 %. I alt faldt toldbeskyttelsen mellem 23 og 47 % på de enkelte sorter, og fabrikkerne hævdede, at loven omgående medførte et betydeligt prisfald, men det må dog bemærkes, at D. f. p. netop i disse år fuldstændig fordrev udenlandsk avis-papir fra det danske marked. Toldloven fik officielt ansvaret for lukningen af Haraldskær papirfabrik, hvilket dog blot betød en centralisering og ikke produktionsindskrænkning. Ferslew motiverede nedlæggelsen af Kattinge celluloseværk med den nedsatte cellulose-told, men Kattinge havde aldrig været rentabelt, og da nedlæggelsen fandt sted, var cellulose netop ude for et stærkt prisfald¹⁰³. Toldloven af 1908 reducerede beskyttelsen for papir betydeligt, men synes ikke umiddelbart at have haft konsekvenser for den danske papir-industri.

9. Ravnholm – et forsøg på konkurrence

Det var naturligt, at der fra forbrugernes side efter 1889 fra tid til anden fremkom ønsker om at få konkurrence til D. f. p., men direktør Trolle fik ret, da han fra starten erklærede, at noget sådant ville blive umuligt¹⁰⁴. Kun een gang blev D. f. p.'s monopolagtige stilling truet. Den store toldbeskyttelse, D. f. p.'s voksende overskud, de gode konjunkturer i tiden efter 1902 samt tilsyneladende en række forbrugeres utilfredshed fremkaldte konkurrencen. I slutningen af 1902 kunne svenske blade meddele, at et dansk-svensk konsortium var ved at blive dannet, og 1904 var 500.000 kr. tilvejebragt¹⁰⁵.

De mest fremtrædende personer ved dannelsen af det nye aktieselskab var grosserer, forhenværende finansminister C. Hage, forlagsboghandler Jacob Hegel, Gyldendal, Oskar Johannesen og generalkonsul Carl Nordstrand samt foruden en række store forbrugere, der optrådte som aktionærer, svenskeren Adolf Bock, der tidligere havde ejet og drevet Tycho Brahes gamle papirfabrik Klippan ved Hälsingborg, og som nu skulle være administrerende direktør for det nye selskab, hvori han selv deltog med 100.000 kr. Bestyrelsen havde overordentlig stor myndighed, og man søgte allerede i lovene at gardere sig mod sammenslutning med D. f. p., måske for at bevare visse forbrugeres goodwill¹⁰⁶.

Opførelsen af fabrikken begyndte i sommeren 1906 ved Ravnholm station

på Lyngby-Nærum jernbanen, således at Mølleåens vand kunne benyttes til fabrikationen. Den samlede kapital skulle være 1.000.000 kr., hvoraf 750.000 kr. aktiekapital. Allerede i september s. a. måtte dog optages et midlertidigt lån på 600.000 kr. i Detailhandlerbanken, hvis direktør H. P. Hansen i det hele taget stod bag den nye fabrik med løfte om til enhver tid at stille fornøden driftskapital til rådighed ¹⁰⁷.

Da fabrikken var færdig, havde den en årlig produktionskapacitet på mellem 10 og 12 mill. pund, og kunne uden vanskelighed udvides til det dobbelte. Anlægget var særdeles fint og vakte betydelig opsigt i udlandet, men anlægsudgifterne havde også været mere end dobbelt så store som beregnet. Produktionen skulle være alsidig, men først og fremmest bestå af almindeligt tryk- og avispapir, altså direkte vendt mod D. f. p. ¹⁰⁸.

Ravnholm kom imidlertid på grund af forskellige omstændigheder kun til at arbejde et års tid. 1907–08 blev et år med forholdsvis høje cellulosepriser, men ikke desto mindre åbnede D. f. p. straks konkurrencen med betydelige prisnedsættelser, således at danske papirpriser betegnedes som usædvanligt lave på baggrund af prisstigninger overalt i udlandet ¹⁰⁹. D. f. p. bevarede aftalen med papirhandlerne, der kun en kort overgang benyttede den nye situation til at gøre oprør, da D. f. p. søgte at vælte konkurrencebyrden over på dem ved at påtvinge dem en mindre fortjeneste på fabrikkernes papir. D. f. p. gav da visse indrømmelser, og det viste sig, at papirhandelen som helhed af frygt for, at fabrikkerne under konkurrencen skulle gå direkte til forbrugerne, ikke turde stille D. f. p. overfor særlig yderligtgående krav ¹¹⁰. Ganske vist havde Ravnholm fra begyndelsen ingen afsætningsvanskeligheder, men det styrkede ikke fabrikkens stilling, at D. f. p. beholdt sin private aftale med papirhandlerne. Ravnholm protesterede mod toldlovsforslaget, og hensynet til den nye konkurrencesituation var utvivlsomt medvirkende til, at tolden på avispapir i loven fik en mindre nedsættelse end oprindelig bebudet i regeringens forslag, men alligevel var det den almindelige mening, at toldloven under fremtidig konkurrence ville svække fabrikkens stilling ¹¹¹.

Det første halve driftsår fra juli til december 1907 bragte et driftsunderskud på 25.000 kr., men mest alvorligt for Ravnholm blev det dog, at den fra begyndelsen helt havde været knyttet til Detailhandlerbanken, der allerede i 1906 ydede et lån på 600.000 kr. og siden en kredit på 173.000 kr. og garanterede yderligere driftskapital. Da bankkrisen kom i begyndelsen af året 1908 med Grundejerbankens og Detailhandlerbankens sammenbrud, var fabrikkens skæbne beseglet. På grund af de ringe forventninger, man nærrede til Ravnholms evne til i det lange løb at hævde sig i konkurrencen, afslog såvel de øvrige banker som bankkomiteen at give Ravnholm nogen støtte, og den

stod da uden muligheder for at afvikle sit mellemværende med Detailhandlerbanken, hvilket blev forlangt, og for at skaffe fornøden driftskapital. Gennem Detailhandlerbankens tilsynsråd indleddedes ret hurtigt forhandlinger med D. f. p., som i september købte fabrikken for 850.000 kr. Anlægssummen havde været godt 900.000 kr. Ravnholm havde da en aktiekapital på 750.000 kr., prioritetslån på 600.000 kr. samt løs kredit på 900.000 kr. Når lagrene var solgt, regnede man med at kunne betale aktionærene 40 % ¹¹².

D. f. p. indrømmede, at Ravnholm var landets bedste fabrik, men da man ikke ønskede at opgive centraliseringen, blev fabrikken trods den høje købesum nedlagt, og maskinen, der bogførtes med 460.000 kr., blev sendt til Dalum, der herefter for alvor blev en effektiv og moderne fabrik ¹¹³.

A/S Ravnholm blev oprindelig anset for et særdeles kapitalstærkt foretagende, hvilket på grund af tilknytningen til og afhængigheden af Detailhandlerbanken, som også ejede adskillige aktier i fabrikken, næppe var rigtigt. Men da fabrikken trods alt var startet, viste det sig imidlertid, at ingen troede på, at selv en velindrettet og dygtigt ledet fabrik under de givne forhold var i stand til at konkurrere med D. f. p., der kunne tåle en langvarig priskrig og næsten helt beherskede handelen, der frygtede den friere konkurrence, som måtte være forudsætningen for, at Ravnholm kunne klare sig. Selv om der efter Ravnholms sammenbrud jævnlige opstod rygter om, at nye selskaber var ved at opstå, skete dette ikke. Takket være erfaringerne med Ravnholm var man tilbageholdende på Børsen og i bankerne, og det lykkedes ikke at bryde D. f. p.'s monopol.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Falbe-Hansen & Scharling: Danmarks statistik II, p. 518-19.
2. Richard Willerslev: Studier i dansk industrihistorie, 1952, p. 137.
3. Aktieselskabet De forenede papirfabriker, 1939, upag.
4. Ejler Alkjær: Da Havreholm var fabriksby. Fra Frederiksborg amt 1945, p. 40.
5. Industriens historie i Danmark 3, 2. halvbind 1944, p. 275.
6. Item.
7. Som note 4, p. 40 ff.
8. Industriens historie i Danmark 3, 2. halvbind, 1944, p. 267-74.
9. Statistiske tabelværker over Danmarks vareindførsel og -udførsel.
10. Rigsdagstidende 1871-72 tillæg A sp. 1181 ff.
11. Som note 4, p. 46 ff. Danmarks statistik II, p. 518-19.
12. Green: Danske fonds og aktier 1883, p. 223.
13. Fyns Stiftstidende 11.-8.-1873.
14. Berlingske Tidende 11.-12.-1872.
15. Item 19.-5.-1865.
16. Industriens historie i Danmark 3, 2. halvbind, 1944, p. 275.
17. Fyns Stiftstidende 11.-8.-1873.
18. Berlingske Tidende 22.-7.-1874.

19. Dansk bogtrykkertidende, februar 1904. Berlingske Tidende 11.-12.-1872 og 22.-7.-1874. Næstved avis 30.-4.-1883.
20. Berlingske Tidende 22.-7. og 30.-12.-1874.
21. Item 22.-7. og 30.-12.-1874. Næstved avis 2.-5.-1876.
22. Berlingske Tidende 30.-12.-1874, 30.-4. og 22.-10.-1875. Næstved avis 2.-5.-1876, 24.-4.-1877, 30.-4.-1878 og 3.-5.-1880.
23. Danmarks statistik II, p. 520-21. Green: Danske fonds og aktier 1883, p. 223 ff. Næstved avis 26.-4.-1881.
24. Item 26.-4.-1881, 2.-5.-1882, 30.-4.-1883, 28.-4.-1884, 28.-4.-1885 og 6.-5.-1886 Berlingske Tidende 28.-4.-1883 og 28.-4.-1884. Dansk bogtrykkertidende februar 1904.
25. Fyns Stiftstidende 26.-7. og 11.-8.-1873. Berlingske Tidende 26.-5.-1874.
26. Item. Dansk Bogtrykkertidende februar 1904.
27. Berlingske Tidende 26.-5.-1874.
28. Se bl. a. Fyns Stiftstidende 15.-12.-1874.
29. Berlingske Tidende 1.-2.-1877. Fyns Stiftstidende 1.-2.-1877 og 1.-2.-1878.
30. Berlingske Tidende 1.-2.-1877. Fyns Stiftstidende 1.-2.-1876, 1.-2.-1877 og 1.-2.-1878. Green: Danske fonds og aktier, 1883, p. 425 ff.
31. Fyns Stiftstidende 2.-2.-1880.
32. Item 1.-2.-1878, 2.-2.-1880 og 1.-2.-1879. — Kjeldsen er i den i note 34 anf. afhandling fejlagtigt opført med forbogstaverne C. L.
33. Green: Danske fonds og aktier, 1883, p. 425 f. Berlingske Tidende 22.-1.-1883.
34. Fyns Stiftstidende 6.-12.-1886. Green: Danske fonds og aktier, 1887, p. 112 f. En grundigere redegørelse for udviklingen af Dalum papirfabrik indtil 1889 vil kunne findes i Rich. Willerslev: Dalum papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning, i Erhvervs-historisk årbog 1956.
35. H. Anstrin: Papper och massa, 1934, passim. Johan Lundberg: Pappersmas-seindustrien, 1921, passim.
36. Richard Willerslev: Studier i dansk industrihistorie, 1952, p. 138. Danmarks statistik II, p. 524. Berlingske Tidende 10.-10.-1874.
37. Industriens historie i Danmark 3, 2. halvbind, 1944, p. 276 f. Statistiske tabelværker over Danmarks vareindførsel og -udførsel. Det er vanskeligt på grundlag af foreliggende statistiske oplysninger at danne sig en oversigt over udviklingen af træmasseomsætningen, idet den skiftevis er angivet i værdi og vægt.
38. Berlingske Tidende 26.-5.-1874, 22.-10.-1875 og 1.-2.-1876.
39. Danmarks statistik II, p. 523.
40. Næstved avis 2.-5.-1876.
41. Statistiske tabelværker over Danmarks vareindførsel og -udførsel.
42. Næstved avis 24.-4.-1877 og 30.-4.-1878. Fyns Stiftstidende 1.-2.-1878, 1.-2.-1879, 2.-2.-1880, 16.-2.-1885, 1.-2.-1886 og 28.-12.-1888. Berlingske Tidende 21.-1.-1888. Nationaltidende 16.-1.-1889.
43. Statistiske tabelværker over Danmarks vareindførsel og -udførsel 1888-90. Næstved avis 3.-5.-1880 og 26.-4.-1881.
44. Næstved avis 3.-5.-1880.
45. Danmarks statistik II, p. 520-21. Næstved avis 30.-4.-1883. Fyns Stiftstidende 20.-1.-1883.
46. Aktieselskabet De forenede papirfabriker, 1939, upag. Nationaltidende 28.-12.-1888.
47. Statistiske tabelværker over Danmarks vareindførsel og -udførsel.
48. Green: Danske fonds og aktier, 1887, p. 97.
49. V. A. Secher: Betænkning om statens papirforbrug m. m., 1887, p. 3 ff. og bilag I.
50. Berlingske Tidende 4.-5.-1888.
51. V. A. Sechers anførte betænkning p. 13 f. K. Engelsen: Blade af papirordningens historie, 1929, p. 1 ff. Berlingske Tidende 10.-1.-1888. En udførlig redegørelse for sammenslutningsbestrebelseerne i 80'erne findes i ovennævnte afhandling af Rich. Willerslev i Erhvervshistorisk årbog 1956.

52. Danmarks statistik II, p. 523 f. Scharling bygger her på I. Bayer: Dansk provinsindustri, 1885. Oplysningen er næppe helt rigtig. De anførte tal ser for enkelte fabrikkers vedkommende ud til at være i overensstemmelse med generalforsamlingsreferater, men når f. ex. produktionen fra Frederiksberg, Nørrebro og Havreholm, hvorfra ingen oplysninger forelå, anslås til ialt 2,5 mill. pund, er dette tal sikkert for lavt.
53. Green: Danske fonds og aktier, 1887, p. 97 og 112 f. Næstved avis 30.-4.-1887 og 1.-5.-1888. Politiken 29.-12.-1888.
54. Berlingske Tidende 12.-1.-1888. Nordisk papirtidende oktober 1895 og 15.-10.-1908.
55. Politiken 29.-12.-1888.
56. Green: Danske fonds og aktier, 1887, p. 97.
57. Aktieselskabet De forenede papirfabriker, 1939, upag. Dansk papirtidende 15.-10.-1908.
58. Aktieselskabet De forenede papirfabriker 1939, upag. Politiken 13.-1. og 27.-2.-1889.
59. Aktieselskabet De forenede papirfabriker, 1939, upag.
60. Politiken 29.-12.-1888.
61. Næstved avis 1.-5.-1888 og 12.-1.-1889.
62. Green: Danske fonds og aktier, 1891, p. 93 ff. Politiken 13.-1.-1889.
63. Berlingske morgenavis 26.-9.-1893.
64. Silkeborg avis 10.-4.-1889. Politiken 14.-4.-1889.
65. Berlingske morgenavis 19.-1898. Nordisk papirtidende august 1898.
66. Dansk bogtrykkertidende februar 1904. Politiken 16.-9.-1894.
67. Politiken 14.-4. og 18.-8.-1889.
68. Politiken 4.-6.-1890 Berlingske aftenavis 10.-1.-1890. Papirfabrikarbejdernes medlemsblad 15.-11.-1900. Skandinavisk papirtidende 30.-4.-1896.
69. Aktieselskabet De forenede papirfabriker, 1939, upag. Berlingske aftenavis 2.-7.-1894.
70. Nordisk papirtidende oktober 1895. Berlingske Tidende 25.-9.-1891.
71. Skandinavisk papirtidende december 1895. Politiken 22.-9.-1895.
72. Statistiske tabelværker over Danmarks vareindførsel og -udførsel.
73. Green: Danske fonds og aktier, 1896, p. 317. Berlingske morgenavis 23.-9.-1895.
74. Aktieselskabet De forenede papirfabriker, 1939, upag. Avisen 14.-1.-1889. Nationaltidende 15.-1.-1889. Politiken 17.-1.-1889.
75. Dansk bogtrykkertidende november og december 1893.
76. Politiken 22.-9.-1895.
77. K. Engelsen: Blade af papirordningens historie, 1929, p. 1-42.
78. Dansk papirtidende 17.-10.-1912. Dansk bogbindertidende september 1907. Dansk bogtrykkertidende februar 1904.
79. Berlingske morgenavis 2.-9.-1909. Dansk bogtrykkertidende september 1913.
80. Politiken 2.-9.-1910.
81. Politiken 3.-9.-1908. Berlingske morgenavis 2.-9.-1909. Dansk papirtidende 15.-8.-1908.
82. Skandinavisk papirtidende 1.-11.-1909.
83. Nordisk papirtidende 30.-4. og 30.-10.-1896. Skandinavisk papirtidende januar 1910. Papirfabrikarbejdernes medlemsblad 15.-11.-1900 og september 1906. Berlingske morgenavis 4.-1.-1910.
84. Dansk bogtrykkertidende februar 1897. Politiken 22.-9.-1895.
85. Dansk papirtidende 1.-10.-1905. Skandinavisk papirtidende 1.-3.-1910. Dansk bogbindertidende august 1904 og september 1905.
86. Se bl. a. Dansk bogtrykkertidende november 1900. Berlingske morgenavis 11.-9.-1899.
87. Dansk bogtrykkertidende september 1910. Politiken 30.-8.-1913.
88. Dansk bogtrykkertidende november 1900, oktober 1901, september 1902, september 1905, september 1910 og september 1912.
89. Berlingske morgenavis 23.-9.-1895 og 11.-9.-1899.

90. Politiken 28.-10.-1890. Skandinavisk papirtidende januar 1895.
91. Nordisk papirtidende januar 1897.
92. Nordisk papirtidende oktober 1895, september 1896 og februar 1897.
93. Se note 88 samt Politiken 3.-9.-1901. Skandinavisk papirtidende 9.-8.-1911.
94. Berlingske morgenavis 2.-9.-1904.
95. Berlingske aftenavis 21., 22. og 30.-9.-1912. Berlingske morgenavis 30. og 31.-8.-1912. Politiken 31.-8.-1912.
96. Green: Danske fonds og aktier, 1912, p. 710 f. Politiken 30.-8.-1913.
97. E. Westphall i Bogtrykkerbogen, 1946, p. 40.
98. Rigsdagstidende 1888-89, tillæg A sp. 3185 og II sp. 3213 ff. Politiken 31.-1.- og 2.-2.-1889.
99. Nordisk papirtidende 1.-2., 15.-3. og 15.-5.-1897. Politiken 11.-7.-1894. Dansk bogtrykkertidende februar 1897.
100. Rigsdagstidende 1906-07, I sp. 43 ff.
101. Rigsdagstidende 1907-08, forhandlinger på Landstinget sp. 350. Bl. a. Børsen 27.-10.-1906.
102. Bl. a. Børsen 28. og 31.-10.-1906
103. Berlingske Tidende 2.-9.-1909. Politiken 3.-9.-1908.
104. Nationaltidende 15.-1.-1889.
105. Berlingske morgenavis 12.-12.-1902 og 9.-5.-1904.
106. Berlingske morgenavis 9.-5.-1904. Dansk bogtrykkertidende marts 1906.
107. Børsen 28.-10.-1906. Dansk papirtidende 1.-10.-1906.
108. Dansk papirtidende 1.-10. og 1.-12.-1907. Berlingske morgenavis 16.-9.-1907.
109. Dansk papirtidende 1.-10.-1907. Berlingske morgenavis 1.-5.-1908.
110. K. Engelsen: Blade af papirordningens historie, 1929, p. 69-82.
111. Bl. a. Dansk papirtidende 1.-3.-1907.
112. Dansk industriberetning, 1908. Berlingske morgenavis 1.-5.-1908. Berlingske aftenavis 2.-9.-1908. Politiken 23.-9.-1908.
113. Skandinavisk papirtidende 1.-12.-1908.

En rådgivende sæbesyder i 1860'erne

Ti breve fra sæbemester ved Odense Sæbesyderi W. F. Møller

Ved FINN H. LAURIDSEN

Indledning

Sæbe har som renselsesmiddel været anvendt langt tilbage i tiden. Den nævnes hos flere oldtidsforfattere, og det ser ud til, at den har sin oprindelse i de galliske eller de germanske områder (Frankrig-Tyskland). Hvordan man i disse fjerne tider i primitive samfund er kommet ind på at eksperimentere med sammensætninger af aske, kalk og talg, har man ikke nogen forklaring på, man ved kun, at varen var kendt, og at dens fremstillingsteknik blev eksporteret til de sydlige kulturlande.

Kemisk set er sæbe et salt, hvis syre stammer fra et fedtstof, medens basen er kali- eller natronhydrat (potaske-soda). Efter den ydre beskaffenhed skelner man mellem bløde og hårde sæber, idet kaliforbindelserne er grundlag for de bløde, natron for de hårde. Det var tidligere hovedsagelig talg og dyrefedt, der blev brugt som fedtstof. I forrige århundrede kom kokus- og palmeolierne til, og det var dem, der blev årsag til det betydelige opsving, sæbeindustrien tog. Disse olier havde nemlig to værdifulde egenskaber: de gav smukkere resultater, og de var i stand til at optage store mængder vand. Det sidste øgede i høj grad producenternes indtjeningsmuligheder. Af andre fedtstoffer anvendtes enten udelukkende eller som tilsætningsmidler ved fabrikation af visse typer: olivenolie, rapsolie, linolie, bomuldsfrøolie m. fl. Forskellige harpiksarter spillede en rolle som billige surrogater; de gjorde sæben hård og muliggjorde derved anvendelse af endnu større kvanta vand. Endelig må det nævnes, at der – af salgsmæssige og kosmetiske grunde – fandt iblanding sted af en lang række duft- og farvestoffer. De sidste kunne give enten rene farver eller marmoreringer.

Selve sæbesydningen, som processen kaldtes, fandt sted i dybe kedler, hvis nederste del, der kom i berøring med ilden, var af jern eller kobber; den øverste var ofte af murværk eller træ. Arbejdet begyndte med, at der hældtes en lud i kedlen, som bragtes i kog. Luden fremstillede man ofte selv ved behandling af potaske eller soda med brændt kalk. Dernæst kom fedtstoffet, og ved fortsat kogning blev massen efterhånden til en klar opløsning: sæbelim. Un-

der stadig ophedning og omrøren gik man derefter over til udsaltningen – tilsætning af almindelig salt, i hvilket sæben var uopløselig. Den flød ovenpå. Processen fortsattes med aftapning af vædsken (underluden), tilsætning af nyt vand og svag lud, indtil sæben blev jævn og fri for skum. Efter tilsætning af duft og farve blev den øst over i jern- eller træforme, hvor den langsomt stivnede. Den oven for nævnte marmorering fremkom foruden ved farve også ofte af sig selv, når der brugtes urene råmaterialer. Tørringen i forme gjaldt naturligvis kun de hårde sæber. Senere gik man over til en opraspning af den færdige masse; de herved fremkomne spåner blev i pressemaskiner til de sæbestykker, vi nu kender ¹.

At det ikke var nogen helt let sag før i tiden at lave sæbe, fremgår af en samling breve, der i Erhvervsarkivet findes i arkivet fra det nu ophørte Århus-firma H. C. Møllers Sæbefabrik og Oliemølle. Brevene er skrevet i 1860erne af sæbemester W. F. Møller, Odense Sæbesyderi, til broderen H. C. Møller i Århus ². Wilhelm Frederik Møller var født i Lyngby 1815 som ældste søn af sæbesyder Claus Møller, der 1829 begyndte sin virksomhed, der også omfattede et lysestøberi, på Frederiksgade i Århus. Han kom efter sin konfirmation i handelslære i en skibsprovianteringsforretning; men som udlært handelsbetjent gik han over i faderens forretning og lærte at koge sæbe – handelen interesserede ham ikke. Tyve år gammel fik han ansættelse som sæbemester på Odense Sæbesyderi. Ved faderens død i 1841 havde han utvivlsomt håbet at komme hjem; men det blev til hans skuffelse den to år yngre broder, Hans Christian, der kom til at føre virksomheden videre. W. F. Møller blev indesluttet og bitter, og det varede 24 år, før han påny genså sin ungdoms by. I Odense opnåede han efterhånden, som det også fremgår af brevene, en ret selvstændig stilling. Syderiets ejer J. G. Valentin blev sindssyg, og efter hans død stod enken nogle år som indehaver. Med broderen i Århus oprettede han en vis korrespondance, og forholdet mellem dem synes, på trods af hvad der var sket, at have haft karakter af et oprigtigt venskab. W. F. Møller døde i juni 1878 af apopleksi ³.

De ti bevarede breve, der her offentliggøres, giver hovedsagelig et indblik i sæbefabrikationens tekniske side. De viser Odense-mesteren som en kyndig vejleder af den yngre broder, og de viser en lang række af de problemer, der opstod under det daglige arbejde. I betragtning af, at det synes, som om H. C. Møller ikke har været alt for vidende om sit fag – og ind imellem også uheldig, er W. F. Møllers hele form: den omhyggelige og instruktive hjælp og den gode og trøstende tone beundringsværdig. Det burde jo i følge tidens sæd og skik have været ham, der var fabrikant i Århus.

Der er i brevene foretaget rettelser i tegnsætningen, punktummer og semikolonier er indskudt for at lette forståelsen. Egentlige skrivefejl er rettede, for så vidt det fremgår, at der netop er tale om skrivefejl, (f. eks. vekslen mellem store og små begyndelsesbogstaver i samme ord o. a.).

Odense, d. 22. Marts 1860.

Kjere Broder!

Først vil jeg i Korthed svare paa Dit Brev af 1. Januar. Hvad du skriver om Pengene, forstaaer jeg ikke, jeg ved hverken ud eller ind deri; det er ligemeget. At Din Afsætning paa Lys har holdt sig, glæder mig. At Fortjenesten har været mindre end ellers, er slemt nok; men der tjenes dog mere end paa Sæbe; Du har dog Netto 2 à 3 Mark pr. Lispund, havde vi endda 2 Rd. Netto pr. Td. Sæbe; men det naaer vi nok aldrig mere. Endnu gaaer det, men naar vi nu skal til at købe Olie. – At Kielerne og Flensborgerne har forhøiet Prisen, har jeg ikke vidst, hvad nytter det ogsaa? De ere jo dog stedse 1 à 2 Rd. billigere end vi ¹. Det amerikanske Fedt ² er dog dyrt, der er 10 à 12 % Vand deri, vi have rigtig nok afkortet Martens & Co.³ 25 Rd. paa de 1500 Pund, vi fik, men det bliver os dog dyrt, men F. & Kieler ville nok benytte det efter en stor Maalestok; mest frygter jeg det i den hvide Sæbe ⁴.

Jeg seer, Du har været dristigere end jeg og har anvendt det nylig lærte Fyldemiddel ⁵, men hvad nytter det, naar man skal være angst for en Smule Nattefrost? Dog jeg maa ogsaa til at bruge det, hvordan det end gaar. Det er dog egentlig kuns at anbringe Fugtighed i Sæben, hvoraf min Sæbe har nok, den spitzer ⁶ altid mere end Andres.

Du klager over, at det er saa besværlig at røre i Din Kjedel, deri har Du ret; kan det ikke bedre gaa, naar Tilsætningen nogenlunde er rørt i Kjedlen, da øse den i Aftagningskarret og saa røre den dygtig deri. Paa denne Maade kommer Sæben afkjølet i Ballierne og Bøtterne, og det holder jeg for godt; det sparer ogsaa det Arbeide at helde efter. – Nu lidt om det andet Brev. Med Fornøielse seer jeg, at det lykkes dig saa godt med Kogningen af den hvide Sæbe, og med Drøvelse seer jeg, at Du har spoleret en Kogning med Myrbanolien ⁷. Det er gaaet mig ligesaadan for nogle Aar siden, jeg brugte den gang en saakaldt billig Canelolie ⁸, den farvede Sæben guul, og da jeg senere satte denne gule Sæbe til en anden frisk Kogning, blev ogsaa denne farvet, saa jeg havde samme Malhør, som du nu har; den bleger vel, men meget

langsom. Dette Brev kommer for sildig for at advare dig for at tage for meget af den farvede Sæbe med. Mirban, Myrbane, Mirblane (alles eins) kjøber jeg her paa Løve Apotheket, da Apothekeren ogsaa vil være Drognist; han sælger mig Olierne ligesaa billig, som vi kan forskrive dem. Mirban koster 20 Mark pr. Pund, er meget svagt farvet nu, forhen var den stærkere af Farve. Jeg bruger 4 Lod til 90 Pund Sæbe og faaer i Sæben heraf en Lugt, som man almindelige er fornøiet med og kalder Mandelsæbe N. B. i Stænger. Fin Mandelolie koster 3 Mark 8 Skilling 1 Lod; den er nu heller ikke saa stærkt farvet, som den før var; det samme er ogsaa Tilfælde med Canelolie, som nu er meget svag farvet, à Lod 2 Mark. Eegte Zimmet-Oel⁹ er meget dyr, 1 Thl. pr. Lod, ikke noget for os. Mandelolie, hvad tænker Du paa, bruge den til Stangsæbe à 8 à 10 Rd. pr. %, den er sku for kostbar. Jeg bruger lidt til Mandelhaandsæbe à 9 Skilling pr. Stk. i Tindfolie, 8 Stk. 1 Pund. At forskrive 2 Pund Olie fra Erfurt, Herre Gud havde Du dog skrevet til Odense. Igaar Eftermiddag fandt jeg de omtalte 2 Lispund gammelt Tind og en Prøve Mirbanolie, som er i et Tind-Kruus iblandt det andet Skrammel, jeg havde megen Hast med at faa det afsted N. B. for Prøvens Skyld. S[kipperen] vilde seile sidst i Ugen, ja Gud bedre det, det bliver maaske sidst i denne Uge, om Gud vil. Naa engang faaer Du det dog vel. Med denne S[kipper] kan Du jo sende os den omtalte Presseblok¹⁰ kan vi ikke gjøre stort ved den, saa kan Tur og Retour Fragten da heller ikke blive saa betydelig. Vil Du begynde paa disse Sæber (som næsten er nødvendig ved Siden af det andet), saa kommer Du dog til at gjøre en Reise herover. Jeg kan vel egentlig ikke lære Dig Noget, men Omgangsmaaden og en Del Haandgreb kan Du dog faa at see som ogsaa de Redskaber, jeg bruger; ere disse end ikke fabrikmæssige, men kuns mine egne Opfindelser, saa kan Du dog ogsaa hjælpe dig dermed. Uden at du faaer nogen Underretning, vil du gjøre ligesaamange keitede Forsøg som jeg i sin Tid. Skriftlig Underretning duer og nytter heri ikke.

Omgangsmaaden med Smeltningen og Benyttelsen af Affaldet kan Du bedre lære ved at see det engang end af 10 Breve. Det er det, der har kostet mig saa megen Hovedbrud. Dette Affald maa smeltes, Farven tages fra, og da koges Sæben, saaledes at den kan tilsættes Stangsæbe.

Hvor vil Du faa plads til alt dette; byg ikke mere i Frederiksgaden. Jeg har mange planer, der sagtens ikke duer noget. Huuset og Beboelsen i 2 Eta-ger er virkelig for stort til en Familie; til at udleie noget mangler et Kjøkken, hvad vil Du faa i Leie ÷ den Gene at have en Leiefamilie. Faaer Fabrikationen Fremgang, saa tag underste Etage til Værksted, Contoier og Udsalgssted – Boutiken i Midten, og det øvrige benyttes bedst muelig (Boutik, ikke til Stald for min Kjæphest, nei til Nytte).

Er Du fremdeles tilfreds med Dampindretningen.

Det var maaske nok vært at faa H. til at sende de 133 Rd., imedens han er kisteglad, og Sagen er ny, bliver den gammel og, hvad værre er, maatte opgives, vil de ikke være lette at faa, derfor smed, mens Jernet er varmt, det er min Mening. Hvad vil Aalborgeren vel byde dig, maaske 50, overlad dette til Folk, som Raab og Lybeck. Raab har jeg jo egentlig lovet ikke engang at lære dig det og nu endog at lære Aalbg. det ¹¹.

Lybeck har opholdt sig en tid her i Byen som Professor Lybeck (N. B. Kammerjæger), han har haft en Hest og en Vogn. En anden privilegeret Kammerjæger bekjendtgjorde i Avisen, at Lybecks Midler til at fordrive Rotter og Utoei ikke duede det Mindste o. s. v. Jeg seer, at Claudine ¹² nu skal ud og det som Lærerinde, hvorledes staaer det sig med hendes Kundskaber? Kan hun meget mere end lære Børn at stave og læse? Naa ligemeget, en Begyndelse til Erhverv er det dog, jeg havde rigtignok hellere seet, hun var bleven i en By; hun er smuk og har et stolt Væsen, er det ikke saa? Anna ¹³ er stor og stærk, hun egnede sig for Landet.

Vi vilde ogsaa gjerne have Charlotte Valentin ¹⁴ ud, den stakkel har et ulykkeligt hjem; her sender jeg dig Brevet (send mig Brevet snart tilbage). Fra Sønnen havde vi Brev fra [i] Januar, han er dog ilive, men intet andet end simpel Soldat. Boesen ¹⁵ vil nu gjøre sit Bedste for Charlotte, om der endog skal betales for hende, det er meget vanskelig at faa de Pigebørn anbragt. Jeg sendte Charlotte 5 Rd. for at hun dog skulde have nogle Skilling.

Her er nu ikke Plads til meer. Jeg slutter med venlig Hilsen til Eder alle og især til Dig, kjære Broder.

W. F. Møller

[Kun bevaret i brudstykke]

Odense, d. 29. Juli 1862.

Almindelig regnes, at 30 Pund Soda forsæber 100 Pund Fedt. Til 50 calcineret Soda ¹⁶ antager jeg, at 30 Pund af din Kalk vil være tilstrækkelig til at gjøre Luden ætsende; 35 Pund Kalk maa bestemt være nok; jeg bruger 25 Pund Kalk.

Først smeltede vi Sodaen i Bilud ¹⁷ og lod denne Opløsning blive 20 Gr. stærk, og saa kom Kalken i Ludgryden og læskedes deri. Bedre vistnok at læske Kalken og siden give Soda Opløsningen derpaa, Kalken læsker sig ikke godt i den stærke Lud. Denne Lud maa du da trække i smaa Portioner og siden indampe den, til den holder 22 à 24 Grader. Du husker vel nok, at

jeg bruger Sodaluden, som den trækkes af, til grøn Sæbe. Men du sætter jo Pot[aske] og Sod[a] ind sammen og har derfor ingen Sodalud.

Førend jeg skriver om Kogningen af Sæben, vil jeg bemærke, at jeg vil gøre det kort. For den, som er i stand til tydelig og klart at fremsætte sine Tanker, er det let at give en længere Forklaring; men jeg frygter for, at det snarere vil forvirre en tydeliggjøre.

Den Sæbe, hvoraf der bliver circa 87 à 88 Pund af 10 Pund Cocusolie ¹⁸, eller om du hellere vil saa 8 Pund, det er det mindste vi her tage. Denne Sæbe er den vanskeligste.

8	Pund	Cocusolie
8	-	Lud à 20 Gr.
24	-	- - 9 -
8	-	Salt
24	-	Vand
3	-	à 2 ³ / ₄ Pund Soda
<hr/>		
75	Pund	70 Pund Sæbe.

8 Pund Cocusolie bringes i Kog med 8 Pund 20 Gr. Lud. Naar den har kogt circa 15 à 20 Minutter, gives circa 8 à 10 Pund 9 Gr. Lud i; naar det koger saa igjen 8 à 10 Pund 9 Gr. Lud og efter et Kog Resten af den 9 Gr. Lud, og dette koges lidt. Giv saa circa 12 Pund Vand og 4 Pund Salt i og lad det blodt varmes til 70 Gr. (N. B. hæng et Thermometer i Kjleden). Naar det er 65 à 70 Gr., saa giv de andre 12 Pund Vand og 4 Pund Salt og lad det blive 70 Gr. varmt. Lad nu det staa $\frac{1}{2}$ à $\frac{3}{4}$ Time for at forenes (hvilket jeg finder godt), giv saa Affaldet fra forrige Sæbe i, naar du har noget, og naar det hele er i og 68 à 70 Gr. saa 2³/₄ Pund Soda (3 Pund kan den ogsaa taale) og lad det saa staa circa $\frac{1}{2}$ Time, for at Sodaen kan opløse sig, saa er Sæben fertig. Sodaen sigter vi i et Blikdørsflag med ikke for store Huller i og strøer Sodaen oven paa Sæben i flere Gange og rører med Stokken hvergang for at blande det godt og befordre opløsningen.

Mange Gange har vi saaledes faaet en god Sæbe, kuns nogle faa Gange har jeg maattet bruge meer Soda: 4, 5 ja endog 6 Pund Soda det er ikke saa vanskelig at see, om der skal bruges meer Soda. Sæt en Prøve taget med en Kniv paa Glas, førend Sodaen kommer i, staaer Prøven paa Glas ligesom grøn Sæbe og bliver snart saa klar og tynd til en nogenlunde haard Prøve, saa er den god; har den en flydende Vandring omkring sig, der trækker ind, mens den svales, saa bliver den ogsaa god; er den meget tynd paa Glasset og Vandringen stor, da vil den tage meer end 2³/₄ à 3 Pund Soda. Det er ikke let at beskrive, hvorledes den seer ud paa Glasset, naar den vil have meer Soda, men tag en Overkop, kom noget Sæbe deri, naar den har faaet 2¹/₂ à $\frac{3}{4}$ Pund Soda,

sæt Koppene i koldt Vand, her stivnes den hurtig, tag saa og skjær med en Kniv først noget fra Siden og see, om der er ganske smaa Huller i, saa giv lidt meer Soda i. Skjær hele Stykket i Koppet igennem, er der i det underste Huller eller Øine, maa den have meer Soda. Kort og godt: Huller, Øine maa der ikke være; det er Vand, der maa bindes med Soda. Har Sæben faaet for megen Salt og Soda, da falder Prøverne i Klatter fra Kniven paa Glasset. Prøven er tynd, løber hurtig over og bliver *meget haard*, den bliver skruppet ¹⁹ ovenpaa, naar den er kold, den see næsten ud som et Landkort i meget forminket Maal, den kan derfor nok gaa, naar den er haard og skryder ²⁰ lidt, naar man skraber med Kniven i Prøven; den er da ikke saa hvid, som den er, naar den er tilpas. Er den alt for skruppet, eller skilles den endog, og Luden skimrer ²¹, og Prøven brokler ²², naar Du skraber, saa er den overdreven; giv saa blodt smaa Portioner 1 à 2 Pund Vand i og rør det om ved 70 Gr. Varme, saa gaaer den strax tilbage. Det er nu altsammen let sagt, men ikke saa let at see og bedømme førend ved længere Øvelse, allene en *duelig* Mesters Veiledning (hør hvor han praler).

De to andre Sorter, jeg har lovet, er meget lette og feile os ikke:

12	Pund	Cocusolie.
30	–	20 Grd. Lud.
30	–	18 – Saltlage
1	à	1½ Pund Soda
<hr/>		
73	Pund	69 à 70 Pund Sæbe,
	er	6 Pund pr. 1 Pund Olie.

Koges med 30 Pund 20 Gr. Sodalud, til den bliver klar (er ikke engang nødv., at den koges klar), derpaa gives al Lagen i paa engang og hedes til 70 à 75 Grader; derpaa gives Affaldet i, og naar det er smeltet saa Sodaen, og Sæben kan øses ud i Formene.

15	Pund	Cocusolie.
30	–	Lud 21½ Grad.
30	–	Saltlage 18 à 18½ Gr.
1	–	Soda hærder, men er til denne ikke nødvendig.
<hr/>		
76	Pund	70 à 71 Pund Sæbe,
	4 ² / ₃	Pund pr. Pund Olie.

Klarkogt er, naar Sæben med Luden begynder at koge, og du tager en Prøve med Kniven paa Glas, da bliver den strax tryb ²³ og styrkner. Efter længere Kog bliver den klarere og styrkner ikke saa let; til sidst er den ganske klar paa Glasset og styrkner meget langsom, og selv naar den er styrknet, er

den geleagtig klar. Jeg har haft meget Bryderi dermed, men har heller ikke faaet saa god Underretning som denne.

Mange Portioner er gaaede i den store Kjedel i Nattens tause Stund. Fuchs²⁴ i Bogense har jeg givet nøiagtig Forholdet paa den bedste og letteste, og dog er den mislykkedes for ham. Sodaen er et Bindemiddel, der er Guld vært.

Maatte det nu blodt lykkes for Dig.

N. B. jeg antager, Du har faaet den med S[kipper] Christiansen sendte i Anker Cocusolie 75 ½ Pund.

Jeg vilde have skrevet et Brev, men tog dog først fat paa denne Epistel, som vel var, for det bliver for sildig at skrive meer, og jeg har da heller ikke noget nødvendigt at skrive. H. C. Topp²⁵ har vel fortalt dig, at Boxer og Vest er hos Skræderen.

Mine kjerers hengivne *W. F. Møller.*

Tak din Anna for Selerne.

Odense d 11. Novber 1862.

Kjære Broder!

Dit kjærkomne Brev af 9. d. modtaget. Det er allerede sildig, og jeg bliver ikke fertigt iaften, da Brevet bliver mindst 4 Sider. Jeg burde egentlig have skrevet til Boesen i Aften, men vil dog hellere skrive til Dig. Jeg vil besvare Dit Brev efter dets Indhold, ellers vrøvler og blander jeg det ene mellem det andet. Med mit Potrait har det da ingen Hast, med Dit og Søsters just heller ikke. Originalerne staaer tydelig for mit indre Øie; for at have dem ved de Andre ønskes de.

Tak for Underretningen om Bang og Søns²⁶ Folkehold.

Vor Hampolie er nu ogsaa kommet til Kjøbh. og omladet i et Fartøi hertil, Gud ved hvorledes Vægten vil falde ud. Skibet hedder Frederik VII²⁷, sandsynlig det samme der har bragt den Olie, I have kjøbt, men I faae Eders tilveiet i Kjøbh. Bare nu blodt I og ei have kjøbt formegen Olie, Hørfrø er falden betydelig i Rd. pr. Tde og vil maaske falde endnu meer. Linolie vil snart blive billigere.

Med Juul²⁸ skal du ikke tale om Olien.

Det er sørgeligt nok, at Bangs Omstændigheder ikke ere Bedre, og et Beviis for at Oliemølleriet ikke er indbringende, og dog er det ligesaagodt som Sæbesyderi.

Det glæder mig, at I har saa stor Afsætning paa Sæben, her er det mod-

satte. Vi regne efter gammel Regning fra Novbr. til Novbr. og have kuns kocht 1175 Tdr., ifjor dog 1430, forrige Aar 1440. Det er en betydelig Tilbagegang, har jeg da Grund til at være glad? At Du har Bryderi med Sæben, troer jeg nok, er, fordi at Du nu begynder med eneste Potaskelud, at Luden er for stærk, at der er forlidt Fugtighed i Sæben, 15 Gr. Lud er stærk nok til at begynde med. Har Du ikke formeget Kalk? Saaledes som Potaske og Soda var indstillet før, var Luden blandet, Soda er ikke tilbøielig til at faa Massen til at løbe sammen, nu er det eneste Pot[aske] Lud, og Du har maaske rigelig Geitz²⁹. Jeg begynder med 16 Grader Lud pr. Tønde; har jeg mere eller stærkere Lud, maa jeg stedse dæmpe med Vand, ellers faaer jeg ikke Sæben sammen med Hampolie, med Linolie gaaer min sammen med al Pot[aske] Luden selv med 22 Grader pr. Tønde.

Jeg kan ikke faa min bedste Lud stærkere end 22. Feuerluden³⁰ er 15. 30 Cester (?) à 6 Lispund 15 Gr Lud og 5 Cester (?) à 22 og 35 Cester (?) Olie à 6 Lispund (Maal ikke Vægt) hermed begynder vi, (er 16 Grader pr. Tde) naar Luden er tilpads ikke for megen eller for lidt Gitz, gaaer den hermed sammen. Ilden maa, naar Massen er varm, ikke være for stærk, ellers støder den op og maa dæmpes med Vand. Der røres af og til op i Massen fra Bunden op med en Rører saaledes [tegning af rørerens i margenen]. Et saadant lille Brædt paa et rundt Skaft river Sæben op fra Bunden, naar man rask trækker til sig; herved kommer det underste op, langt bedre end naar der røres med en Aare. Lud til 17 à 18 er for stærk, hellere ligesaamange Cester (?) Lud som Olie og da svagere, om man bliver noget senere fertig, hvad gjør det? Der er jo Ingen, der controllerer os. Tiden er ikke bestemt, naar Sæben skal være fertig. Skal der anvendes meget Vand for at faa Ferband eller arbeides længe for at faa Klumperne rørt ud, tager det længere Tid, end naar det gaaer regelret med en svagere Begyndelses-Lud. Jeg har nu gjort mig Umage for at gjøre Dig min Mening begribelig. Svagere og større Maal Lud. Det er jo ogsaa resikerlig for Kjedlen, naar den løber saa stærk sammen. 50 Lispund Pot[aske] og nu 17 Lispund Kalk, forhen 15 à 16, giver os 11 Cester (?) Lud à 22 Gr. og 20 Cester (?) à 15 Gr. lige *maalt* med 96 Pund Olie.

Indigo³¹ kan jeg ikke bruge; gjem den, den fordærves ikke ved at lagres. Vi bruger nu til Hampolie kuns lidt Indigo, jeg anfører langt mere, en der bruges, som da er i Behold, naar vi igjen skal bruge Linolie; gjem Du Din, den taaler Tørre og Fugtighed.

Det er mig en sand Glæde at se, Du er veltilfreds med Dampen, og at den *store* Udgift ikke er spildt. Er der end ikke sparet i Kul og Arbeide, saa bliver jo Fabrikatet bedre, siger Du, og det er jo Hovedsagen. Hansen sagde mig

for nogle Dage siden, at Tælle var tilbuden Faber 1 Mark billigere fra Kjøbh., men de faaer omtrent nok herhjemme. Jeg troer ikke, de giver over 16 Mark for raa, men Du maa holde ud endnu et Aar, saa ere Slagterne rent kommen af Vane med at smelte og begynde ikke igjen; det er ogsaa Hansens bestemte Mening. Hvis der ikke var concurence med B. og F. kunde raa faaes for 14 Mark. Ingen tænker paa at smelte hverken i Byen eller paa Landet. –

Der kan vistnok være tilfreds med Din Afsætning; at den idelig skal voxe, kan dog ikke forlanges. Alt naaer en vis Høide, drives det forvidt, maa det synke tilbage igjen. Gaaer det end lidt tilbage et Aar, kan det gaa frem et andet; med os gaaer det desværre tilbage, og paa synderlig Fremgang er næppe at haabe.

Det eneste jeg ved er at indføre Ballier, hvad mener Du? De raaber altid paa, hvad de kan faa den for; siger jeg saa »ja i Ballier, men saa faaer de heller ingen Godtgjørelse for Emballagen«. Endnu idag gjorde jeg Regningen op for en af vore saakalte Grosserere nemlig

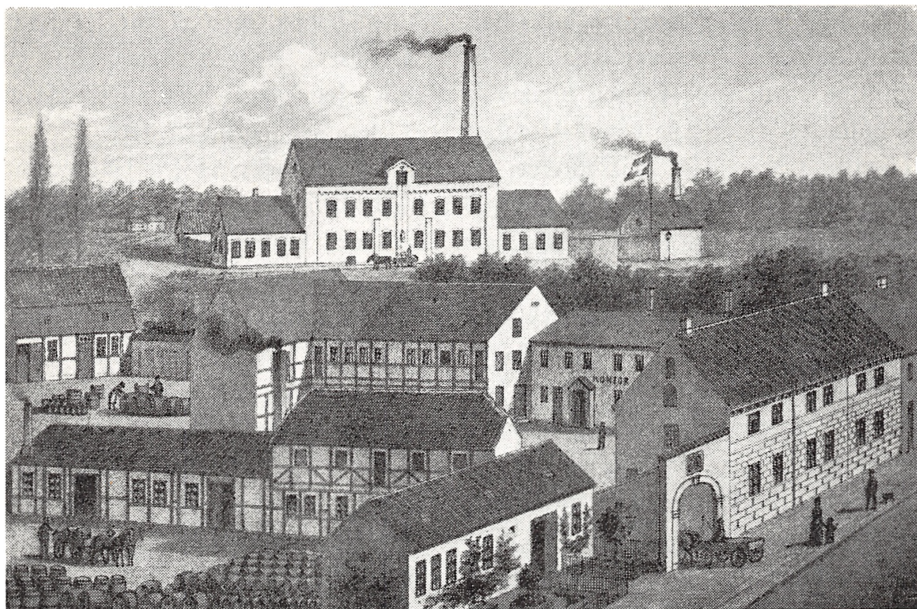
	25 ¹ / ₂ i Baller
er 25 ¹ / ₂ Rdl. og Fragt 4 Mark	
26 Rd 1 Mark her 4/4	27.3
Rabat 3 Mark	
4/4 Retour 4	1.1
	26 Rd. 2 Mark

Men de kan ikke eller vil ikke indse det.

Din Mening: en lille Fortjeneste og stor Omsætning, er de flestes Mening og maa derfor vel være rigtig; jeg er af modsat Mening, men bøier mig for Flertallet. Jeg har ikke stort Omløb, kan ikke oversee og føre en stor Forretning, bliver bange ved Tanken om de store Indkjøb; en ganske lille Forretning egnede sig for mig; men derpaa kan man ikke føde en stor Familie. Tænk dog paa dine Knæer. Jeg bliver ogsaa træt i Knæer og Been ved at gaa op af Trapper; det gjør vel andre ogsaa; lad dog de med de unge Been bære Lysene op af Kjelderens; naar Du har 8 Folk, er der dog altid minst en tilstæde, som kan slæbe, slæb dog ikke selv med Lysene.

Det er slemt nok, at I ikke kan faa Pigerne anbragt. At Anne lærer at koge, er jo meget godt; lad hende dog endelig blive der, hun er stor og stærk nok, lærer ogsaa langt bedre blandt fremmede end hjemme. For 4 Rd. maanedlig kan hun heller ikke fødes. Ven sandt at hun slider mere ude en hjemme; men jeg synes, det er dog noget at være ude blandt fremmede; der er jo nok hjemme. Har Claudine ikke lært at sy, som man siger, kan hun ikke blive anbragt derved og faa noget, ude eller hjemme.

Efter min Mening er en saadan Bispisnings Madame en god Lærerinde.

»Overgades Sæbesyderi og Odense Oliemølle« kom den virksomhed, hvori W. F. Møller havde været sæbemester, til at hedde, da den i 1880 blev sluttet sammen med A/S Odense Oliemølle. Billedet er en slags montage, idet oliemøllen (øverst) var beliggende i Astrupløkke i St. Hans landsogn. Over porten til sæbesyderiet (nederst) en tavle, der bar Frederik V's navnetræk og teksten: »Kongelig privilegeret Sæbesyderi 1755«.

Fra N. Malmgren: Danmarks industrielle Etablissementer II, 1889.

Maden skal være god efter Prisen, og Madamen nødes ogsaa til at tage Alting nøie, om hun vil tjene Noget, og det skal hun for at bestaa.

Nu kommer det, hvorfor jeg egentlig saa hurtig besvarer Dit Brev. En S[kipper] Schmidt vilde seile til Costy³² d. 13 ell 14, men idag siger han, han vil seile imorgen. Jeg har smeltet, siet og fyldt $\frac{1}{4}$ Cocusolie; hvad den veier ved jeg ikke iaften; den staae ude for at afkjøles. Fru Valentin gav mig da V[arerne?]; dog var borte en Æske med Røgtobak, den troer jeg er god, blodt den ikke har tabt sig ved at staa saalænge. Jeg røger sjelden, og for de andre mener jeg, Tobakken er for god. Jeg har flere Gange villet sende den, men glemmt det; nu skal den afsted. Jeg fik ogsaa 4 Flasker Genever, hermed følger de 3; den 4 kunde ikke gaa i Kassen, men vel en lille Flaske Kümmel³³. Varerne ere vistnok gode, det troer jeg. Jeg drikker dog ikke noget deraf, Du maaske ikke heller, men saa kan Du give Dine Venner en god Snaps; mine Venner kjender Du, de kan nøies med 1 Snaps dansk Brændeviin. Det skulde dog være mig kjært, om ogsaa Du fandt Smag og Behag i en Snaps Kümmel eller Genever. Den er gammel, jeg har gjemt den i en af de gamle Bakker.

Tobakskassen er rigtignok kuns halv fuld af Tobak, men sa har jeg fyldt den med Sæbe, hvorover en nærmere Beskrivelse i Morgen. Mine Øine er stramme i Aften, og Gassen blinker uophørlig. Jeg lægger mig nu til Hvile og indslutter Eder Alle i min Aftenbøn; det glemmer jeg ingen Aften.

Sæben i Kassen er marmoreret; det kan du see, uden at jeg behøver at gjøre Dig opmærksom derpaa, men vil henlede Din Opmærksomhed paa, at denne Marmorering er efter min egen Methode. Striberne gaaer temmelig lige op i Stykkerne og breder sig til Siderne, navnlig er det Tilfælde med de smaa Stykker, ogsaa de store Stykker kan man, om man vil gjøre sig Umage, faa ligesaa regelrette. Jeg har vedlagt nogle Stykker, der ere mindre eller slet ikke lykkedes; det er af Siderne og Enderne af Formen. Samenhold dem med Mehls³⁴ Marmorering og sig, om min ikke er ligesaa god.

Det store røde Stykke er der ikke noget ved at bemærke; det har staaet længe er parfymet med en fra Dresden kjøbt Parfyme à 20 Sk. pr. Lod. Det er dyrt. En anden Parfyme à 10 Sk. pr. Lod er stærkere, lugter efter min Mening ligesaa godt, holder sig længe; men Sæben bliver gul af denne Parfyme; til farvede Sæber er den mest brugelig; men jeg laver mest hvid eller marmoreret. Den gule halv klare er Skjægsæbe, som vi sælger i Stykker til 2 Mark pr. Pund, i Stænger 28 Sk. Den er kogt. Noget lærte jeg dog af Raab. Det har aldrig villet lykkes mig. Feilen laa ene i, at jeg ikke tildækkede den nok for at afsætte sig og synke sammen. Du kan, om Leilighed tilbyder sig, gjerne vise Mehl den og høre hans Mening herom saavel som om Marmoreringen. Du maa da ikke tro, at jeg bilder mig noget ind paa min Sæbe nei.

De i Tindfolio slagne Stykker ere ikke til Salg, det er langsomt og næppe lønnende. Det er sædvanlig Sæbe, som jeg slaaer saaledes ind for at forære det bort. Vedkommende troer da, at det er en meget fin Sæbe, der er saaledes emballeret. Jeg har indlagt dem for om det endog kuns for et Øieblik kunde glæde Børnene. De 2 eller 3 større Stykker er af min Mandelsæbe og sælges til 9 Sk. pr. Styk. Parfymen er af 2½ Lod Lavendel, 1½ Lod ægte Mandelolie til 6 Pund Cocusolie og 3 Pund Lud er 9 Pund Sæbe.

Da her er nogen Plads tilovers, maa jeg igjen til Ballierne. Hvormeget giver I for en Ballie naa det er igrunden ligemeget, hvad I giver. Jeg har ladet gjøre en ½ Tønde, som ligesom Fjerdinger naturlig større. Jeg troer, det kan ligesaa godt gaa, og den bliver endog billigere.

Hvad jeg ved Ballier mest frygter for, er, at man skal levere Netto, og der medgaar meer Sæbe. Ballien bliver ogsaa tungere, naar den staaer, maaske flere Pund, og stemmer da ikke med den opgivne eller paamaalede Tøndevægt (?). Det samme er jo ogsaa Tilfældet med ¼ & ⅓; men det bemærkes ikke saa let af Kjøbmanden. Sæben kan vel ei heller holde sig saa godt i Bal-

lier som i mindre Fusstager. Fugtigheden trænger sig samme i Midten; om Sommeren bliver den blød i Midten, om Vintern lang og seig eller endog kort og glitzig. Er det ikke saa? Nu maa [jeg], hvor nødvendig jeg vil, slutte mit Brev. Jeg har skrevet et Brev paa 4 Sider til Boesen og et til Kiel i denne Aften; det er godt gjort af mig.

Eders stedse hengivne

W. F. Møller.

Odense d 3/6 April 1863.

Kjære Broder!

Jeg takker for Dit kjærkomne af 29. fm. Jeg har taget tønt Papir for at kunne lægge 2 Ark i en Covert om behøves, da jeg saa godt som muelig vil besvare dine mange Spørgsmaal.

Hvad Du skriver om Tilsætningen og Sæben, vil jeg forbigaa; Udvaskning af Bøtter og Ballier kan man ikke forhindre, kassere og brænde dem kan man jo eiheller, saa maa vi jo finde os i den Ting. At fordre Betaling for Ballierne nytter ikke, herpaa indlader Kjøberne sig ikke! Du har jo ogsaa før afraadet det. Udvaskning og benyttelse til Vadskeballier vil ei heller derved forhindres.

At du har benyttet Vadskehuset og Kobberkjedlerne til at koge Sæbe i, har jeg tænkt mig, og det kan jo ogsaa godt gaa an. Du skal lige som jeg lade en af Dagleierne gjøre hele Arbeidet, blodt selv komme Sodaen i; spar Dig dog selv, lad de Andre arbeide. Mirbanolien, Du har faaet, er billig, men for den Sags Skyld forlader jeg ikke min Apotheker, og vil ikke uleilige Dig med Besørgelse. For Lavendelolie og Timianolie (hvid) giver jeg 16 Mark, Rosmarin 8 Mark pr Pund, Caneelolie 24 Mark, Bergamot 24 Mark, Annis 25 Mark, smuk hvid Bitter Mandelolie 3 Mark 8 Sk. pr. Lod³⁵. Stanniol har jeg før faaet hos en Reisende, der solgte mig Zinnober og Ultramarin³⁶. Da denne udeblev, har jeg kjøbt hos en Snedker, der laver Speile; han havde en Deel, der var alt for tøndt til hans Brug, derfor solgte han det villig for 1 Rd. pr. Pund. Stanniol og de sidst nævnte Olier bruger jeg jo kuns meget lidet af, og er det derfor omtrent ligegyldig, hvad de Dele koster. Dit Forsøg med $\frac{1}{2}$ Pund Olie, $\frac{1}{4}$ Lud er ikke noget værd. Et saa lille Quantum kan ikke blive varmt, komme i Gjæring, bliver altsaa ingen Sæbe, men kuns en sammenrørt Deig, der vel, fordi Cocosolien altid skummer godt med Luden, nok kan Vaske, men er derfor ingen rigtig Sæbe. Om den Lud, som er kjøbt hos Dallerup³⁷, kan være caustisch³⁸ og være brugelig nu, ved jeg ikke, men

synes, den maa være alt for gammel. Mehl bruger kuns cristalliert Soda til fin Sæbe. Raab har sagt mig og andre ogsaa, at hos Duglas i Hamburg brugtes 100 cristalliert og 20 Pund calcineret Soda, da det gav en haardere Sæbe end eneste cristalliert; dog er sidste nok egentlig den bedste til fin Sæbe. Jeg tager 110 Pund cristalliert til 50 Pund Kalk. Naar denne Lud bliver inddampet, tager vi under Dampningen en Spand circa 24 Pund Sodalud 25 Gr. og kaster den i med; det drøier godt paa den anden, siger vi, og jeg synes, det gjør ingen Forandring paa Luden eller Sæben. Eneste simpel calcineret Sodalud gaaer ikke an, det har jeg prøvet.

At inddampe i en Kobberkjedel gaaer ikke an. Sodalud er jo Salt, angriber Kobberet stærkt under Inddampningen og maa da farve Luden ganske grøn. Naar vor Lud er indampet i vor *store* Gryde, tager vi den ud i en af vore Jernballier, lader den staa heri til den anden Dag, den er da afkjølet, og al Urenlighed har sat sig paa Bunden, og paa Siderne sidder en Deel Cristal. Det kan kom[m]e i en Vitriol Flaske³⁹, hvor det forbliver nogle Dage, og tages nu ved hjælp af en lille Hævert af denne Flaske over i en anden Vitriol Flaske, hvor af den saa tages til Forbrug. Den første Flaske maa ikke være i Kurv eller Ballie, men staa paa et Bord eller andet høit Sted for at kunne tappes med Hæverten i den sidste Flaske. Skjøndt Luden, naar den kommer fra Ballien, hvor den er afkjølet, i Flasken, tilsyneladende er klar, saa sætter den dog Bundfald og Cristaller i Flasken; derfor er denne Gang Klaren nødvendig.

Jeg smelter Olien i en Blikkande i varmt Vand. Denne Maade at smelte paa er den Bedste for os, der kuns arbejder med smaa Portioner, og vi har da ogsaa altid varmt Vand, som jo dog skal have til Redskabernes Afvaskning. Olien er 35 à 38 Gr. varm, naar jeg rører Luden i. Olien tager jeg i 3 à 4 Portioner, saaledes 6 Pund Olie (mere kan jeg ikke veie) giver circa 9 Pund Olie i Røre-Kjedlen og rører saa al Luden (9½ Pund) i derefter 3 Pund Olie, veier saa Resten 6 Pund Olie og giver Parfymen i denne sidste Portion Olie og rører den i, rører saa, intil Massen er temmelig tyk, og holder saa i Formen og tildækker for at gjære. Farven er til rød Sæbe 4 à 5 Lod Zinnober, til rød marmorret og blaa marmor efter Skjøn og Behov; vil Du gjøre og lave disse Sorter uden at see Omgangsmåden, saa vil Du ligesom jeg i sin tid kludre en god Deel sammen og faa Bryderi nok dermed. At Mehl kuns bruger 8 Lod Parfyme til sin fineste Sæbe, kan jeg ikke forstaa, jeg bruger langt mere. Forbruget er jo, ligesom Sæben skal lugte stærkt eller svagt. Til 2 Mark pr. Pund kan jo ikke anvendes synderlig Parfyme; jeg bruger Lavendel og Timianolie halv af hvert og saa nogle Lod Eau de Colonie af den, Apothekere her laver; af sidste maa ikke tages for meget, da den jo egentlig er Spiritus med lidt Olie; den forener sig ikke godt med Sæben; men lugter stærkt

i den. Formen til Stangsæben vil snart blive blød af den tønede og skarpe Sæbe og slipper da ikke godt, næsten slet ikke. Om det hjælper at bløde den med Vand, ved jeg ikke. Sidestykkerne paa min Form er tykke Jernplader, Endestykkerne Kobber. Kobber er det bedste, men frygtelig dyrt; et tyndt beslag af tynde Kobberplader koster ikke saa meget, men Sæben kryber saa ind imellem Side og Endestykkerne. Kunde man faa Jernpladerne galvaniserede, vilde det maaske være det bedste.

Jeg har nu besvaret alle dine Spørgsmaal saa godt, jeg kan; men det er ingen let Sag at gjøre det tilfredsstillende. Du har jo den Opskrift, jeg engang sendte Dig; deri finder Du jo alt beskrevet og det af en Mand, der vistnok er saa øvet, at jeg kuns er en Stymper mod ham.

Skrevne Sager er ikke saa let at gjenneumlæse som trykte; ønsker Du det, kan jeg jo gjerne sende Dig Bogen. Du har ogsaa en Journal, jeg har sendt Dig; deri finder Du jo ogsaa en Deel om Behandlingen af Sæberne.

Det Bryderi og den Speculeringen og den Ærgrelse over alle de gale og mislykkede Forsøg, jeg har gjort, har bidraget meget til at svække mit alt for maadelige Hoved; jeg har saamænd havt Bryderi nok dermed, og dog ere mine Sæber jo kuns simple, ligefrem, slet og ret.

At besørge nogle Rigler og deslige hos Møller⁴⁰ nytter intet, førend vi faar Presblok og Stemplerne. Det heele bliver vel til Skit, nu da det amerik. Fedt fremkommer saa billigt, og Cocus Olien er saa dyr. De tyske og kjøbenh. Fabrikanter ville snart udfinde Maaden at behandle dette Fedt paa og anvende det til Stang- og Haandsæber, der jo saa kunne leveres meget billigt, især Haandsæben, thi for Stangsæben frygter jeg ikke saameget. Blandes denne med Fedtet, saa kan den ikke holde saameget Vand bunden, og Fordeelen gaaer da tabt. Haandsæbe kan vistnok leveres smuk deraf, naar dygtige Folk af Faget behandler Fedtet. Cocus-Olien er vistnok den letteste at lave Sæbe af. Jeg bruger nu til rød og marmoreret $\frac{1}{3}$ Fedt og $\frac{2}{3}$ Cocus Olie. Farven og Marmoreringen gjør, at man ikke seer, om Sæben er saa hvid eller ei, men saa koster Farven dog ogsaa noget. Billigt, billigt raaber alle paa.

NB mens jeg husker det, raader jeg Dig at anskaffe smaa Blikflasker til at have Din Smule Parfymolie i. Jeg har engang været saa uheldig til at slaa en Glas Flaske med 1 Pund Timian à 16 Mark itu, engang falt en Blikflaske med 3 Pund Lavendelolie fra mig, den fik en Bule ikke videre. Sidst vilde jeg have sendt Dig en Prøve, en halv Flaske Mirbanolie; men da den havde staaet forseglet fra 1858, satte jeg denne gamle Olie hen igjen, men rev en $\frac{1}{2}$ Flaske med Annisolie ned, den gik i Smadder, og her laa 7 Rd. 1 Mark 10 Sk. – Parfyme er god nok, men formeget er usundt; Lugten af en saadan Portion er ikke til at faa uddampet i lang Tid, og man gaaer og faaer Hoved-

pine deraf. Annisolie er især vedholdende, ogsaa i Sæbe. Den er en fed Olie, som forbinder sig med Luden og derfor ikke taber sig som de andre, der ere mere flygtige. Talgpriisen er dalende og de russiske Beretninger immer væk flauere. Vogt Dig! Det er vistnok betænkelig at gjøre for store Indkjøb. Faber⁴¹ kjøber kuns, hvad der bydes af raa Talg for at beholde Kunderne: De har ingen Forraad af Talg eller af Lys. Hansen⁴² er herover meget gnaven og har Aarsag dertil. Naar til Efteraaret Forbruget og Afsætningen begynder, skal han skaffe Lys, og hvor skal han faa dem støbt, naar det maaske er mildt Veir. Faber frygter for endnu lavere Priser og siger, vi har havt endnu lavere Talg-Priser osv: F. er en klog Karl, men kan derfor nok forregne sig. Det amerikanske Fedt kan maaske have Indflydelse paa Talgen. I Tydskland bruges endnu megen Talg til Stangsæbe, hertil kan anvendes det billige Fedt. Jeg glemte i mit forrige Brev noget, jeg vilde sige Dig, og kan ei hellere nu komme paa, hvad det er. –

Jeg har laandt Firmaet Valentin⁴³ 500 Rd. paa et med *Stempel* forsynet Anfordrings-Bevis, jeg har endnu 500 Rd. liggende som jeg kan undvære og da faa en 3 Md. Vexel paa 1000 Rd. for disse Penge, hvad synes Du derom? Det var dog godtnok at faa 6 % isteden for 3½ i Sparekassen og 4 %, hvis jeg kjøber en Kongl. Obligation.

Schytte⁴⁴ har nu 15000 Rd. à 6 % i V[alentin's] forretning. Ingen anden har nu Penge deri efter Boesens udsigende. Handels Gjeld naturlig ikke regnet. Hvormeget troer Du, man kan bruge af amerikansk Fedt til Hamp og Linolie, som jo er de Olier, vi maa bruge i Sommer, hvormeget Fedt, naar vi vil bruge ligesaa meget Soda som hidtil? Fedtet tilbydes nu fra alle Kanter, men lader dog nu til at gaa høiere. De holstenske Fabrik. skulle have forsynet sig med store Quantiteter.

Fra Raab har jeg Brev idag, hvori han fordrer de 66 Rd.. Han undrer sig over ikke at have hørt fra mig, hvorimod de andre Fabrikantere ere ham meget *taknemmelige* og *prompte* med Betalingen; han beder ved Leilighed at hilse Dig. Kan jeg ikke ved Leilighed skrive ham til og sige, at Du har lært Kunsten af en tilreisende Svend, der kan hedde Ruf, Gabel eller noget lignende. Han siger, naar jeg sende Pengene, skal jeg faa mere at vide af ham, godt! Men jeg har dog nu fast besluttet ikke minst ikke at betale saa dyrt; der er nu givet Penge nok ud for Ting, vi kune læse os til i Bøger og siden prøve. Prøve og hudske derpaa, det maa man. Imorgen agter jeg at sende ham Pengene. Det er nu skeet.

Med Sæben gaaer det fremdeles kuns smaat imod som forhen; jeg troer endnu bestandig den billige Soda har en Deel Skyld. Vi tager kuns 27½ for ¼, 28 – 8/8 29 1/6 16/16, 26 for Ballier for de 3 første, 3 Mark Rabat for Contant,

Ballier ingen rabat. Før raabte alle paa Ballier, nu vi har dem, er der kuns faa, der køber. Vor Priis er nu dog ikke saa meget for høi, forhen har vi stedse faaet 2 Rd. ja endog 3 Rd. over de andres Priis; nu gaaer det ikke meere.

Hampolie og Linolie kan ikke haves under 35 Sk. og saa sælge Sæbe til omstaaende Priis, hvad kan det blive til, naar vi skal til at købe ny Olie. Priisen vilde uden tvivel være bleven forhøiet, hvis ikke det Fedt nu var fremkommet.

Det er mig en Glæde at see, Du er tilfreds med Dampen, saa er de Penge dog ikke unyttig udgivne. Har Du faaet den store Jernkjedel loddet og tæt? Hvormeget Olie kan den rumme? Vi har endnu Hampoliepiber, som ikke kan rum[mes] i vore Bakker; de have tabt betydelig ved at ligge, hvormeget ved jeg ikke nøie, da de ikke bleve veiede, dengang de henlagtes. Som jeg har sagt Dig, er det godt at fylde Piber med Vand, lade dem ligge 8 à 12 Dage og saa tømme dem og fylde med Olie, saa holder de en Tid tæt. –

Jeg har nu skreven paa dette Brev i tre Dage. Skylden er ikke min, at det ikke er bleven fertigt førend idag, der kommer saa et saa et Andet iveien. Blandt Andet er det, at vi har faaet en ny Postmester, og da jeg nu aldrig har skjænket den forrige Postmester Noget, men stedse taget saameget Gavn af mine 4 Sk. som mulig, saa har jeg nu eiheller villet forvenne den nye Postmester, og derfor igjen fyldt 8 Sider.

Saa vil jeg da nu slutte med Hilsen til Eder Alle; jeg haaber I har haft en glad Paaske, og jeg ønsker Eder fremdeles Sundhed og Glæde.

Eders hengivne

W. F. Møller

Store Bededag d. 12. Mai 1865.

Kjære Broder!

Dit kjærkomne, der være her en Gang for alle Gang sagt, at et Brev fra Dig altid er kjærkommen.

Af Dit Brev af 6 de ser jeg dine Tanker om vor Fuldmægtig; det er nu altsammen godt nok, vi har ham nu og beholder ham foreløbig, havde vi blodt noget rigtig at bestille, ja saa var det godt nok, men nu, ja nu, nu faaer vi at see.

Det fornøier mig virkelig, at Du tager Dig Tid til at spille Greven engang imellem, ja kjære tag Dig dog ikke Verden saa nær.

Tak for Underretningen om Anvendelsen af Melet⁴⁵ og det Quantum, Du bruger. Jeg faaer vel at prøve det igjen; dog at Fortjenesten paa Sæbe nu er ganske god, og da nye Concurenter optræde, saa mener jeg, det er

bedst at være forsigtig og ikke alt for meget forringe Fabrikatet. Naar Fortjenesten var ringe, saa paabød Nødvendigheden at anvende ethvert Middel.

Det glæder mig at see, at Din indkøgte Lud dog er brugbar, og seer jeg jo ogsaa, at Du fabrikerer fin Sæbe, Mandelsæbe og Glycerinsæber. Af en af de tyske Journaler seer jeg, at Glycerin ikke indgaaer nogen egentlig Forbindelse med Kali og Natron Lud. Lidt kan vel anvendes, da man jo saa med frelst Samvittighed kan sværge, at der er Glycerin i, ligesaa med Honningsæbe. Jeg har her for Øieblikket 37 Sorter fra Horsens ⁴⁶, 56 No. fra Olsen ⁴⁷ Fredriksberg, der vistnok mest adskiller sig ved Formerne, Farverne og Parfymen. Parfymen er *svag*, meget *svag* i dem alle, Krügers ⁴⁸ Honningsæbe undtagen, den er godt og fint parfumeret. –

Med Undtagelse af Barbersæberne, hvoraf der kuns er faa Prøver, bestaaer de andre af Cocusolie, allenfals med en ringe Tilsætning af Tælle eller andet Fedt. Cocus Olien er vel ogsaa den, der er lettest at forsæbe og *billigst*, *billigst* at parfymere. Til 4 Pund Cocus Olie, 2 Pund Lud brugte jeg 1 Lod à 4 Mark Palmrosenolie; den lugter *meget* stærkt og fin. Til 1½ Pund Tælle, 1½ Cocus brugte jeg

6	Qvintin	Palmrosenolie	6	Mark	
5	–	Bergamot	2	Mark	3 Sk.
2	–	Caneel		12	-
2	–	Nellike		4½	-
				9	Mark 3½ Sk.

Denne Sæbe var ogsaa stærk og fin, langt stærkere end de Prøver, jeg har fra Horsens og Kjøbh. Hoved-Bestandelen er nok Cocus Olien dernæst Luden. Jeg har nu 4 forskellige Cocus Olier, deraf er noget, jeg fik fra Blumensaadt ⁴⁹ for noget, han havde laant. Dette fra Blu. er *bedst*. Den Sæbe, jeg i disse Dage har lavet af denne Olie, er hvid, klar og tør, og kan jeg godt holde den ved Siden af Krügers og Olsens Sæber uden Skam. Mine Sæber have altid været for fattede, de andre holder sig tørre. Nu faaer jeg at see, hvorledes den, jeg nu har, holder sig, naar den bliver ældre og lagret, ogsaa hvorledes de andre bliver, hvoraf nogle alt ere gamle nok, saa gamle at de alt begynder at blive gule og harske. Parfyme og Farve er vanskelig at eftergjøre og træffe, begge Dele er vel en Smags Sag; men i Smag maa man jo dog ogsaa rette sig efter dem, der nu engang have Renomé. Rødt og Blaadt kan man sagtens faa. Guult farves smukt med Orleann (Uldrian), men bleger. Brunt deraf er der forskjellige, hvoraf Olsen har en benævnt Brun Winsor, den er meget smuk. Ja! Ja! der er ingen let Sag, naar man mangler Kundskaber deri. Bøger ja Bøger er gode nok, men er mest skrevne for dem, der kan og ved det, og de behøver ikke Bøgerne. Glycerin har jeg prøvet 2 Gange, men faaet en daarlig

Sæbe Første Gang $2\frac{1}{2}$ Pund Cocusolie, $\frac{1}{2}$ Gly.; denne Sæbe maatte skjæres til 4 Sk. Stykket, en anden 3 Pund Cocus, $\frac{1}{4}$ Gly. blev taalelig dog ikke god. Dog med et saa lille Quantum kan man ikke regne det saa rigtigt, det er for lidt, det kan ikke rigtig gjære.

Det skulde glæde mig, om Din Vægmaskine svarer til Din Forventning. En Stivelsesfabrik er her, om den fortiden drives, ved jeg ikke⁵⁰. Vi har en Bødker i arbeide her, han har arbeidet paa Fabrikken som Bødker og hjulpen ved Fabrikationen. Fabriken har været i 4 eller 5 Eieres Hænder, hvoraf Ingen har kunnet bestaa, man siger af Mangel paa Capital, hvorvidt det forholder sig rigtig, ved jeg ikke. Alle have de dog ikke været *uden* Midler, men have dog ikke kunnet bestaa. At Fabriken saa tidt har skiftet Eier, er et daarligt Tegn for dens Rentabilitet. —

13. *Aften*. Ja det gik da som sædvanlig, først nu. Klokken $10\frac{1}{2}$, begynder jeg igjen, og saa kan dette ikke komme paa Posten iaften, men naar det indleveres imorgen, saa kommer indlagte dog tilpas eller dog paa den 15de Mai.

Ja! Ja! det er nu slemt nok, men som Du rigtig bemærker, Gud ved hvorledes vi bliver, naar vi bliver saa gamle.

Behøver jeg at add. Sæbesyder H. C. Møller. Det er mere flot at sætte H. C. Møller, det tyder paa, at Firmaet er vel bekjent.

Paa hvid Stangsæbe og paa Haandsæbe (Toiletsæbe) er der dog egentlig en god Fortjeneste. Regn nu at 1 Pund Cocusolie koster, Smuds og Svind fraregnet:

23 Sk. er 2 Pund 46 Sk.

1 Pund Lud	7 Sk. høist	
Parfyme circa	$1\frac{1}{4}$ à $\frac{1}{2}$	
Farve	$1\frac{1}{4}$	32 Sk. Udsalgspris
3 Pund Sæbe	$55\frac{1}{2}$	18 $\frac{1}{2}$
		<hr/> 13 $\frac{1}{2}$ Avance

Vel svinder den ved Tørring Presning og Pusning 6 høist 8 %.

De finere Sorter giver ikke stort Meere, thi i de Forme, hvori de presses, gaaer det langsommere med Presningen, og Papir og Indpakning koster ogsaa noget.

Krøger er bleven en rig Mand ved denne Fabrikat. Dog ved jeg ogsaa, at der har været mange, der dukkede op og igjen forsvandt, uden at man blev dem var eller savnede dem efter deres Forsvinden. Men jeg seer nu, at Plassen paa Papiret forsvinder; jeg siger Dig derfor god rolig Nat, vær hilset fra Din hengivne Broder

W. F. Møller.

Odense, Pintsedag ⁵¹ 1865.

Kjære Broder!

Det med Længsel og nogen Uro ventede Brev modtog jeg idag; rettilpads kom det, da jeg havde besluttet at skrive idag eller Morgen.

Jeg har af Brevet seet Din Beholdning af Talg og Lys, og ønsker nu af Hjertengrund, at Du maa tjene godt derpaa. Din aarlige overvægt af 100 Lispund og iaar 60 Lispund kan jeg ikke godt forstaa, hvorfra den kommer, vel giver Garnet nogen Vægt og Tællingen 17 Pund pr. Lispund ogsaa lidt Overvægt, men, der skal ogsaa en Deel til at faa 100 à 60 Lispund! Naa lige-meget hvorfra det kommer, naar det blodt er der.

Min Regning paa Sæbe 2 Pund og 1 Pund giver 3 Pund er vel ikke ganske nøiagtig; jeg ved meget vel, at der er betydelig Svind, men troer dog ikke der er mere end 6 % Svind, Affaldet er dog ogsaa noget vært. 9 Pund Lud til 18 Pund Olie er til simple 2 Mark. 4 Sk. Stykket for lidt. Du kan tage $9\frac{1}{2}$, 10 Pund ja $10\frac{1}{2}$ Pund, Sæben bliver noget haardere, mindre klar og lidt for *skarp*, men det gjør ikke noget til 4 Mark 2 Sk. Stykket. Prøv paa at bruge noget Tælle med, dog ikke *syresmeltet*. Til Skjægsæbe bruges helst 2 Tælle og 1 Cocusolie, er der Tælle med, maa der bruges lidt mere Parfyme. Luden maa helst være f. Ex. $4\frac{1}{2}$ Pund Soda og $\frac{1}{2}$ Pund indkogt Potaske Lud, lidt mere Pot.Lud og mindre Sodalud skader ikke. Sæben er vel lidt blødere, men bliver dog haard nok med Tiden. Den maa helst farves, da den dog i Længden ikke holder sig hvid, derfor er det Bedst at give en eller anden Farve rød med Zinnober, gul med lys Okker eller mørk Okker, brun med brændt Okker. Orlean give en smuk gul Farve, men bleger.

Glycerin forbinder sig ikke med Luden, lidt kan der gives i, saa kan man dog med frelst Samvittighed sværge paa, at det er Glycerin Sæbe, ligervis Honningsæbe.

Jeg vil nu ikke give mig Mine af den kloge, den dygtige, den erfarne Meister, nei jeg prakkes nok dermed, Du kan ligesaa godt som jeg pirre, røre noget sammen og give Fabrikatet et Navn.

N. N. Blumensaadt og Mehl ere intime Venner, ja de ere jo ogsaa begge Cemikere, arbeide i et Fag og heldigviis saa langt fra hinanden, at de ikke kunne skade hinanden. B. er ligesaa meget Kjøbmand, Matialist, Drognist som Fabrikant, og det, han handler med, giver bedre Avance end Kaffe, Sukker, Svedsker og Rosiner. Vi maa indrømme, at disse Pharmasøyter, Apothekere have meget forud for os; de have Kjendskab til mange, mange Ting og Dele, som vi slett ikke kjender, og de vide, hvoraf de Dele bestaaer og forstaa at behandle det Stof, de have med at gjøre. Svogeren Wendelbo ⁵² er en herlig

Brevmodtageren, sæbesyder og lystøber H. C. Møller, Århus.

Af W. F. Møller synes ikke bevaret noget billede, selv om det af indledningen til brevet af 11. november 1862 fremgår, at der har været tale om at sende et. »Med mit Portrait har det da ingen Hast«, skriver Møller imidlertid, og han har måske aldrig fået det taget.

Fra »De danske Byerhverv«, 1904.

ung Mand, saa vidt jeg kjender ham. – Sæbe kan vi lave ligesaa godt som De; men der er meget andet, som dermed kan forenes, men som vi ikke kjender og forstaar. N. B. har vel arvet en 30.000 Rd., det har vi rigtignok ikke. Det er vel ligegyldig, hos hvem man kjøber Cocusolie, et Fad er sjelden som et andet. Vi have faaet fra Eriksen, Wilhjelm [& Co.]⁵³ 3 Fad à cirka 700 Pund, ingen af disse var rigtig hvid og god, 2 Oxhoveder⁵⁴ fra Scheuch i Hamborg, det ene daarlig, det andet *udmærket* god, nu sidst igjen 2 Oxhoveder, det ene smuk hvid, men ved Rørringen løber Massen strax sammen. Den kan, da den strax bliver tyk, ikke marmoreres. Sæben bliver fast og god, men ikke rigtig smuk; den er altid fuld af Blærer fine Øine. Det andet Oxhoved bliver, saa snart Luden kommer i, ganske guulgrøn; men naar Sæben i Formen er gjæret og afkjølet, er den om end ikke udmærket hvis saa dog god og især meget glat, klar og uden Blærer og Øine. Jeg har før havt Olie, der blev guul, naar Luden kom i, og som kuns kunde bruges til at koge Stangsæbe af, men jeg har ogsaa havt den, der blev guul og siden gav den skønneste hvide og klare Sæbe, der aldrig blev *guul* eller *harsk* ved Henliggen. Alle de *hvide* Sæber, vi har faaet fra Olsen i Kjøbh., er nu gule og harske, men Prøverne fra Horsens holder dem smukke hvide. Det er som sagt omtrent lige et, fra hvem man kjøber. Blumensaadt var det bedste af alle, men derfor er det ikke afgjort, at det næste er ligesaa; det maae resikeres. Decimalvægten er lavet her; der kan veies 100 Lispund paa den, kostede 45 Rd. Jeg havde Bryderi nok med den, nu er den god, veier ens baade for og bag⁵⁵.

Som i et af mine forrige Breve sagt, er der det Gode ved at kjøbe hos frem-

mede, at man uden at genere sig kan sende dem Vægten tilbage, naar man har Grund til og kan vise, at den ikke veier rigtig. —

Hammershøi⁵⁶ har rigtignok kjøbt Hampolie for dyr. B[lumensaadt] og vi har kjøbt billigere; men vi har endnu ikke faaet noget deraf og har maattet købe i Flensborg og 2 Gange i Lybeck. Flesbg. kostede med Undervægt 28 $\frac{3}{4}$ Sk. Lybeck 27 $\frac{3}{4}$ Sk. Vi har nu 25 Piber⁵⁷ ivente fra Lybeck, der bliver lidt billigere, NB hvis vi faaer dem. Skibet var fertigt i Lybeck Mandag den 29. Mai, har altsaa rimelig nok været tilsøes i Stormen, og vi har ingen hverken gode eller slette Efterretninger fra ham.

Kjedlen er ikke bleven værre, men vi har igaar brækket den løs for at ommure den; den var sunken circa 3 Tommer i den ene Side. Kjedlen skal vi nu stemme og reparere, saa godt vi kan, og saa murer vi den ind igjen. Sunken var den i den Side mod Væggen. Kjære Broder imellem es sagt saa troer jeg nu fuld og fast, at Lækken og Brækket i Bunden er foraarsaget af, at den ikke har havt godt Underlag i den ene Side. Den har staaet i 11 Aar, men det er alt for længe; jeg burde have ladet den eftersee for flere Aar siden. Det er harmeligt og kjedelig, at en saa tyk, stærk og godt forarbejdet Bund skulde fordærves af Mangel paa Omsigt og Ligeegyldighed. Jeg vilde ikke lade . . . [her lakune].

Vi tager 110 Pund cristalliert Soda og Bilud af de sidste Træk og varmer og smelter det i den store Gryde, derpaa giver vi 50 Pund af vor *gode* Kalk i, ikke paa engang, men lidt efter lidt i Gryden og læsker den i Soda Opløsningen. I denne hede Lud læsker Kalken sig hurtig under stærk Opbrusning. Gryden er jo stor nok til, at det kan bruse, og dog haves en Spand koldt Vand i Beredskab for at dæmpe, hvis den skulde gaa for høit. Naar Kalken er læsket, bliver den staaende i Gryden i Varmen, har vi god Tid, saa giver vi lidt Ild under og lader den koge (det anbefales i Kurtens⁵⁸ Bog), derefter bæres den læskede Kalk og Lud i den lille Gryde, og Dagen efter trække[s] den første Lud, 1 Spand, af og gives Vand paa. Paa denne Aarstid kan man nok trække 1 Spand Morgen og 1 $\frac{1}{2}$ samme Aften, NB naar der er givet frisk Vand paa. Vi trækker til 3 Grader. Al Luden kommer den Dag, vi vil inddampe, om Morgenen i Gryden og fyres, om Eftermiddagen Kl. 2 à 3 er den inddampet til 34 Grader; Luden øses op i en Jernballie og hensættes til om Morgenen eller helst til Eftermiddagen. Den Saltskorpe, som sætter sig ovenpaa Luden, pirres omkring med en Kniv eller Pind og synker tilbunds i Ballien. Luden bæres op i Kamret og heldes i en Flaske, som staaer paa en gammel Sæk, over Flasken sættes en gammel Kurv for at bevare Flasken. Naar Luden har staaet 2 helst 3 Dage i denne Flaske, trækkes den af med en lille Hævert, over i vor egentlige Ludflaske.

I Ballien har der altid sat sig en Deel Bundfald, og naar det er meget koldt ogsaa paa Siderne af Ballien. Skjønt den Lud, som tages af Ballien er temmelig, somme Tider endogsaa ganske klar, saa sætter der sig dog megen Cristal af paa Siderne af Flasken og en Deel bruun Smuds paa Bunden af Flasken; derfor jo længere Tid man lader den, Luden, staa og klare sig i Flasken desto bedre, ellers sætter der sig Bundfald i den Flaske, som man daglig tager af til Forbrug.

Alt dette har Du jo rigtignok seet, da Du var her, men det var saa kort Tid, derfor har jeg nu gjentaget hele Operationen. Du ved jo selv, at jeg ingen Mester er heri, og at jeg ligesaa lidt som Du har havt nogen Underviisning i Kunsten eller seet noget Fabrik af den Slags. Jeg vil nu ønske, at Du maa være heldig for Eftertiden. —

14 Lod Mirbanolie har jeg sendt Dig i en Dunk. Dunken gaaer bestemt ikke itu, den er stærk, veier 38 Lod, men hvad gjør det. Hele Postfragten er 14 Sk.

Jeg frygter for, at Du har gjort en daarlig Handel med Blumensaadt; Jernkassen er god, veier til circa 40 à 45 Rd., saa meget er en Vægeklippe Maskine ikke vært⁵⁹. B's har nok kostet ham circa 70 Rd., men kan haves for det halve, og hvad saa, af sig selv kan den dog ikke gaa. Jeg og Hansen troer, at 2 flinke Drengene skjærer lige saamange og *bedre* Væger end Maskinen. Jeg vil ønske, Du maa finde Dig tilfreds med den.

Jeg havde dog troet, at de 3 til Lohr⁶⁰ havde veit meere. Befat Dig ikke med de gamle forrustede Jernplader; de kune aldrig blive rigtig tætte. Pladerne maa være rene og glatte, naar de skulle samles til en Bakke Kasse. Til 1 à 2 Sk. pr. Pund var de ikke for dyre til at gjøre et Par Laag af til at lægge over de andre, der staaer ude, hertil kunne de holde i mange Aar; de tørre ikke ind af Solens Varme og qville⁶¹ ikke ud i Regn og Slud.

Nu kjæreste Broder maa det være nok i Aften. Du behøver jo ikke at sige, Du har faaet Brev fra mig; kan jeg faa Tid, saa skriver jeg om nogle Dage.

Din Dig stedse hengivne Broder

W. F. Møller.

Odense d. 28. August 1865.

— 29. — —

Kjære Broder.

Dit kjærkomne Brev af 26ds modtaget. Jeg seer af Dit Brev, at Carstens⁶² er arriveret og har rørt Cocus Sæbe. Det kunde Du jo ogsaa have gjort; han har taget eneste Cocusolie, Du 2 Cocus, 4 Tælle. Tiden vil nu vise, hvorledes det gaaer, jeg vil ønske, at det maa gaa godt.

Det ærgrer mig altid, naar Du har Bryderier, nu er det Gryden, Du mener farver bruun. Jeg synes, at den dog engang maa blive rigtig reen, at den ikke smitter af. Naar vi har sat en Potaske Bakke, saa sætter vi gjerne den lille Soda Bakke (NB den til hvid Sæbe) og passer altid at inddampe Sodaluden Dagen efter, at vi har sat en Potaske Bakke, for saa er den store Gryde dog rigtig ren. Din Gryde bliver brugt saa lidt, at den faaer Tid til at staa og ruste, at indgnide den med Olie eller Tælle troer jeg ikke nytter. Kan du ikke lade Kalk og Sodaen blive staaende i den og trække Luden af Gryden og saa lade den staa fyldt, indtil Du skal inddampe.

Hjælper det ikke, bliver der intet andet for end at købe en ny, og det er igjen en Udgift.

Jeg har i Eftermiddag været hos Steentrykkeren; jeg faaer om nogle Dage 1000 Urtesæbe og 1000 Annanas *uden Navn*, saa skal jeg sende Dig nogle Hundrede til en Begyndelse.

Cassia det er Canelolie. Jeg kan ikke lide Carstens Urtesæbe, Farven er for rød, og Sæben lugte formeget af Canel, den har en ren Canellugt. Jeg har Sweitzer Kräuter Öl og hertil lidt Kruusemynteolie, denne er meget stærk.

En anden Recept er følgende til 16 Pund Cocus og Tælle

16 Lod Balsom Peruvianum	11 Sk. 1 Lod
1 - Cassia (Caneel)	24 Sk. 1 Lod
1/2 - Assis à	32 Sk.
1/2 - Nillike à	6 1/2 Sk.
1/2 - Timian	8 Sk.

ingen anden Farve end den, som Parfumerne giver, navnlig den Peruvanske Balsom. Jeg har endnu ikke prøvet denne S sammensætning.

(Jeg har i Dag gjort et Forsøg 3 Tælle 3 Cocus, den blev guul, jeg maatte farve med Caslerbrunt)

Honnig: 20 Pund Cocusolie.	
2 Lod Moseustinktur	
2 - Lavendelolie	8 Sk.
1 - Canel	Farves med
1 - Nillike	Orleann

Annanassæbe: 16 Cocusolie farves med Orlean, 4 Canelolie, 2 Annis, 2 Finnekel, 2 Nillike, 1/2 Sasafras⁶³.

Hansen sagde mig iaftes, at de for Faber vilde prøve paa at sætte Lys i 23 Mark contant. Det lod dog ikke til, at han havde god Tro til, at det gik an at forhøje Prisen.

Nei, jeg havde ikke 10 Rd. tilovers. Gjorde Du ikke Regningen saaledes

op, at jeg her skulde tage de Penge, Du fik tilgode for Tællen, efter Fradrag af, hvad Du skyldte for Ætherisk olie *foruden de 20 Rd. 5 Mark.*

Det kan jo gjerne være, at den rihnske Potaske er meget god og stærk; men der produceres ikke saameget, (skulde man synes), at jo de tydske Fabrikanter godt kunde bruge den, naar den var saa god. Braspot⁶⁴ gav mig en Prøve *i et Glas*, da Forsøg, jeg gjorde med Syreprøven, viste 90 %. B. sagde, at denne Potaske var af Runkelroer. Kalk Forholdet retter sig efter *Vandet*, Løhr forsikrede mig, at han maatte bruge 700 Pund Faxe Kalk til 100 Pund Potaske; hans Pumpe Vand var meget jernholdig. Jeg bruger, som Du ved, 240 høist sædvanlig 224 Pund Kalk til 800 Pund Potaske, det er 300 Pund à 280 pr. 1000 Pund.

Har Du mange Etiquetter til Barbersæbe, saa send mig 100 Stk. Schaving Soap.

Canel og Rosmarin Olie havde jeg sendt Dig idag, men da Dagleieren hentede Blikdaaserne, saa Apothekeren, at Olien ikke var klar. Han skjelte Pfarmaceuten ud og bød ham tømme Olien og tage klar Olie, og derefter kunde Jørgen ikke vente, siden fik vi ikke Tid til at hente.

Vi har faaet 2 Stænger Glycerin Sæbe à 13 Rd. % Det er en skiden hvid Sæbe, lugter stærkt af Tælle; men den er mild, ikke det mindste skarp og skummer meget godt. Jeg skal sende Dig et Stykke, saa kan Du til Gjengjeld sende mig et Stykke af den, Du har, hvis Du ikke har brugt den. Jeg vil vise Boesen den.

Boesen vilde, at jeg strax skulde koge af denne Sæbe, og deri har han Ret, men jeg slog det hen, jeg ved nok hvorfor, hvorfor fordi jeg ikke kan det. Naar jeg skal koge en saadan Sæbe, der skal sælges til 13 à 14 Sk. saa bliver den mig altid for skarp, og skarp maa den ikke være, naar den tørrer, faaer min Sæbe Udslag, og det maa den ikke faa.

Jeg vil hemmelig gjøre et Forsøg, men ved forud, at det ikke vil lykkes.

Imorgen eller overmorgen sender jeg Olie & Sæbe. Postpengene for et saa lille Quantum bliver ikke høie, vil Du have mere Olie herfra, saa opgiv paa engang, hvad for Olie og hvormeget circa af hver. –

Naar jeg igjen faaer Brev fra Dig, saa haaber jeg at see, om Du og Carstens ere tilfreds med hinanden, Kjært vil det være mig, om Carstens kan lave god og smuk Sæbe.

Jeg beder Dig hilse Carstens og, om Du vil, Kjertinge⁶⁵, og hilses I Alle med hengivenhed fra Eders

W. F. Møller.

Odense d. 11. April 1869.

Kjære Broder!

Dit Brev modtaget og læst, men just ikke med Fornøielse. Forhen modtog jeg Dine Breve og læste dem med Glæde, thi de opmuntrede mig dog altid om end for en liden Stund; men nu kan man sige smaa Børn smaa Sorger store Børn store Sorger.

Forretningerne gaaer tilbage ikke allene for os, men ogsaa for mange andre. Dog maa man trøste sig selv og haabe paa bedre Tider, og dertil er endnu Grund; thi der har været endnu daarligere Tider (Priiser) end nu. Der var en Tid, da Flensborgerne solgte deres Sæbe endog *under*, hvad den kostede os, men saa kom der dog igjen bedre Tider, og det kommer der ogsaa igjen. Dem, der nu idelig nedsætter, bliver dog nok kjed deraf, det er nu kuns at holde ud, men det er rigtignok haart nok. Jeg er dog nu glad ved, at jeg ikke indgik i Compagniskab om Gaarden ⁶⁶.

Du spørger mig om, hvad Du skal gjøre med Din Sæbe, og hvoraf det kommer, at den bliver graa. Ja viste jeg det, skulle jeg gjerne sige dig det; men nei jeg ved det ikke. Bruger Du ikke formegen Sodalud? Har Sæben ikke for lidt Vand i Førstningen, i Begyndelsen af Kogningen?

Jeg erindrer mig, at jeg for endel Aar siden, da jeg brugte megen Raps og Sodalud, havde forregnet mig med Luden og givet 300 Pund Sprenglud formeget i. Sæben var, da den kogte, og altfor skarp, slet ikke klar, men helt hvid og kort. Jeg gav nu 1 saa 1 og saa 1000 Pund Olie til i alt 300 Pund Olie; men nu blev den helt kort og begyndte endog at skille Luden fra Olien. Nu dæmpede jeg Ilden og gav tre Hundrede Pund Vand i (der var circa til 40 Tønder Sæbe). Jeg lod Sæben ikke koge op, men lod Vandet røre stærkt og længe i Sæben, heraf blev den bedre, og da den saa ved en jevn Ild kogte op, var Sæben klar og tog senere mere Lud. Jeg havde senere fleregange de Tilfælder, at Sæben, skjønt den ikke havde faaet formegen Lud, dog ikke vilde klare sig, men kogte let op, som om den havde formegen Lud og forlidt Kalk, men nu vidste jeg Besked og gav strax Vand over, og saa klarede den sig, blev endog seig og maatte hurtig have mere Lud for at holdes tønd og flydende. Hvormegen Rapsolie jeg dengang havde til *Linolie*, ved jeg ikke; men jeg brugte 9 grader; det er $\frac{1}{3}$ Deel Sodalud, og det var vistnok formeget til den med mindst $\frac{1}{3}$ Deel Rapsolie kogte Sæbe. Rapsolie og Fedt taaler ikke megen Sodalud. Kort og glasig ⁶⁷ har min Sæbe ogsaa ofte været, mere i forrige Tider end nu. Jeg ved meget godt, at det dengang kom af, at jeg havde rigelig Kalk, og abselut ville korte Sæben med Sodalud. Skjøndt Prøverne viste sig

stærk overløbne, var der dog megen klar Sæbe under paa Prøverne, og efter Faders Methode at give saa megen Lud, at der næsten intet Klart var paa Prøven, saa ville jeg gjøre ligesaa, men jeg huskede ikke, at vi dengang kogte af eneste Potaskelud.

At lade Olie undersøge koster nok 20 Rd. og fører vel til Intet. Der er en Mand i færd med at fylde en lille glat Potaskefustage med kold istampet Cocusolie, som [jeg] dog haaber at faa afsendt idag. Dette Brev vil jeg ogsaa gjerne have afsted idag, og da det lakker mod Enden af Indleveringstiden, bliver Brevet maaske hurtig afbrudt. Jeg beder Dig hilse Claudine, din Anna Kjertinge og de andre. Har Du efterseet Carls⁶⁸ Cassabog? At Bang skulle have fylt tyk Fernis i Olien, troer jeg ikke; det var jo en reen Ureellit, og denne tykke Olie er tung og synker hurtig til Bunds i den tynde Olie og ville saa vise sig som Bundfald.

Tak for de anførte Priser paa de anderes Sæber, jeg vil forelæse B[lu-mensaa]dt] dette. Ogsaa har det beroliget mig meget (Asp-Olsen)⁶⁹, thi saa ser vi og B., at det ikke er mit, vort ringere Udbytte, der gjør, at vi intet tjene, thi de andre sælge jo ogsaa uden Avance, men dette maa ophøre. Schytte fortalte i fjor, at det havde været Tilfælde med Bryggerne i Kjøbh.; flere af de mindre havde maattet holde rent op, og de store havde tilsat. Han havde havt en Underballance af 3500 Rd. i et Aar, nu, dengang han fortalte det, var det igjen bedre, og der tjentes. Saaledes kan det ogsaa komme med Sæbesyderne.

Jeg bruger vedvarende megen Lud, altsaa meget Potaske og Soda.

Du kunde hverken see eller smage, om Sæben havde for lidt eller megen Lud. Det er gjerne Tilfælde, naar den har forlidt Kalk, saa smager den svagt. Jeg har ingen Prøver udlagt om Natten, det behøves ikke, for jeg ved uden dette, at min Sæbe *ikke* holder sig klar, naar den udlægges, men jeg lader staa til. Jeg kogte forleden 1 Td. Sæbe til Prøve; hertil brugte jeg kuns ganske lidt Sodalud. Denne Sæbe havde samme Egenskab som Kjærs⁷⁰ og den Kjøbh. Prøve, Du sendte mig. Den kunne ikke taale Kulden bedre, jo dog lidt bedre end min. Den blev udlagt blind⁷¹, men klarede sig *ude*, ligesom jeg har sagt Dig om Svendborg⁷². Strøgen paa Glas ville den i Førstningen opløse sig, holdt sig dog bedre end Kjærs, thi hans blev ganske tønd og ville ikke blive fast igjen. Den havde som sagt den Egenskab, at den strøgen paa Glas ikke saa hurtig blev glasig og glidende, men holdt sig flere Dage paa Glas-set.

[Her udeladt en regning for kokusolie, hvis mening ikke er klar.]

Hampolien holder sig fremdeles, og Rapsolie synes at blive noget fastere;

dog synes jeg, at 25 og 24 Sk., som Herfort⁷³ og Kjær have givet, er for meget. Vi faa vel næppe mere at sælge end de 6000 Potter, vi have solgt à 33 Sk. Resten kan vi vel forbruge.

Jeg skal iaften ud til Jensen⁷⁴, det er hans Datters Fødselsdag. Hun er 20 Aar, hun er desværre sygelig. Den gamle Moder sidder fremdeles hen paa en Stol uden at kune røre sig og kan ikke tale forstaaelig og er forresten som et Barn.

Din hengivne Broder

W. F. Møller.

I Marts har vi koft 139 Tdr. og hertil brugt 1100 Pund Harpix. Brutto Fortjenesten var dog i den Maaned 2 Rd. 5 Mark 5 Sk. pr. Tde. I forrige Maaned kuns 2 Rd. 3 Mark 9 Sk. til 21¹/₂, 22¹/₂, 23¹/₂, 25. Vi har rigtignok endnu gammel Potask til 9 Sk. pr. Pund; men nu er det forbi.

Odense d. 26. April 1869.

Kjære Broder!

Dit Brev af 24. modtog jeg idag morges næsten fastende. Jeg behøver ikke at forsikre Dig om min Bedrøvelse efter at have gjennemlæst Brevet. Jeg skal hjælpe og raade og kan nu næppe holde Tankerne nogenlunde sammen; der skal kuns Lidet til for at forvire mig. Først finder jeg, at skal Du nødsages til at tage Sæbe andetsteds fra, da er det hurtigere og bedre at tage Noget fra Horsens, Randers eller helst fra Kjøb., ikke herfra, det vil Du ved nærmere Eftertanke selv indsee. Du kan jo i dette slemme Tilfælde undskylde Dig med, at Din Potaske ikke duer, derfor maa Du tage Sæbe andetsteds fra. Du er ligesaa gammel og ligesaa god Sæbesyder som jeg, kan Du ikke faa Sæben fertig, saa kan jeg heller ikke, og nytter det saa ikke, jeg kommer til Dig, men dog, hvis Du ønsker det, og jeg *kan* komme, saa skal jeg møde. Det er jo let for mig som Paaskud for at reise at sige, det er for Moders Skyld. —

Jeg troer, Du bruger for megen Soda til den megen Rapsolie. Er, som jeg ogsaa frygter, den findske Potaske blandet med Soda, saa er det jo saa meget destoværre. Kan Du ikke koge ¹/₂ Tønde i Din Vaskekjedel og da ingen Sodalud bruge dertil, see saa hvorledes den bliver. Var det ikke rigtigst, om Du tog 1 Fad casan Potaske fra Kjøbenhavn; ogsaa herfra os kan Du i Nødsfald faa 1 Fad St. Petersborg Aske. Jeg har i længere Tid slet ikke agtet paa, hvormange Grader Lud jeg bruger pr. 96 Pund Olie, men i Regelen bruger

jeg 27 Grdr., men har ogsaa tidt havt de Tilfælder, at jeg brugte 30 Grader, ja endog lidt over, og har jeg saa gjerne havt for lidt Kalk. Jeg har for nogle Aar siden ogsaa flere Gange havt forlidt Kalk (Sommeren). Den Gang kogte jeg af Hamp og Linolie; Sæben maatte jeg drive til at staa ved stærk Kog og rigelig Schærfe⁷⁵. Den blev saa temmelig fast, men saa var den god *foroven* i Bøtterne, men nede i over halvdelen ganske glitzig og brøkket. Jeg steg med Kalken, men det hjalp ikke, førend jeg gik op til fra 13 à 14 Lispund Kalk pr. 800 Pund Potaske til 18 Lispund Kalk til 800 Pund Potaske; først da havde jeg Kalk nok. Det var frisk Kalk, af vor stærke Faxø Kalk. Jeg gjorde dengang ogsaa et Forsøg med en lille Kogning, 10 Tdr., og havde *slet ingen* Soda Lud dertil; men denne Sæbe blev saa blød og uden al Consistens, at jeg slet ikke kunne bruge den.

Prøv hellere at koge med noget svagere Lud og ikke formegen Soda til den maaske blandede Potaske.

Jeg har ogsaa nogle Gange formegen Aar siden havt de Tilfælder, at jeg maatte bruge megen Lud 30 Grader, og Sæben blev da omsider klar efter længere Kog; men mod Enden blev den, som om den var altfor skarp og helt igjennem trybe, og dengang havde jeg forlidt Kalk. Du har 42 Lispund Hampolie og 24 Lispund Rapsolie, jeg har ikke endnu saameget Rapsolie; men det maa alligevel gaa, thi vi have jo, som forhen sagt, brugt langt mere Rapsolie. I Aaret 1852 brugte jeg sidst i April 84 Lispund Pot., 30 Soda, 180 Lispund Linolie og 96 Lispund Rapsolie og i Maj 84 Lispund Pot[aske], 30 Soda og 168 Lispund Linolie, 102 Lispund Rapsolie. Det var forholdsvis mere Soda og mere Rapsolie, og dog gik det; men jeg husker meget godt, at jeg flere Gange maatte bruge en Deel Vand, fordi Sæben efter at have faaet Lud nok efter min Beregning dog ikke ville klare sig og tilsyneladende havde for lidt Kalk; men efter at have givet flere Ballier Vand i klarede den sig og havde rigelig Kalk. Jeg husker ogsaa meget godt, at jeg dengang kuns havde et ringe Udbytte; men jeg brugte dengang kuns lidt Lud 24 Grader P[otaske], 96 Pund Olie. Jeg troer, at jeg i mit forrige Brev har beskrevet det.

Skjønt jeg ikke holder af formegen Kalk, saa dog, ligesom Greve⁷⁶ siger, naar en Feil skal være, saa hellere for megen Kalk end forlidt, helst om Sommeren.

Det er ofte gaaet mig ligesom Dig, at jeg ikke har kunet blive klog paa, om det var Fetgrau eller Grau, men, som Greve siger, naar der er forlidt Kalk, saa ere Prøverne uden alkaliset Reitz.

Kjære Broder, Du har oftere end jeg havt Uheld med Dine Sæber og har maattet omkoge Sæben, uden at Du derfor har tabt Modet, og det heele

er jo ogsaa efter noget Bryderi kommet i Orden igjen, og det vil det ogsaa denne Gang.

Jeg læser igjen Dit Brev, hvis det har været Grau mod Slutningen, saa maa Sæben dog have havt *nogen* Cosistenz, men var det Fetgrau, saa maatte den efter min Mening være aldeles tønd. —

Herre Gud, jeg ved meget godt, i hvilken Sindsstemning Du maa være; jeg har jo godtnok prøvet det, og har det vistnok mange andre foruden os. Det er meget ubehageligt, naar man skal sælge og ikke har Sæbe, eller naar man ved, at den, man nødes til at lade gaa ud, er daarlig.

Jeg troer bestemt, at vi bruger mere Soda end andre helst om Vinteren.

Du har forøget Kalken fra 11½ Lispund til 12 Lispund, jeg har som foran bemærket faaet fra 13 à 14 til 18 Lispund, uden at det var formeget Kalk. Rigtignok kom Kalken igjen efter nogle Indstillinger, saa jeg igjen maatte slaa af Kalken, og mærkelig nok kom jeg saa igjen tilbage til det tidligere Forhold eller dog til 14 à 15 høist 16 Lispund. Dog maa bemærkes, at jeg den Gang slet ingen Rapsolie havde.

Troer Du nu ikke, at det var bedst, om Du købte 1 Fad St. Petersbog Aske; den er jo rigtignok dyr, men ogsaa den sikreste, NB naar den kjøbes i Kjøbh.

At din Sæbe efter Brugen af Saltlage blev glasig, ja var det maaske ikke allerede dengang, at det begynte at mangle paa Kalk, eller begynte Du først dengang at bruge af den sidste finske Potaske, eller har Du allerede brugt af den Potaske, da det alligevel gik godt. Maaske det vil gjøre en heldig Forandring, naar Du nu har indstillet af frisk Kalk.

Med Uro, men dog ogsaa med Haab imødeser jeg dit næste Brev. Herre Gud, det har jo gaaet om end med noget Bryderi i mange Aar, og det vil med Guds og Din egen Hjælp ogsaa snart komme i Orden igjen, det haaber og ønsker Din hengivne Broder

W. F. Møller.

Jeg vil paa Opfordring nok komme, men er der nogen frygtsom og tvivlraadig, saa er det mig, naar jeg kommer til at koge med Dig, saa betager jeg Dig snarere Modet end styrker Dig. Jeg kjender mig selv Bedst.

Odense d. 27. April 1869. Aften.

Kjære Broder!

Dit Brev af igaar modtaget, og lyder det dog trøsteligere end det forrige Brev. Jeg haaber og det med god Grund, at den næste Kogning maa blive som sædvanlig god og hvorfor ikke? At jeg skriver iaften, er for at bidrage alt, hvad jeg kan, for at trøste, opmuntre og belære Dig det bedste, jeg kan.

Du ved det vel, men husk paa, at seer Du Sæben har kuns lidt Kalk da giv ikke formegen *Schärfe*; man er saa tilbøielig til at give Lud for at faa den klar ved Limningen, eller senere for at faa Prøven til at fastne, men, naar den saa bliver overdreven og skal have Olie for at borttage Ludkraften, saa vil den meget vanskelig klare sig. Du ved det ja, men ret Dig derefter. Skal der endelig Olie i, saa giv til $\frac{1}{2}$ Olie 2 ja 3 Lester Vand eller Kalkvand i; vel forlanger det, Kogningen tager Tid og Brænde, men den klarer sig. Jeg har flere Gange havt de Tilfælder, at jeg efter at have givet $\frac{1}{2}$ Olie udrørt i Sæbe og Vand og saaledes tilsat Sæben, saa er den bleven endmere overløben, først efter saa at have faaet meget Vand saa har Sæben klaret sig, og saa viste det sig, at Olien havde borttaget *Schärfe* eller dog meget mindsket *Stichen*⁷⁷. Jeg finder, at Harpix tilgivet Sæben hurtig tager *Schärfe* uden som Olien at behøve Vand, og dog tryber Sæben. Harpixen, synes jeg, tager *Schärfe* let, rigtignok skal der langt mere Harpix til end Olie, og Harpixen gjør jo ogsaa Sæben blød. Prøv det ved given Leilighed. Jeg har efterseet mine Bøger og ved nu, at jeg brugte 13 Lispund Kalk, da jeg saa, at jeg havde forlidt Kalk, tog jeg 14 Lispund og havde dog forlidt Kalk, saa 15 Lispund og saa 16 Lispund og dog forlidt; med 18 Lispund pr. 800 Pund Potaske var det truffen, og nu havde ogsaa Biluden Kalkkraft, saa jeg igjen saa smaat kunde slaa af Kalken.

Ja, meget rigtig er din Potaske stærk, enten som Potaske eller blandet med Soda, saa maa den jo ogsaa have mere Kalk. Til Soda bruger jeg altid 50 Pund Kalk pr. 100 Pund Soda, til Potaske 26 Pund Kalk pr. 100 Pund Potaske NB Faxø Kalk.

Da Din Sæbe efter den sidste $\frac{1}{2}$ Lester Olie blev ganske graa og flydende, saa troer jeg bestemt, at den havde klaret sig, om Du havde givet 1 à 2 Lester Vand eller Kalkvand i, og isteden for stærk Ild under da hellere ladet Sæben synke sammen og ladet dygtig røre i Kjedelen med Rørestangen, det har jeg flere gange gjort med god Virkning. I vor Angest og Utaalmodighed ere vi saa tilbøielige til at fyre under for at forsere, men det er i disse Tilfælder rent forkert.

Du seer, at jeg ikke er daarlig til at give gode Raad, men naar saadant passerer for mig saa, ja saa er jeg fertig at fortvivle. Nu med Sæbekogningen gaaer det vel i Orden, men det er næsten værre med den Taktik, som de Kjøb. Fabrikanter bruger, nemlig at sælgen Sæben 1 à 2 Rd billigere i Provinserne end i Kjøb. Vi burde have Kraft og Mod, nemlig ved at see at sælge Sæbe i Kjøb. I fjor Sommer forsikrede Løhr mig, at han havde solgt megen Sæbe i Kjøb. og stod sig bedre ved at sælge Sæben der end at sælge i Fredericia, Kolding og Veile. Løhr sagde mig ogsaa, at han naar en reisende havde udbudt Sæbe under den Kjøb. Priis, saa skrev han (Løhr) strax til Handelsforeningen ⁷⁸ i Kjøb. og underrettede dem om Prisen, for saa vidste han, at de handlende nok skulle sige Olsen og Oven ⁷⁹ Besked. Hjælper dette ikke, saa skader det eiheller. Raps og Rapsolie er i stigende, idag har jeg hørt, at Rapsolie, formodentlig raffineret Olie, er tagen i Kjøb. till 25½ Sk. paa Levering, og her sælger vi endnu til 24 Sk. Potten. Med Afsætning paa grøn Sæbe, hvid Sæbe og Olie gaaer det meget godt, men Du ved jo nok, at Avancen kuns er ringe, og saa er jo Glæden over den gode Afsætning jo ogsaa ringe. Maaske der dog kommer en bedre Tid igjen, det var ligesaa galt ja endog galere førend Krigen, da vi havde vore Slesvig Holstenske Brødre at concurre med, navnlig Kielerne. I Oliemølleriet have vi faaet en slem Concurent her; han handler, som det synes, hensynsløs baade med Salg og Kjøb ⁸⁰. Mine Producenter blive maaske ringe nok i Aar, og maaske slet Ingen næste Aar, deri faaer jeg at finde mig.

Jeg har solgt min gamle Hest for 76 Rd., jeg gav for 1½ Aar 82 Rd for den, dog tjener jeg ved Kjørslen i Aar circa 100 Rd. Jeg har solgt Hesten for at spare Foderet i Sommermaanederne, da den i Mai, Juni, Juli, August ikke kan fortjene Foderet, men derved har jeg da ogsaa givet Afkald paa min næsten eneste Fornøielse, som er at kjøre Søndagstoure med mine Venner, men at spare 50 à 60 Rd. er for mig ogsaa mange Penge. Naar vi skal saa arbeide og spare hele vort Liv igjennem.

Hils nu Alle baade Store og Smaa og vær Selv paa det hjerteligste hilset fra

Din hengivne Broder

W. F. Møller.

NOTER OG HENVISNINGER

Indledningen

1. Opfindelsernes Bog VI, 1880, s. 248 ff, J. Hjorth: Almindeligt Varelexikon, 1883, artiklen: sæbe og Karl Meyer: Almindeligt, illustreret Vareleksikon II, 1904, artiklen: sæbe.
2. Om sæbesyderiets udvikling i Danmark og om Odense Sæbesyderi se: C. Nyrop: Om danske Sæbesyderier og Oliemøller. Ved Odense Sæbesyderis 150-årige Bestaaen, 1903. Firmaet eksisterer endnu som en del af Danske Oliemøller og Sæbefabrikker A/S (jfr. Krak Danmarks ældste Forretninger 1950, s. 134). Om H. C. Møllers Sæbefabrik og Oliemølle se: De danske Byerhverv, Jylland, 1904, s. 93 ff. Firmaet trådt i likvidation i 1953; men et nyt selskab, H. C. Møllers Efterfølgere, fortsatte en år-række fabrikationen af blød sæbe. Dette er nu sammensluttet med N. N. Blumensaadts Fabrikker, Odense, og virker der under navnet A/S Blumøller.
3. Erindringer af Anna Kjærtinge, f. Møller, i arkivet fra H. C. Møllers Sæbefabrik og Oliemølle.
3. Muligvis Flensborgfirmaet H. C. Martens & Co.
4. Flere sæbetyper var hvide. De var ofte udsat for forfalskninger, idet de var i stand til at optage ca. 60 % vand. Jfr. artiklen »Sæbe« i O. J. Rawert: Almindeligt Varelexicon II, 1834, s. 293 ff.
5. For at billiggøre sæben – og vel også for at tjene mere – anvendte fabrikanterne til stadighed forskellige fyldstoffer: Kartoffelmel, ler, vandglas o. a. Det almindeligste var dog, som også W. F. Møller gør det, at bruge vand. Jfr. Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik II, 1887, s. 678.

6. Betydningen uklar.

Brevene

1. Industrien var i hertugdømmerne adskiltigt bedre udviklet, end tilfældet var i kongeriget. For olieindustriens vedkommende var Flensborg dominerende – »Også inden for denne industrigen kom således hertugdømmerne til at ligge et hestehoved foran kongeriget«, skriver Axel Nielsen i Industriens Historie i Danmark III², 1944, s. 146.
2. Svinefedt blev i al fald senere i 19. århundrede importeret i betydelige mængder fra Nordamerikas store svineslagterier. Det blev ofte forfalsket ved irøring af vand eller bomuldsfrøolie. Fra 1860 ses ingen direkte import fra U.S.A.; men af de 73.980 pund, der kom fra Hamborg, godt 60 % af totalen, kan en del udmærket være reeksport. Jfr. C. Hage: Haandbog i Handelsvidenskab, 1894, s. 547, og Statistisk Tabelværk, ny rk., 22. bd., 1861, s. 6–7.
6. Mirbanolie = nitrobenzol, fremstillet af benzol, koncentreret salpetersyre og koncentreret svovlsyre. Det er i ren tilstand en gullig, stærkt lysbrydende vædske, der lugter af bitter mandelolie. Anvendes til fremstilling af uægte mandelsæbe.
8. En æterisk olie, fremstillet af kaneltræets bark eller blade.
9. Egl. Zimt-Oel = kanelolie. Denne vare var ofte udsat for forfalskninger, og den nævnte har formentlig været en særlig ædel type.
10. Formentlig del af et apparatur til fremstilling af håndsæbe, der var et ret nyt produkt.
11. De her nævnte sager og personer har ikke kunnet identificeres.
12. Muligvis Claudine Emborg og i så fald Møllers søsterdatter. Søsteren var bosat i Grenå, men kom efter sin mands død i 1858 med sine børn i huset hos H. C. Møller.
13. Muligvis en søster til Claudine. H. C. Møllers egen datter Anna (senere gift Kjærtinge) var i 1860 kun 10 år.
14. Datter af Odense Sæbesyderis daværende ejer Joh. Gotfr. Valentin, jfr. indledningen.
15. Sandsynligvis rådmand Adolf Boesen (1814–90), der sammen med proprietær, oliemøller Fr. Vilh. Schytte (død 1873) i 1868 overtog Odense Sæbesyderi, jfr. Nyrop a. a. s. 64 f.

16. Soda, der ved glødning er befriet for vand.
17. Formentlig svag lud.
18. Som fedtstof i sæbe blev kokus- og palmeolie i Danmark først anvendt fra ca. 1830, jfr. Axel Nielsen a. a., s. 153.
19. D.v.s. ru, ujævn.
20. D.v.s. frembringer en kradsende, skrigende lyd.
21. D.v.s. glitrer.
22. Formentlig = brokker = går i småstykker.
23. Tysk = uklar, grumset.
24. C. T. Fuchs, sæbesyder og parfumefabrikant.
25. Mercantilkalenderen for 1862 opgiver en Topp som handelskommissionær i Odense.
26. Oliemøller Chr. Bang (død 1870), Århus, og søn (død 1921) af samme navn.
27. Otte fartøjer hedder i 1862 Frederik VII.
28. Muligvis farvehandler J. C. Juul, Århus.
29. Betydningen uklar.
30. Betydningen uklar.
31. Anvendtes til farvning af blød sæbe.
32. Italiensk = der, derhenne, Brugtes i handelskorrespondance for det sted, hvor den befandt sig, til hvem man skrev. Her altså Århus.
33. Tysk = kommen (akvavit).
34. E. Mehls Sæbe- og kemisk Fabrik, Århus, oprettet 1851 som lysestøberi, fremstillede fra 1860 også sæbe. 1940 overtaget af firmaet P. Baunsgaard.
35. De her nævnte stoffer anvendtes alle som dufttilsætninger i finere sæber.
36. Anvendtes som farvestoffer i finere sæber.
37. Muligvis den i Århus Vejviser 1859 anførte fabrikejer L. Dahlerup, Graven. Vejviseren angiver ikke, hvilke produkter D. beskæftigede sig med.
38. Ætsende.
39. Formentlig grønne flasker.
40. Er ikke identificeret.
41. M. T. F. Faber, (død 1878), lysestøber og chokoladefabrikant, Odense.
42. Er ikke identificeret.
43. D.v.s. det firma, Møller selv var ansat i.
44. Jfr. note 15.
45. Muligvis kartoffelmel, anvendt som fyldstof.
46. Jfr. note 48.
47. N. C. eller P. C. Olsen.
48. Sandsynligvis J. C. Krügers sæbe-, parfume- og chokoladefabrik, Horsens.
49. N. N. Blumensaadts (1804-71), sæbefabrikant og lysestøber, Odense.
50. Fabrikken er ikke opført i Mercantilkalenderen.
51. 4. juni.
52. Broder til Blumensaadts kone Marie Ca-thinka, født W.
53. Københavnsk grossererfirma.
54. Oxhoveder anvendtes i alm. som mål for vin og brændevin. I Hamborg målte et oxhoved ca. 225 danske potter.
55. D.v.s. ligemeget hvor den genstand, der skal vejes, anbringes på vægtpladen.
56. Århusiansk sæbesyder.
57. Pibe el. pipe var i alm. et mål for flydende varer, i Lübeck (bl. a.) dog en vægt = ca. 797 danske pund.
58. Er ikke identificeret.
59. H. C. Møller må have købt noget apparatur til sit lysestøberi af Blumensaadts.
60. Sandsynligvis F. W. og C. W. Loehr, Fredericia. Virksomheden, der bl. a. fremstillede sæbe, blev i 1898 sammen-sluttet med Odense Sæbesyderi, eller som det da hed Odense Oliemølle og Carl Petersens Fabrikker.
61. Møller mener, at jernplader er bedre end f. eks. træ. Quille = det tyske ord quillen, dansk kvælde, d.v.s. svulme op, bulne ud ved optagelse af fugtighed.
62. Formentlig en sæbemester, H. C. Møller havde antaget.
63. Alle de her nævnte stoffer anvendtes som duft og farvetilsætninger.
64. Formentlig en tysk (?) handelsrejsende.
65. H. C. Møllers senere svigersøn Chr. Kjærtinge (1835-1912), der i 1887 overtog virksomheden.
66. Udgangen af 1860'erne var karakteriseret ved en vis økonomisk nedgang, se f. eks. Einar Einarsen: Gode og daarlige Tider, 1904, s. 39 ff. Det ser ud til, at Boesen og Schytte har tilbudt Møller kompagniskab.
67. D.v.s. glasagtig.

-
68. Er ikke identificeret.
69. Muligvis O. F. Asp's stearinlys- og sæbefabrik, København, samt en af de i note 47 nævnte.
70. Sandsynligvis Hans Kjær, hvis sæbefabrik (oprettet 1866) endnu eksisterer i Århus.
71. Formentlig = udækket.
72. Vel en prøve fra C. M. Tortzens sæbesyderi, Svendborg, den eneste virksomhed, Mercantilkalenderen for 1869 anfører i denne branche.
73. Sandsynligvis J. H. Heerfordt, sæbesyder og lysestøber i Randers.
74. Er ikke identificeret.
75. Vel tysk Schärfe = skarphed.
76. Muligvis en tysk, teknisk forfatter, således som det fremgår af Møllers videre bemærkninger.
77. Tysk = surhed.
78. Der eksisterede endnu ikke nogen fællesorganisation af de talrige brancheforeninger, der var fulgt efter lavenes ophævelse ved næringsloven af 1857. Det er muligvis Grosserer-Societetet, Møller tænker på.
79. Joseph Owen, Fredens Mølle på Amager, der foruden gødningsstoffer også fremstillede sæbe.
80. Er ikke identificeret.

Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Af JOHN W. OLDAM

Det dobbelte bogholderi har fra middelalderen til nutiden udviklet sig fra en kunst for de få til et led i hverdagens forretningsliv. Denne udviklingsproces kan betragtes fra to sider, dels teoriens, der giver sig til kende i lærebøgerne om og undervisningen i denne disciplin, dels praktikkens, der viser sig i erhvervslivets anvendelse af bogholderiet. Af yderligere interesse for den erhvervshistorisk forskning er det at undersøge, hvordan vekselvirkningen mellem teori og praksis har fundet sted. Afhandlingen belyser denne vekselvirkning for Danmarks vedkommende og anvender til dette formål bl. a. regnskabsmateriale i Erhvervsarkivet. Mens der allerede fra det 17. århundrede fremkommer håndbøger i dobbelt bogholderi, viser de bevarede arkiver, at dette som hovedregel først trænger igennem omkring år 1900.

I. Indledning og definitioner

I litteraturen om regnskabsvæsenet anføres altid tiden omkring 1400–1600 som den periode, der bragte det dobbelte bogholderi til verden, i hvert fald i form af teoretiske lærebøger. Den finske økonom Axel Grandell omtaler i sit værk: *Äldre redovisningsformer i Finland*, 1944, en række forfattere, der i dette tidsrum gjorde sig bemærket med skrifter om dette emne. Disse forfattere arbejdede ganske uafhængigt af hinanden, kendte overhovedet ikke de andres eksistens, så ingen af dem kan med føje udnævnes til det dobbelte bogholderis opfinder. Det synes dog, som om disse forfattere hovedsageligt havde hjemsted i Italien, Schweiz og Tyskland; den mest kendte af dem var franciskanermunken Luca Paciola¹. Axel Grandell hævder videre, at ved slutningen af 1500 tallet var det dobbelte bogholderi fuldstændigt udarbejdet som system. Man var nået frem til et sluttet kontoapparat, som muliggjorde en kontrol af bogføringens *formelle* rigtighed. Axel Grandell går herefter over til at undersøge, hvornår det dobbelte bogholderi rent faktisk trængte igennem hos forretningsfolk i Finland og Sverige, og i bogens sidste afsnit omhandles, hvornår de første svenskfinske bogføringstekstbøger optrådte i disse lande. Hans undersøgelse, der bl. a. er støttet på forskellige finske byarkiver, har til konklusion, at

det dobbelte bogholderis metode, i hvert fald hvad bogafslutningen angår, var kendt i praksis allerede fra midten af det 18. årh.² Hans materiale er imidlertid ikke stort og siger intet om, hvor udbredt det dobbelte bogholderis anvendelse var i erhvervslivet i Finland i det hele taget. Bogføringslitteraturen er af betydelig ældre dato; den ældste lærebog i dobbelt bogholderi på svensk inden for købmandshandel er fra 1646³. I det følgende vil nu blive undersøgt, hvornår det dobbelte bogholderi optræder i lærebøger i Danmark, og hvornår det bliver anvendt i det praktiske erhvervsliv. Men inden der begyndes på denne undersøgelse, vil det være på sin plads at give en definition af, hvad man forstår ved enkelt og dobbelt bogholderi og en kort redegørelse for, hvordan de fungerer⁴. Ved dobbelt bogholderi forstås en regnskabsmæssig registreringsmetode, hvor enhver transaktion *samtidig* noteres på to forskellige konti, og som har til formål at danne basis for en regnskabsafslutning, hvor virksomhedens formue og gæld, dens nettoresultat og ejerens kapitaltilvækst eller -afgang konstateres efter forløbet af en vis periode. Ved enkelt bogholderi forstås en registreringsmetode, hvor enhver transaktion kun noteres eet sted, og hvor regnskabsafslutning må finde sted på grundlag af oplysninger, der hovedsageligt er fremskaffet *uden for* bøgerne. Det enkelte bogholderis formål er groft taget at give oplysning om tre forhold: den enkelte kreditors og debtors stilling, hvor meget man i alt skylder væk eller har tilgode og kassebeholdningens størrelse. Det enkelte bogholderi giver hverken mulighed for ved afstemning at kontrollere bogføringens formelle rigtighed eller for at konstatere en nettogevinst. Ofte vil der med et enkelt bogholderi i praksis følge en status, men denne er bortset fra kassebeholdningen, debitorer og kreditorer, opstillet efter en optælling, inventur.

Forskellen mellem de to systemer giver sig rent faktisk til kende i de forskellige handelsarkiver derved, at et dobbelt bogholderi kun foreligger, når der eksisterer en såkaldt *generalhovedbog* eller hovedbog for *døde konti* eller sagkonti. Denne bog er en uomgængelig betingelse for et dobbelt bogholderi, og rent principielt behøves ingen andre bøger. Selv i moderne løbsystemer findes i en vis forstand stadig generalhovedbogen, nemlig i form af *gruppekontokort*.

Imidlertid vil der jo altid i praksis være flere bøger, der registrerer de løbende grundnoteringer, da hovedbogen ellers ville blive alt for uoverskuelig, og efter arten og mængden af disse *grundbøger* opdeles bogholderierne i forskellige *systemer*, hvis indhold de forskellige lærebøger imidlertid ikke er ganske enige om. En forenklet model af et dobbelt bogholderi er opstillet på omstående diagram⁵.

Gangen i transaktionerne er kortelig således: Et kontant *varekøb* noteres i

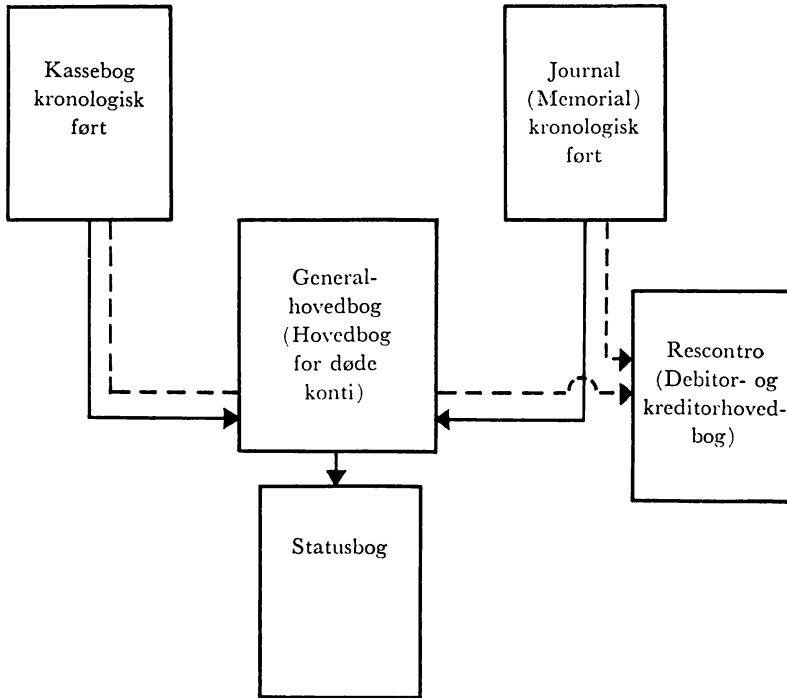

Fig. 1

kassebogens højre kolonne – krediteres kassekontoen – og noteres samtidig på venstre side af varekontoen i generalhovedbogen – debiteres varekontoen. Ved et kontant salg krediteres varekontoen i generalhovedbogen, og beløbet noteres i kassebogens venstre kolonne, kassekontoen debiteres. Når der er tale om transaktioner på kredit, er journalen grundbog; varekontoen krediteres stadig ved salg og debiteres ved køb. Imidlertid vil journalen som regel kun have een kolonne med sammentællingskolonne til højre for denne. Oven for posten noteres i teksten debit eller pr. varekonto, resp. kredit eller an denne konto; men samtidig skrives under denne linje an eller pr. den pågældende sælgers eller købers konto i *reskontoen*. Denne bog, der ses lige som »svævende« til højre for de øvrige bøger på diagrammet, indeholder konti for hver enkelt kreditor og debitor, og af den kan altså ses, hvor meget den pågældende har købt af, henholdsvis solgt til firmaet i løbet af en vis tid, samt hvor meget han skylder, resp. har til gode hos firmaet, og fra denne bog bliver der udskrevet *opgørelser* – konto-kuranter. Da der imidlertid i journalen i reglen ved månedens afslutning foretages en optælling af kreditor og debitorposterne, som derefter overføres til generalhovedbogen til en konto, der hedder samtlige debitorer resp. kreditorer, på samme måde som de summerede kasseposter overføres måned

for måned til hovedbogens kassekonto, er reskontroen en bog, der ikke *direkte* er nødvendig for det dobbelte bogholderis hovedformål; opgørelsen af resultatet; men den er selvfølgelig uundværlig i aspektet over for de enkelte leverandører og kunder. I ældre arkiver findes foruden sagkontiene også *personlige* konti i generalhovedbogen, der således optog reskontroen i sig. I generalhovedbogen findes foruden varekontoen og samtlige debitorers og kreditorers konto kassekonto, der modtager måned- eller årlige opsummeringer fra kassebogen, konto for handelsomkostninger, konto for husholdning, konto for indvundne og betalte renter, bankkonto – en konto, der dog sjældent optræder i ældre arkiver på grund af bankvæsenets daværende tilbagestående stude -- vekselskonto, konto for provision, kurtage og måske også flere andre sagkonti, alt efter branchens art. Endelig findes de egentlige afslutningskonti: gevinst- og tabskonto, kapitalkonto, der viser størrelsen af ejerens nettokapital, og status, eller som den ofte kaldes: balancekonto, der viser de samlede aktiver og passiver. Disse konti vil dog ofte findes i en særlig bog, der altid kaldes statusbogen, men rettelig burde hedde afslutningsbogen. Ved årsafslutningen »lukkes« alle kontiene, og saldienne føres til de respektive afslutningskonti efter den regel, at alle saldi fra beholdningskonti føres til *status*, medens saldi, der viser noget om forretningens gang i tiden, går på gevinst- og tabskontoen, der også kaldes for driftsregnskabet. Det er imidlertid umuligt at afslutte regnskabet uden visse oplysninger hentet uden for bogholderiet. Varebeholdningens værdi ved afslutningens tidspunkt fremgår *ikke* af varekontoen, der på debetsiden kun udviser det samlede beløb, der er indkøbt varer for og på kreditsiden det samlede beløb, der er solgt varer for. Hvis man tog en saldo umiddelbart her, ville denne ofte udvise tab, hvad der ville forekomme urimeligt. En sådan fremgangsmåde ville kun være rigtig, hvis alle varer var udsolgt på opgørelsestidspunktet, hvad der næsten aldrig er tilfældet i praksis. Men netop denne kalamitet medfører, at man ikke fuldstændig nøjagtigt kan opgøre sin fortjeneste, men må ty til det hjælpemiddel, at kreditere varekontoen for den skønnede salgsværdi af de endnu usolgte varer. Man lader simpelthen, *som om* disse var solgt. Varebeholdningens værdi overføres til status som *aktiv*, og den nu på varekontoen fremkomne saldo overføres til tabs- og vindingskonto. Dennes saldo er derefter årets *nettofortjeneste*. Da ejeren imidlertid har forbrugt måske både penge og varer i sin egen private husholdning er nettofortjenesten ikke lig nettoformuefremgangen. På kapitalkontoens kreditside står opført ejerens nettoformue ved periodens begyndelse; på debetsiden opføres hans forbrug af penge og varer i årets løb, hvis de ikke først opføres på en særskilt privatkonto. Ved årsafslutningen krediteres kapitalkontoen for nettofortjenesten, og den nu opståede saldo på denne konto må være hans

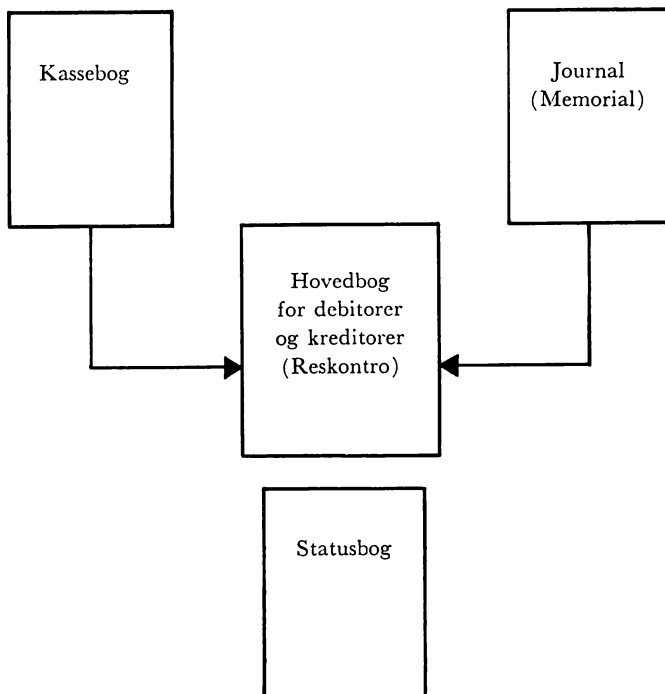

Fig. 2

nuværende nettoformue. Imidlertid står status tilbage at afslutte. Hvis bogholderiet nu er ført formelt rigtigt, vil der på denne konto være en forskel mellem aktiver og passiver, der netop er lig kapitalkontoens saldo, hvad der jo er ganske logisk, da begge konti er udtryk for samme sag, nemlig nettoformuen. Regnskabet afsluttes derfor endeligt ved, at denne konto overføres til status. Ved åbningen af næste regnskabsperiode debiteres beholdningskontiene for afslutningssaldiene, medens forløbskontiene ikke røres⁶.

Den viste model gengiver et relativt simpelt dobbeltbogholderi i en ren handelsvirksomhed. Ved industri og landbrug er bogholderiet mere kompliceret, men i princippet det samme. Der findes utallige afvigelser fra modellen, der udspringer af tekniske og organisatoriske forskelligheder i de enkelte forretninger. Nogle af disse vil blive berørt i det følgende, men i øvrigt må der i så henseende henvises til den almindelige regnskabsliteratur.

Heroverfor står det enkelte bogholderi vist ved ovenstående diagram. De rent kontante transaktioner noteres kun i kassebogen, kredittransaktionerne i journalen og reskontroen, og de senere ind- og udbetalinger noteres i reskontroen og kassebogen. I diagrammet er vedføjet en statusbog uden forbindelse med de øvrige bøger, da dens opgørelse jo sker uden om bogholderiet.

II. Det dobbelte bogholderis udbredelse i teorien

A. LÆREBØGER I BOGHOLDERI UDKOMMET I DANMARK

Den første danske lærebog i dobbelt bogholderi er: »En liden Tractat Indeholdende Grunden af det Italianische Bogholderie. Fremstillet til een hver som der ved søger sin Vinding daglig« af Bartholomeus Petræus (Pedersen), 1673, der var en i øvrigt ganske ukendt skikkelse⁷. Titlen det italianische bogholderi kunne tyde på, at bogen behandlede det såkaldte italienske system. Her ved plejer man i regnskabslitteraturen at forstå det system, der kun består af de to bøger: journalen og generalhovedbogen, hvor kontant- og kredittransaktioner sker i samme bog. Der er imidlertid ikke tilfældet med Petræi system. Bogen er dels en lærebog i bogholderi, dels en lærebog i handelsforhold i øvrigt, altså nærmere et *handelsleksikon*. Efter en lyrisk fortale til Ulrik Frederik Gyldenløve udvikles bogholderiet i form af en tænkt forretningsgang, der begynder med en begyndelsesstatus, og over de løbende transaktioner fører frem til en regnskabsafslutning. Bøgerne, der omtales, er hovedbog, kassebog, journal, memorial, bancobog, der nærmest svarer til nutidens vekselbog, og omkostningsbog. De to sidste bøger ville vi kalde *bibøger* i dag, da deres rolle er af rent oplysende art, og de ikke er nødvendige for resultatberegningen⁸.

Det er et ganske bemærkelsesværdigt træk ved denne forfatter, at han allerede på dette tidspunkt indså nytten af at holde kontant- og kredittransaktioner adskilt. Journalen modtager foruden begyndelsesstatus kun disse sidste fra memorialen og tydeliggør dem til indførsel i hovedbogen. Memorialen er her det samme, som man ofte kalder for *kladde*. Posteringen og modposteringen angives ved stikordene: til lig kredit og debit lig debit. Hovedbogen er en generalhovedbog med personkonti. Afsnittet om de daglige posteringer er i øvrigt ganske i overensstemmelse med nutidens. Det kaldes for **Kiøben** og **Sælgen**. Regnskabsafslutningen, der kan ske efter et kvart, halvt eller helt år, alt efter som det måtte være bekvemt, foregår ved, at der opstilles en såkaldt »Blanse«. Dette begreb betyder for ham både status i snævrere forstand og hele regnskabsafslutningen. Inden den egentlige regnskabsafslutning skal der dog foretages en afstemning på en råbalance. Han opererer ved afslutningen med tre begreber: **Vinden-** og **Taben**, **Capital** og **Blanse**, og hovedbogens saldi posteres rigtigt på disse afslutningskonti. Det samme gælder den opgjorte varebeholdning⁹. Saldoen på **Vinden-** og **Taben** føres til **Capital** og dennes saldo videre til **Blanse**, hvorved den endelige afslutning og lukning er fuldført. Det er blot unøjagtigt, at han ikke udtrykkeligt gør opmærksom på, at der her optræder tre forskellige opstillinger. En anden skønhedsfejl er, at han ikke tydeligere anskueliggør den vigtige postering af usolgte varer til kredit for

Daar nu Inventaris er gjort,
 er paa forfatterens anmodning Kjøbt
 indtrykt Landmappe L. D. Solig
 for Daa,

1. Aet aet det som findes paa den anden
 side og optret. Er den bestræbende
 for nu,

2. Aet aet omvendt side paa den første side
 og optret, er bestræbende i sig selv,

3. Daar om bestræbende i sig selv, alle de
 andre bøger, alle de bøger, alle de
 bestræbende for nu. Det som resten
 er indtrykt at det er paa Capital.

I Normange Boger Debet
 indrykt er Italianse Bogholderis
 til den det Bogmands gamle at
 Continuerer,

Deres Det Italianse Bogholderis om den
 det Bogmands gamle at Continuerer,
 paa forfatterens anmodning er det
 bogen for nu.

Casse

En side af det håndskrevne udkast til Bartholomeus Pedersens bog, der findes i Thotts samling på Det kongelige Bibliotek. Der er ordret overensstemmelse mellem dette udkast og det trykte eksemplar, kun mangler regnskabsafslutningen i førstnævnte. Bogen udsendes i faksimileudgave ved statsautoriseret revisor A. Busch-Sørensen til Foreningen af Statsautoriserede Revisoreres 50 års jubilæum 1962. Siden forklarer bl. a. opstillingen og indholdet af status (inventar).

Memorial.		(7)	213
		R.	M. S.
3die Juny.			
Doctor George Freind har ved sin dødelig Afgang testamenteret mig, som hans Executor John Vernon skal betale,	E. 5te Ann.	1000	" "
8de			
Betalt Isaac Crisp til Afdrag,	F. 4	400	" "
16de			
Nataniel Napier har tilskrevet mig, at han agter at beholde de 16 Stykker Dragefter, som jeg sendte til ham den 7de May liffleden, og lover Betaling, neml. til førstkommende 1ste Augusti den halve Deel, og den anden halve til Mortens Dag, den hele Capital er,	C. 4de Ann.	620	" "
18de			
Faaet skrivelse fra William Boyd i Jamaica, at han havde Annammet og solgt min Enterprife, netto Provenue, efter Forhandlings Regningen, belöber sig til 1521 R. 4 m. 8 f. Dansk Curant. Til Betaling for samme, har han sendt mig med samme Skib følgende Varer, (og begieret at jeg vilde trække Vexel paa ham for det övrige,) neml.			
	R. m. f.		
6 Fader Indigo, hvert Fad holder 126 lb., à 3 $\frac{1}{2}$ m.	409 3		
5 Fader Auripigment, holde i alt 1535 lb., à 12 f.	191 5 4		
5 Fader Sukker holde 63 Centner, à 4 R. 4 m. 8 f. Centner	299 1 8		
Omköfninger efter hans Factura	76 10 6		
Balance mig skyldig	544 5 6	1521	4 8
H 5.			
22de			
Opgjort Regning med George Dennis, og betalt ham tilfulde,	E. 4	426	3 12
			29de Juny.

En side af en memorial hos John Mair. Indførslerne er rent kronologiske og oplyser intet om den senere posteringsmåde, kontant- og kredittransaktioner er blandede. Bogstaverne og tallene under hver indførsel henviser til de afsnit i lærebogen, hvor de enkelte posters debitering og kreditering er nærmere forklaret.

varekonto med deraf følgende beregning af bruttofortjenesten. Der er dog ingen tvivl om, at han selv er ganske klar over fremgangsmåden¹⁰. En egentlig fejl efter nutidig opfattelse er det derimod, at han lader husholdningsudgifter optræde på omkostningskonto¹¹ og derved også på Vinden- og Taben; men denne fejl går igen, som det vil ses af det følgende, helt til dette århundrede.

Bortset fra disse småting må dette lille værk siges at være af en overordentlig høj kvalitet inden for litteraturen om det dobbelte bogholderi. I de følgende 100 år udkom i Danmark-Norge i alt 10 bøger om bogholderi; den sidste var John Mair: *Det methodiske Bogholderi eller en ordentlig Indretning af Kiøbmænds Bøger efter den italienske Måde*, Bergen 1775. Denne bog indeholder intet principielt nyt i forhold til Petræi bog, men belyser det dobbelte bogholderi med en lang række eksempler og indeholder en vrimmel af almindelige handelsmæssige oplysninger, så den også snarere må karakteriseres som et handelsleksikon end som en lærebog i bogholderi. Regnskabsbøgerne er her memorial, journal og generalhovedbog; sidstnævnte indeholder både person- og sagkonti. Lige som i forrige værk er memorialen her kladde¹². Principielt er der altså ingen udskillelse af kontanttransaktioner, og systemet er derfor mere oprindeligt »italiensk« end Petræi, men i et anhang indrømmer forfatteren, at en kassebog kan være nyttig tillige med visse andre bøger som fakturabog, handelsudgiftsbog o. a.¹³ Fremgangsmåden er den samme som hos Petræus fra åbningsstatus over daglige posteringer til afslutning, men alle led er langt mere grundigt forklaret, således opgørelsen af bruttofortjenesten og sammenspillet mellem de tre afslutningskonti. Status kaldes stadig balance. Lige som 100 år tidligere belastes tabs- og vindingskonto også med husholdningsudgifter, ja endda med gevinst og tab fra væddemål og spil, der har en særlig konto i hovedbogen!¹⁴ Et eksempel på at grænsen mellem forretningsindtægter og andre indtægter var langt mere flydende dengang end senere. I 1818 udkom et værk af S. G. Meisner oversat til dansk af R. H. Martensen: *En kort og tydelig Undervisning for ubemidlede Handelslærlinge, Handelsbetjente og tilstundende Kiøbmænd, til grundig at lære det dobbelte italienske, engelske og nye tyske Bogholderie i et yderst kort Tidsrum og uden Lærers Hielp*. Sagen gribes an ganske som i to førstnævnte bøger, dog med det pædagogisk nye, at forretningsgangen og afslutningen sker via alle tre nævnte bogføringsmåder. Denne bog er endvidere en ren lærebog i bogføring, ikke et handelsleksikon. Det engelske system indeholder en memorial og en hovedbog, men er i virkeligheden et *enkelt* bogholderi. Der findes derfor ingen gevinst- og tabskonto, men udelukkende en status-balance – hvor gevinsten konstateres ved *saldering*, den under enkelt bogholderi omtalte metode¹⁵. I det dobbelte italienske bogholderi findes memorial, kassebog, journal og hovedbog¹⁶. Jour-

nalen i dette system kaldes også ofte *samlejournal*. Dens rolle består deri, at den opsamler og *forkorter* posteringerne fra både memorial og kassebog. Navnlig i memorialen føres ofte, selv om den ikke helt har kladdekarakter, indgående specifikationer, der forsvinder i samlejournalen. Her noteres i reglen kun korrespondentens konto tillige med den eller de modposterede sagskonti. For så vidt er samlejournalen en »overflødig« bog, den tjener kun til at gøre posteringerne »hovedbogsmodne«. I det tyske bogholderi mangler denne bog, og posterne føres direkte fra memorial og kassebog til hovedbog, altså lige som i den oven for skitserede model¹⁷. Grunden til, at dette kan gøres gnidningsfrit, er imidlertid, at memorialen i dette system er forsynet med debet og kreditside, altså *folieret*, således at begge transaktioner foretages her og ikke – således som også i modellen – dels i memorial, dels i hovedbog. Regnskabsopgørelsen er den samme for de to systemer, dog med den forskel, at forfatteren ikke i den tyske version lader saldoen fra tabs- og vindingskontoen passere kapitalkontoen, men lader denne stå med samme beløb som ved begyndelsen af året og henfører nævnte saldo direkte til status, medens det dobbelte italienske bogholderi går den »normale« vej med nettogevinsten over kapitalkontoen, som derefter krediteres status med nettobeløbet. En fremgangsmåde som den førstnævnte, hvorved kapitalkontoen sættes uden for regnskabsafslutningen ses ofte i praktikken¹⁸. Ved næste regnskabsårs begyndelse krediteres kapitalkontoen for det tidligere beløb + nettofortjenesten. Til gengæld er driftsregnskabet langt mere oplysende i det dobbelt-italienske system end i det tyske. Disse forskelle forekommer konstruerede og behøver slet ikke at adskille de to bogholderisystemer. Fælles for dem er derimod, at *husholdningsudgifter* stadig opfattes som tab. Forfatteren slutter med kraftigt at anbefale det tyske system fremfor det italienske, da der til det førstnævnte kræves færre bøger, og fremgangsmåden i det hele er enklere med det samme resultat¹⁹. Det må dog sikkert afhænge af forretningens omfang og art, hvilket af de to systemer, der er det mest brugbare. Den forretning, der skitseres i bogen, er en udpræget engroshandel med få, men store transaktioner i tiden, her kan en mere specificeret memorial måske undværes, anderledes ville det ligge, hvis der var tale om en mere *detailpræget* forretning med flere små transaktioner, selv om totalomsætningen måske var lige så stor eller større end engroshandelens.

Det næste værk, der skal omtales, er O. C. Buch: Den erfarne og pålidelige Kjøbmand og Comptoirist, eller alt hvad en Kjøbmand nødvendigst bør vide, 1838. Bogen er et handelsleksikon, hvor bogføringen kun omfatter kapitel 5²⁰. Der fremstilles her kun een bogholderitype: det dobbelte italienske, der ganske ligner det i forrige bog beskrevne, dog med den forskel, at der nu er

kommet en ny bog til, nemlig reskontoen, der optager de personlige konti og således aflaster generalhovedbogen for disse. Husholdningsudgifter føres stadig til tabs- og vindingskontoen. I øvrigt er afsnittet ikke særlig selvstændigt; skønt det ikke henviser til den forudgående bog af Meisner, bærer næsten alle konti samme navne som i denne bog fra 1818, og både de daglige posteringer og regnskabsafslutningen er langt fyldigere i den tidligere end i den senere bog. Det må dog regnes Buch til gode, at han viser et taleksempl på en råbalance inden den endelige resultatberegning²¹. Dette mellemlid findes jo også i alle moderne lærebøger i bogholderi.

I 1835 udkom værket N. F. B. Schiern: Grundtræk af det dobbelte Bogholderies Methode, samt Anvisning til dets Anvendelse ved de danske Amtstuer. Forfatteren var amtsforvalter i Svendborg amt. Bogen afviger på to punkter fra de foregående dels derved, at den giver en yderst grundig og detaljeret anvisning på det dobbelte bogholderis anvendelse inden for en offentlig institution (amtstuerne), dels derved at den i et kort kapitel før end hovedemnet søger at »teoretisere« det dobbelte bogholderi. Kapitlet hedder: Fremstilling af det væsentlige i det dobbelte bogholderies Methode²². Der er her tale om begyndelsen til den diciplin, der senere kaldtes for regnskabslære eller regnskabsteori. Afsnittet er dog ikke særlig heldigt rent pædagogisk. Også i denne bog opfattes husholdningsudgifter som tab.

Af mere teoretisk karakter er også H. Buchheister: Det dobbelte Bogholderis Teori, 1891 (1. udg. 1857), hvor hovedvægten ikke er lagt på de enkelte *bøgers* karakter, men derimod på *kontolæren*. Her udvikles indgående debitor- og kreditorbegrebet, beholdningskonti ctr. erhvervs- og forbrugskonti o. a. Stadig føres både forbrug af varer og penge i den private husholdning på tabs- og vindingskontoen.

Meget mere i stil med de tidligere lærebøger, der lagde hovedvægten på selve *bogføringen* er Johannes Vermehren: Grundlaget for det dobbelte bogholderi, 1895, der principielt kun opererer med en journal og en generalhovedbog, men som i et særligt kapitel dog gør opmærksom på, at i praksis er flere bøger hensigtsmæssige²³. Også her føres forbruget på driftsregnskabet.

Omkring det 20. århundredes begyndelse bliver antallet af lærebøger større, og deres indhold skifter karakter, og samtidig bliver bogholderi oftere og grundigere beskrevet i artikler i større handelsleksika²⁴. Bøgerne og artiklerne giver nu såvel en grundig teoretisk forklaring af kontogruppernes og de enkelte kontis natur, bogholderiets mening og betydning som en med mange eksempler belyst praktisk gennemgang af dets anlæg, de daglige posteringer og afslutningen. Enkelte har yderligere kapitler over regnskabsanalyse og regnskabs-

kritik. Bøgerne er oftere og oftere lærebøger ved handelsskoler og er af nogenlunde den samme type som de lærebøger, der anvendes ved handelshøjskolerne i dag. Et eksempel på en sådan lærebog er Jensenius Klit: Bogføring II. Dobbelt Bogholderi. I denne bog er endelig forbruget henført til en særlig *privatkonto*, der ved afslutningen debiteres *kapitalkonto* og ikke føres på tabs- og vindingskonto²⁵.

B. BOGHOLDERIETS STILLING I DEN DANSKE HANDELSUNDERVISNING

Den teoretiske handelsundervisning i Danmark er opstået i og med handelslaugene, hvis oprindelse det er umuligt nøjagtigt at tidsfæste. I denne undervisning indgik efterhånden også oplæring i bogholderi, hvad der fremgår af laugsartiklerne for kræmmere i Helsingør fra 1744, men formentlig også har været gældende for andre laugsartikler²⁶. Ifølge disse laugsartikler skulle drengene i magistratens overværrelse eksamineres af laugets oldermænd og fire laugsbrødre i forskellige fag vedrørende handel, herunder også bogholderi. Selve undervisningen foregik oprindeligt på den måde, at købmændene selv læste med lærlingene og førte disse op til den teoretiske prøve²⁷. Denne undervisningsform må naturligvis have været behæftet med betydelige mangler, og fra officiel side blev det også fremhævet, at egentlig handelsundervisning var bydende nødvendig²⁸. Det kan ikke konstateres med sikkerhed, hvornår en sådan undervisning begynder at udvikle sig; men fra slutningen af det 18. århundrede findes dog betydeligt kildemateriale, der viser, at den er etableret i hvert fald i hovedstaden og også enkelte steder i provinsen.

I Borgerdydsselskabets ældre skole i København, stiftet 1787, der ligesom de øvrige nævnte institutter var en betalingskole for drenge, undervistes i særlige handelsklasser i *italiensk* bogholderi²⁹. På Christianis institut, grundlagt 1795 af hofpræst C. J. R. Christiani, doceredes bogholderi i den særlige handelsafdeling. Der nævnes ikke i beretningen, hvad slags bogholderi der var tale om hos Christiani, men det må rimeligvis antages, at det var dobbelt bogholderi, da denne skole i øvrigt var af høj karat, og enkelt bogholderi som påvist i det foregående var en metode, der næsten ikke omtales i lærebøgerne. Endvidere undervistes udtrykkeligt i dobbelt bogholderi på det Schouboeske institut i København, oprettet 1794 af sekretær F. T. Schouboe. Der fandtes endelig flere andre lignende læreanstalter i København fra denne tid, hvorpå der undervistes i handelsfag, uden at bogholderi dog udtrykkelig er nævnt³⁰.

Uden for København fandtes imidlertid også skoler, der gav eleverne handelsundervisning. I prospektet til en Borgerskole i Køge 1809 opregnes de kundskaber, eleverne i tredje klasse skulle bibringes, herunder bogholderi, og i

beretningen om opdragelsesanstalten Bernstorffsminde på baroniet Brahetrolleborg fra 1806, forudsættes undervisning i handelsfag, selv om bogholderi ikke udtrykkeligt er nævnt ³¹.

Handels- og dermed bogholderiundervisningen var i de nævnte skoler henlagt til en særlig afdeling for de mere avancerede elever, der havde særlige anlæg for og lyst til handels- og købmandsvejen. Længere henne i det 19. århundrede bliver de specielle handelsakademier almindelige, i hvert fald i København. De kendteste her var Svénné Langkjers og Grüners, oprettet henholdsvis 1842 og 1843 ³². Før disse havde urtekræmmerlauget oprettet et handelskursus i København 1837. Uden for København kan nævnes translator og sproglærer Mayson fra England i Viborg, der averterede med undervisning på aftenkursus i bogholderi, korrespondance og regning fra 1821 ³³.

Da næringsfriheden indførtes 1857 med laugstvangens ophævelse, ophævedes også automatisk den i laugsartiklerne forudsatte tvungne handelsundervisning, og de nu opståede handelsstandsforeninger tog initiativet til selv at søge oprettet handelsskoler. Den første by, hvor en handelsskole opstod ledet af den stedlige handelsstandsforening, var Århus i 1865, altså kun få år efter laugstvangens ophævelse. En lignende udvikling fandt sted i de øvrige provinsbyer, og hen imod århundredskiftet var næsten alle landets købstæder forsynet med handelsskoler oprettet på denne basis. København kom først med i denne proces 1881, måske fordi der netop her i forvejen var relativt mange handelsakademier. I 1920 blev en lov om handelsskoler vedtaget, der gav ensartede regler for hele landet ³⁴. Denne lov blev for så vidt angår godkendelse, lån og tilskud til anlæg og drift, ændret ved lov af 4. juni 1964, men er i øvrigt stadig gældende.

Denne gennemgang af dels et udvalg af bøger om bogholderi, dels af den undervisning, der stilledes til rådighed i dette fag, viser, at i teorien var det dobbelte bogholderi kendt her i landet allerede fra slutningen af det 17. århundrede, altså små 200 år efter dets oprindelse i Italien og Centraleuropa, et tidsrum, der ikke kan kaldes for overvældende langt i betragtning af den tids besværlige kommunikationsmidler. Bortset fra enkelte skønhedsfejl havde litteraturen grebet det væsentlige i det dobbelte bogholderi. Videre fandt tvungen undervisning af handelslærlinge sted i medfør af de gamle laugsartikler i hvert fald fra 1744, og fra slutningen af det 18. århundrede indeholdt den undervisning, der fandt sted i egentlige betalingsskoler og handelsakademier, udtrykkeligt dobbelt bogholderi. Tilbage står nu spørgsmålet om teoriens anvendelse i praksis. Brugte den praktiske købmand, den tids betydeligste erhvervsdrivende, virkelig det redskab, der stod til rådighed?

III. Erhvervslivets anvendelse af det dobbelte bogholderi

For at besvare spørgsmålet om, i hvilken grad erhvervslivet kendte og anvendte det dobbelte bogholderi, er der foretaget en gennemgang af et udvalg af større og mindre købmandsforretninger, samt industri- og håndværksvirksomheder her i landet. Erhvervsarkivets bestand af forretningsarkiver strækker sig imidlertid ikke længer tilbage end til slutningen af det 18. århundrede og sætter således en grænse for undersøgelsens spændvidde. Der er dog formentlig kun bevaret så få forretningsarkiver i det hele taget fra tidligere perioder, at disses udsagn sikkert er betydningsløse³⁵.

Et af de ældste større købmandsarkiver i Erhvervsarkivets samling er Brødremenighedens købmandshandel og dertil knyttede tobaksfabrik i Christiansfeld, også kaldet C. L. E. Spielweg & Co. efter den første forretningsfører³⁶. Arkivets spændvidde er 1779–1894, men det er ikke en sammenhængende masse, der er adskillige »huller« i næsten alle bogrækker, et træk der for øvrigt går igen i næsten alle forretningsarkiver. Der findes i dette arkiv tre hovedbøger – Hauptbücher – der spænder over årene 1779–92, 1793–1815 og 1831–68, der er firmaets *generalhovedbøger*. Det ses af årstallene, at i hvert fald een er gået tabt. I den første Hauptbuch findes en lang række sagkonti, f. eks. generalvarekonto, kassekonto, konto for forhandlerrabat, handelsomkostningskonto, konto for ejendomme, konto for »mobilier«, d. v. s. inventar, rentekonto, konto for diverse debitorer og kreditorer og tabs- og vindingskonto. Der findes videre i Hauptbuch adskillige personlige konti. Endelig findes kapitalkonto for brødremenighedens kapital. Derimod findes ingen egentlig status i denne bog, kun en konto, der kaldes balance, og som på debetsiden noterer an kreditorer og på kreditsiden pr. debitorer, hvorved blot afslutningsposterne markeres formelt.

Kontoen tjener kun til at fiksure for bogholderen, at bogføringen er rigtig. Betegnelsen kreditorer og debitorer er her fejlagtig og vildledende, meningen er blot, at et vist antal konti er henholdsvis krediteret og debiteret. Status er imidlertid optaget i en anden bog, kaldet inventariebog, 1780–1800. Der findes en lang række bøger med denne titel. Tabs- og vindingskontoen i hovedbøgerne er debiteret forskellige omkostninger som skorstensfejning, tagreparation, lønninger, afskrivninger på bygninger og inventar, husleje og renter, og de pågældende konti er krediterede og afsluttede. På kreditsiden af tabs- og vindingskontoen er overført bruttofortjenesten fra Allgemeine Warenkonto; denne bruttofortjeneste er fremkommet, efter at varebeholdningen først er krediteret varekontoen og debiteret balancen. Slutposten på tab- og vindingskontoen kaldes årets Reingewinn og føres til balancen i inventarbogen, men

94.

Inventarium

af de i den kongelige Kasse
den 31. December A: 1786.

<u>Gewürze, Farben, Stücken u. Papier.</u>		C. p.	fl.	S.
88	Alaun	4 1/2	2.	4.
125	Alaun	23 1/2	28.	12.
8	de rødmaltet	7	3.	8.
100	Alaun	13 3/4	35.	15.
350	Blauwits	29 3/4	102.	15.
500	Blauwits, gammel	11 1/2	55.	—
600	de	14 1/2	87.	—
90	Braunwits, 15	2	11.	4.
450	de	5 1/2	24.	3.
150	Blauwits	10 3/4	100.	12. 6.
7	Blauwits	3 1/4	22.	12.
2450	Engelsk bosmand, Martinique	13	1990.	10.
600	de	12 1/2	408.	12.
100	de	16 1/2	103.	2.
350	de	16 1/2	304.	9.
880	Engelsk	27 1/2	244.	3. 6.
5	Engelsk	11 1/2	58.	7.
5	Engelsk	12 1/2	61.	4.
1	Engelsk	28	28.	—
7	Engelsk	14 1/2	103.	7. 6.
12	Engelsk	27	20.	4.
25	de	11	17.	3.
2	Engelsk	20	—	10.
10	Engelsk	4 1/2	47.	8.
12	Engelsk	19	14.	4.
20	Eau de Lavande gammel	14	13.	12.
77	de	6	28.	14.
12	Des: Eau d'Hongrie	38	28.	8.
50	Engelsk	22	68.	12.
100	Engelsk	4 1/2	20.	9.
Transport:		—	4205.	— 6.

En side af Spielberg og Co.'s »Inventarium« med lageropgørelse for 1786. Bogen indeholder på det tidspunkt kun årlige opgørelser, hvor foruden varens art dens mængde, pris og værdi er anført. Varegruppen er her krydderier, farver, tobak og papir; de enkelte varearter er opstillet alfabetisk, f. eks. Alaun, Blaustein, Cochenille, Eau de Lavande o.s.v.

ikke direkte til Brødremenighedens kapitalkonto, da denne kapital opfattes som *fremmed* kapital. På aktivsiden i inventarbogens status, der først findes for året 1780, er opført kassebeholdning, inventar, diverse debitorer, varebeholdning, bygninger; på passivsiden diverse kreditorer, fremmedkapitalen og årets nettogevinst, og de to sider balancerer så. Til denne generalhovedbog og statusbog findes som grundbøger memorialer, kassebøger og journaler, der er samlejournaler. Yderligere findes flere rækker reskontri. Imidlertid begynder dette bogholderi efter nogle år at forfalde. Fra og med 1784 forsvinder status fra inventarbogen, og resten af denne bogrække indeholder nu kun lageropgørelser. Status må åbenbart være blevet opgjørt herefter på løse ark, der er gået tabt. Også tabs- og vindingskontoen i generalhovedbogen svinder ind, og efter Spielwergs død 1791 indskrænker den sig til kun at angive den totale tabs- og gevinstsum samt nettogevinsten. Dette tyder på, at hele regnskabsafslutningen er foregået på forsvundne løse ark, men bortset fra det utilfredsstillende, der ligger heri for eftertidens forskere, er det ganske klart, at det dobbelte bogholderi som sådan fortsætter. Fra 1783 indkædes yderligere i dette bogholderiet fra den sideløbende med handelsvirksomheden oprettede tobaksfabrik, hvis regnskab føres i særlige bøger, og hvis gevinst eller tab overføres til generalhovedbøgerne. Firmaet Spielwerg & Co. er altså et eksempel på kombineret handels- og industrivirksomhed, hvor det dobbelte bogholderi har været i anvendelse lige fra 1780 med et system, der i teorien oven for er blevet kaldt det dobbelte italienske. Det må dog antages, at dette firma næppe var helt repræsentativt for danske handelshuse på denne tid, da det jo i kraft af sin oprindelse og ledelse var stærkt tysk præget, og det dobbelte bogholderi var forlængst trængt igennem på Kontinentet.

Købmandsfirmaet i Stege C. Hage & Søns bevarede handelsarkiv strækker sig fra 1779 til 1920 og er altså lige så gammelt som Spielwerg & Co.³⁷ Firmaet drev blandet handel og kornhandel samt garveri og rederivirksomhed. Der findes en række hovedbøger fra 1799 til 1878. De første af disse er ganske almindelige reskontri. Et stykke fremme i rækken findes imidlertid en hovedbog, der spænder fra 1. oktober 1819 til 30. juni 1820. I den træffes, foruden talrige personkonti, kassekonto, varekonto, garveriets konto, husholdningskonto samt tabs- og vindingskonto. Det har åbenbart været meningen at afslutte disse konti over et egentligt regnskab; men det har voldt visse vanskeligheder. Kassekontoen afsluttes med en beholdning på rbd. 24. 4. 13., der føres til debet på tabs- og vindingskontoen, hvad der er åbenbart forkert. Denne konto er ufuldstændig; af sidehenvvisningerne ses, at den afsluttende del med nettofortjenesten må findes i en senere bog, der ikke eksisterer mere. Det samme gælder balancekonto og de enkelte interessenters kapitalkonto. På vare-

kontoens debetside står som balancesum et beløb på rbd. 2609. o. 8., altså en bruttogevinst, denne findes også som gevinst på driftsregnskabet. Underneden denne post på debetsiden står yderligere et beløb på rbd. 546. o. 8. med bemærkningen: an balance. Den er altså opført som passiv på den manglende status, uden at det er klargjort, hvad meningen er hermed. Der *kan* være tale om solgte varer, der er betalt, men endnu ikke leveret, hvis ikke det slet og ret er en fejl. Omkostningskontoens saldo overføres korrekt til den forsvundne tabs- og vindingskonto; garveriets konto afsluttes med en post benævnt vægt-difference rbd. 1.3.o., der overføres både til tabs- og vindingskonto som tab og ifølge henvisningen også som passiv i en åbningspost på en status for det næste år. Endelig findes på tabs- og vindingskontoen forskellige personnavne, muligvis tab eller gevinst på forskellige debitorer eller varepartier. Det hele gør et usikkert og famlende indtryk, som om man har villet forsøge at indarbejde det dobbelte bogholderi, men det ikke er lykkedes. Pudsigt nok er husholdningskontoens debetsaldo *ikke* overført til tabs- og vindingskontoen, men derimod til Chr. Hages kapitalkonto i den forsvundne bog. Den fejl, som var almindelig på den tid, har man altså ikke begået.

I de følgende år indeholder hovedbøgerne ingen sagkonti bortset fra kornhandelens og enkelte skibes. Disse saldi overføres direkte til næste år og ikke til nogen afslutningskonti. Allerede i 1833 indeholder hovedbøgerne påny sagkonti, tabs- og vindingskonto og kapitalkonto. Kapitalkontoen er imidlertid ikke en kapitalkonto af moderne tilsnit, men en slags status, hvor aktiver står til højre og passiver til venstre, hvis de ikke simpelthen trækkes sammen til nettoaktiver på højre side. Samtidig findes ejerens personlige konto i hovedbogen, hvor enkelte poster er udspecificerede og altså nærmest er en slags privatkonto. Ofte kan man dog ikke se forbindelsen mellem disse personlige kapitalkonti og den almindelige kapitalkonto. Saldoen på driftsregnskabet overføres til kapitalkontoen. Nu er overførslerne fra sagkontiene til tabs- og vindingskontoen korrekte, bortset fra husholdningsudgifterne, der nu føres som tab. Lidt slinger er der dog stadig i valsen; i treåret 1844-46 er pludselig gevinst- og tabskontoen blevet vendt »forkert«, i 1847 er den normal igen. I 1847-48 fremgår overskuddet ikke af kapitalkonto, og på de enkelte interessenters konto har det i denne forbindelse kun været muligt at finde en overskudsandelsberegning på Gustav Hages konto, der i disse år er blevet krediteret for $\frac{2}{3}$ af kornhandelens bruttooverskud, en fremgangsmåde der jo er åbenbart forkert.

I det følgende treår fortsætter overførslerne fra driftsregnskabet til status. For årene 1851-54 anføres inden nettogevinstens opstilling på tabs- og vindingskontoens debetside de enkelte interessenters anpart i denne »inden for

stregen«, og disse anparter findes også til kredit for disses personlige kapital-konti ved årsskiftet. Status, der stadig kaldes kapitalkonto og stadig vender for-kert, modtager også dette overskud i 1851; men fra og med 1852 bliver status påny et blot og bart sammendrag af nettoaktiver på den ene side, og neden under dette er opstillet de enkelte medlemmer af familien Hages nettoformue og andel i overskuddet uden nogen afstemning med noget andet. Denne praksis fortsætter til og med 1855. For det næste år er status forsvundet, for året 1857 findes hverken status eller driftsregnskab, og fra og med 1858 forsvinder næsten al regnskabsafslutning fra hovedbøgerne. Tabs- og vindingskontoen bliver rent »formel«, idet den på tabssiden i een linie anfører totalt tab, på ge-vinstsiden total gevinst og på næste linie saldoen, tabet eller gevinsten på hen-holdsvis kredit eller debetsiden på samme måde som hos Spielwerg & Co. efter 1784. Denne saldo føres ingen steder hen, de personlige konti har ingen til-førsler af denne art. Muligvis har afslutningsregnskabet fundet sted i andre bøger, der er gået tabt. Omkostningskontoen findes ganske vist stadig i hoved-bøgerne, og dens saldo henviser til driftsregnskabet, medens de forskellige korn-konti afsluttes med en saldo, der ikke føres nogen steder hen. Generalvare-kontoen findes ikke mere. Man får det indtryk ved gennemgang af regnskabs-bøgerne, at handelshuset C. Hage & Søn, Stege, har været påvirket af det dobbelte bogholderis ideer på et ret tidligt tidspunkt, men det har voldt store vanskeligheder at få det indarbejdet i praksis.

Det kendte københavnske handelsfirma I. P. Suhr & Søn, der etableredes i 1749 og likvideredes 1897, har anvendt dobbelt bogholderi i hvert fald fra og med 1861³⁸. Fra dette år findes nemlig en række generalhovedbøger med sagkonti, tabs- og vindingskonto, status og kapitalkonto. Overførslerne sker på helt nutidig korrekt måde, saldoen på driftsregnskabet føres til kapitalkonto og dennes saldo til status. Husholdningsudgifter føres på driftsregnskabet. Da der er foretaget omfattende kassationer i arkivet er det muligt, at det dobbelte bogholderi allerede har været indført før det nævnte tidspunkt.

Arkivet fra købmandshandelen, rebslåeriet, skibsrederiet og mange andre tilsluttede virksomheder Jacob Holm & Sønner, København, findes bevaret for tidsrummet 1792–1917, d. v. s. fra stiftelsen³⁹. Der findes en nogenlunde kontinuert bogrække på fem bind for tiden 1792–1874, kaldet *hovedbøger*. Disse bøger er dog *ikke* generalhovedbøger, men udelukkende reskontri. Der findes ganske vist heri kapitalkonti for Jacob Holm og Sønner med fordeling af nettoavance, men disse kapitalkonti må betragtes som analoge med alminde-lige kreditorkonti; der er ingen henvisninger til dem *fra* tabs- og vindingskon-toen og ingen henvisning *fra* dem *til* status. Endvidere findes i bøgerne *op-gørelser* over bruttogevinster eller -tab på bestemte transaktioner f. eks. be-

stemte afskibede varepartier, konsignations- og kommissionshandler o. a. Disse avancer eller tab på enkelte handler har formentlig interesseret købmanden mere end den samlede fortjeneste over et vist tidsrum. De overføres ikke til nogen anden bog, men bliver ved årsafslutningen summeret op på nedenævnte løse ark.

I tiden 1810–92 findes 19 bøger, kaldet *varehovedbøger*. I disse er ført de enkelte varearters konti inden for den almindelige handel, således kolonial, korn etc. Kontiene er ganske som varekonti i det dobbelte bogholderi. Begyndelsesbeholdningen og varekøbet debiteres, varesalget og slutbeholdningen krediteres, og avance eller tab opgøres ved årets slutning. Men disse saldi føres heller ikke til nogen anden konto, men direkte til de løse ark. Fra 1894 forsvinder dog også denne art bøger, den sidste bog i rækken er en ren og skær *lagerbog*. Lignende bøger findes for alle forretningens specialafdelinger: skibsrederi, skibsværft, limfabrik, forrige Krøyers Plads etc.

I tidsrummet 1800–90 findes 24 bøger benævnt journaler. De er dog i virkeligheden debitorreskontri, der tillige indeholder enkelte kreditorer. Der findes endnu en reskontrorække 1798–1877 med større og finere forbindelser. 1798–1877 findes en kassebogsække med kolonnehenvisninger til de nævnte reskontrorækker, men uden henvisninger til sagskonti eller afslutningskonti ved måneds- eller årsafslutning. Kassebeholdningerne overføres blot til den nye periode.

Saldiene i de omtalte bogrækker går imidlertid igen i de egentlige årsopgørelser, der består af fem arkivpakker 1829–89. I den første med spændvidde 1829–49 findes årlige statusopgørelser. Statusarket er ikke opstillet med aktiver til venstre og passiver til højre; men summen af passiverne er trukket fra summen af aktiverne og nettoformuen udregnet på denne måde, således som flere gange var tilfældet hos C. Hage & Søn. Fra og med 1837 sammenholdes nettoformuen i dette år med nettoformuen i forrige år, og det første ÷ det sidste kaldes årets nettogevinst, men burde selvfølgelig hedde årets nettoformuetilvækst. De positive eller negative beholdningsværdier er taget fra de respektive bøger, men der er ingen henvisning til disse. Foruden statusarket findes lister over de enkelte debitorer og kreditorer og ofte, men ikke altid, en fortegnelse over og summation af de forskellige bruttoavancer taget fra de forskellige vare- og indtægtshovedbøger, der til sammen giver den totale bruttoavance. Den er naturligvis altid langt større end nettoformuefremgangen. En tabs- og vindingskonto findes ikke i disse pakker og kan jo rent logisk heller ikke findes. Nettoformuefremgangen indføres på Jacob Holms og de øvrige interessenters kapitalkonti i reskontroen efter en vis fordeling. Regnskabspakkerne fra 1850–58 og 1859–69 er af ganske samme natur. I pakken fra 1869–

89 er der ingen status fra og med regnskabsåret 1870, men bruttoavancerne forbliver. 1874 dukker status og driftsregnskab op igen i den almindeligt kendte form, hvad der tyder på, at det dobbelte bogholderi nu er trængt igennem. Generalhovedbøger findes dog ikke fra den tid, men kan være gået tabt. Allerede fra og med regnskabsåret 1876 er status og driftsregnskab forsvundet påny fra pakkerne, og de dukker heller ikke op senere i den sidste pakke 1889–1922, der kun indeholder debitor- og kreditorlister. Nettogevinsten fra 1874–75 markeres ikke på tabs- og vindingskontoen som overført til nogen kapitalkonto, og det kan i øvrigt hverken af denne konto eller status klart ses, hvor den i det hele taget er ført hen.

Jacob Holm & Sønners bogholderi er således et eksempel på et regnskabs-system, der først sent, omkring begyndelsen af sidste fjerdedel af det 19. århundrede, optog det dobbelte bogholderi i sig. Ganske vist var alle *ingredienserne* til stede i form af bøgerne for varer, skibe, rederi, rebslåeri, limfabrik o. s. v., men der manglede tydeligt et samlende instrument. Dette instrument er netop generalhovedbogen, med den mulighed denne skaber dels for afstemning via den dobbelte postering, dels for opstilling af et driftsregnskab, der fortæller, på hvad måde totalgevinsten er tilvejebragt. Bruttoavanceopstillingerne kan naturligvis ikke erstatte dette, da generalomkostningerne her mangler. Det hele er og bliver således kun et meget udbygget enkelt bogholderi indtil 1874.

De næste store arkiver, der skal omtales, skriver sig fra en senere periode. Købmand & skibsklarereri Niels Peter Kircks forretning i Helsingør var lige som Jacob Holms vidt forgrenet med mange afdelinger som kolonialhandel, kulhandel, melhandel, skibsklarering, kommission o. a.⁴⁰ Arkivet strækker sig i tid fra 1823 til 1925. Fra tiden efter 1900 findes dog hovedsagelig kun papirer.

I tidsrummet 1832–91 findes fem bøger, kaldet hovedbøger, der imidlertid er reskontri. Det samme gælder fire kontokurantbøger løbende i tiden 1824–95; der savnes en sideløbende række generalhovedbøger. De forskellige grundbøger afgiver heller intet spor af sådanne og hermed af et dobbelt bogholderi. Kassebøgerne opgør kun beholdning ved årsskifte og fører beholdningen videre i næste års kassebog uden henvisning til nogen anden bog. I modsætning til, hvad der var tilfældet hos Jacob Holm & Sønner, findes ingen opgørelser af bruttoavancer i varebøgerne, også disse er opdelt på personlige konti. Løse statusark findes heller ikke.

Helt ejendommeligt er det derfor, at der for tidsrummet 1. januar–31. august 1858 findes en egentlig generalhovedbog, dog kun for varehandelen.

Der findes i denne følgende sagkonti: Generalvarekonto, kassekonto, konto

for handelsomkostninger, husholdningskonto, provisionskonto, rentekonto samt enkelte personlige konti over meget betydelige debitorer. Indførslerne på disse sagkonti er summarisk månedsvis. Videre findes en tabs- og vindingskonto i denne bog, der opgør nettofortjenesten for disse otte måneder helt korrekt, dog naturligvis stadig med husholdningsudgifter til debitet. En egentlig status findes derimod ikke, kun en formel balancekonto som hos Spielweg & Co. Derimod findes en konto benævnt kapitalkonto, hvortil nettofortjenesten eller nettoformuen overføres. Denne er en forkert vendt status ligesom hos C. Hage & Søn, hvor der på højre side står vare- og kassebeholdning ved periodens begyndelse og nettofortjenesten ved dens slutning den 31. august og på venstre side kun de tre posters balancepost, der derefter overføres til den summariske balancekonto. Det er muligt, at denne hovedbog står i forbindelse med ophøret af Kircks kompagniskab med helsingørkøbmanden Wachtelbrenner, således at kasse- og varebeholdningen pr. 1. januar 1858 var N. P. Kircks nettoformue. Besynderligt er det dog, at regnskabet i denne form afsluttes allerede pr. 31. august og ikke senere genoptages. Her er altså kun et glimt af det dobbelte bogholderis metode at spore i hele det 19. århundrede.

Ganske anderledes er det hos købmandsfirmaet Elias B. Muus, stiftet 1829, Odense og Kerteminde⁴¹. Fra 1838 til 1875 findes en række statusbøger, kaldet private hovedbøger, med status og driftsregnskaber to gange årligt, ultimo juni og ultimo december. Til og med 1851 findes endvidere E. B. Muus' kapitalkonto i disse bøger. Posteringen er korrekt med undtagelse af den stadige debitering af husholdningsudgifterne på driftsregnskabet. Dettets saldo føres til kapitalkonto og dennes igen til balancekonto. Efter 1851 findes hverken kapitalkonto i disse bøger eller i arkivet i det hele taget, men da henvisningerne på driftsregnskab og status dertil stadig findes, må den findes i en anden bogrække, der er gået tabt. Der findes ingen generalhovedbøger svarende til disse statusbøger, der omfatter både Odense og Kertemindeforretningen, men derimod en enkelt fra forretningen i Kerteminde udelukkende fra tiden 1829–57. Heri findes foruden personlige konti sagkonti, med henvisninger til afslutningskonti, der dog først dukker op 1833. Disse er driftsregnskab, kapitalkonto og balance i den rigtige rækkefølge. I arkivet findes yderligere memorialer, kassebøger og samlejournaler, det er altså det dobbelte italienske system, der også fandtes hos Spielweg & Co. Dette handelshus giver således et eksempel på det dobbelte bogholderis anvendelse i et stort købmandsfirma fra dets stiftelsesår 1829. Handelsfirmaet Chr. H. Nielsen, senere Jørgen H. Nielsen, Hjørring, hvis arkiv spænder over tiden 1831–1920, briller ved sin totale mangel på spor af dobbelt bogholderi, og selv om også kassationer har fundet sted, skulle det være et ejendommeligt træf, om de netop

har ramt disse bøger alene⁴². Der findes en række reskontri og en række journaler, men ingen kassebøger, og kredit- og kontanttransaktioner har åbenbart fundet sted i journalerne. Det er ganske forbavsende, at så stor en virksomhed har kunnet styres med så primitivt et registreringsapparat hele det 19. århundrede igennem. Løse regnskaber findes ikke.

I arkivet fra handelsfirmaet Moses & Søn, G. Melchior, København, oprettet 1841, findes i serien af hovedbøger til og med 1853 udelukkende personlige konti⁴³. Men resten af serien til 1932 har herudover både sagkonti, tabs- og vindingskonto, kapitalkonto og status. Afslutningssystemet er dog ikke af så moderne art som hos E. B. Muus, idet kapitalkontoen ikke er korrekt indbygget, og gevinst eller tab overføres direkte til status; først fra 1927 indføres det helt moderne system. Dette firma har altså ret hurtigt optaget det dobbelte bogholderi. Handelshuset J. A. Jørgensen, Nakskov, 1814–1938, hvis ældste bevarede arkivalier i Erhvervsarkivet dog kun går tilbage til 1846 fremviser først tegn på dobbelt bogholderi i 1882, idet der først i dette år optræder en status opstillet efter dette system⁴⁴.

I købmandsfirmaet J. W. Palludans eft., Varde, oprettet 1853, er intet spor af dobbelt bogholderi at træffe før år 1893, det år, hvor J. W. Palludan overlod firmaet til sine to svigersønner, Harald Nielsen og J. F. Lasson⁴⁵. Fra dette tidspunkt og indtil 1922, hvorefter der ikke længer findes bøger for hovedforretningen, eksisterer tre generalhovedbøger og fire statusbøger. I de første afsluttes sagkonti på normal måde, og saldo overføres til henholdsvis tabs- og vindingskonto og status i statusbøgerne. På den første konto er den totale nettogevinst altid delt op på de to indehavere, og nederst på samme side findes disses kapitalkonti, der dog ikke ganske kan følges år for år fra driftsregnskabet alene, men tillige må suppleres med oplysninger fra kreditorhovedbøgerne, hvor kapitalkontiene også findes mere specificerede. Husholdningsudgifter føres i dette bogholderi ikke længer til tab, men til privatkonto og derfra til kapitalkonto.

Af disse ti udvalgte handelsfirmaer er fire stiftet før 1800; men kun det ene af disse fire havde et fuldt udviklet dobbelt bogholderi allerede ved stiftelsen, et fik det 1833, et 1850 og et 1870. De resterende seks er stiftet i årene henholdsvis 1823, 1829, 1831, 1841, 1846 og 1853, og af disse havde de to fra 1823 og 1831 overhovedet ikke dobbelt bogholderi i det 19. århundrede; de to fra henholdsvis 1846 og 1853 fik det først i 1880, det fra 1841 først i 1853, medens endelig det fra 1829 havde det fra starten. Det er således kun to ud af ti, der begyndte med et dobbelt bogholderi, og selv om udvalget er lille, synes det dog at give et fingerpeg om, at det dobbelte bogholderi næppe har været anvendt i Danmark før omkring midten af det 19. århundrede.

Går man fra de her undersøgte store handelshuse til de talrige mindre købmandsforretninger, bestyrkes dette indtryk meget kraftigt. Ud af et tilfældigt udvalg på halvtreds købmænd spændende i tid fra 1788 til 1913 og fordelt jævnt over hele landet fandtes dobbelt bogholderi kun hos to. Udvalget indeholder både firmaer, hvor bogholderiet havde adskillige reskontrohovedbøger, kassebøger og journaler, og forretninger, hvor det indskrænker sig til reskontro og journal eller kladde. De fleste af udvalgets arkiver er skifteretsbehandlede, altså enten døds-, konkurs- eller likvidationsboer. Det fremgår tydeligt af denne undersøgelse over småkøbmænd, at det dobbelte bogholderi var relativt ukendt i praksis i den egentlige købmandshandel hele det 19. århundrede. Vender man blikket mod arkiver i tiden efter århundredskiftet, bliver billedet derimod et ganske andet.

Til slut vil korteligt situationen inden for håndværk og industri blive undersøgt. Erhvervsarkivets samling af industriarkiver fra det 19. århundrede er imidlertid betydelig mindre end dets samling af handelsarkiver, og der kan derfor kun blive tale om et ret snævert udvalg.

Rosenborg Brøndanstalt, København, der blev stiftet i 1831, har et af de bedst bevarede arkiver fra den tid⁴⁶. Virksomheden var både en mineralvandsfabrik og kuranstalt. Fra 1834 til 1882 findes en bogrække på niogfyrre bind, der benævnes bøger over indtægter og udgifter; men som er af ren kasse-mæssig art.

For årene 1833–34 findes to små bøger, der kaldes hovedbøger. Den første indeholder foruden personlige konti også sagkonti, tabs- og vindingskonto og balance, men ingen personlig kapitalkonto, da virksomheden var et aktieselskab. Tabs- og vindingskontoen er imidlertid ikke afsluttet, på tabssiden er kun de respektive sagkontis sidenumre, men intet tal anført, hvorimod saldoen på disse konti henviser til driftsregnskabet. På status eller generalbalancen er kun aktivsiden udfyldt, passivsiden indeholder også kun henvisninger til de respektive konti, og der er således heller ikke her foretaget nogen afstemning og afslutning. Af en eller anden grund er regnskabsføringen gået i stå på dette afgørende sted. På generalvarekontoen er varebeholdningens værdi krediteret og overført til aktiver. I næste linie på samme konto står pr. tabs- og vindingskonto, men intet tal, som om et tab var forudset; men en sammentælling af generalvarekontoen viser, at der tværtimod var en pæn bruttoforejensete! I hovedbogen for 1834 findes hverken driftsregnskab eller status. I stedet er generalvarekontoen blevet en sammenblanding af disse to afslutningskonti; den afsluttes med en ganske intetsigende kreditsaldo på rbd. 496.4.13., kaldet »Nettofordel«⁴⁷. De to bøger gør samme indtryk af et mislykket eksperimen-

ment på det dobbelte bogholderis område som de tidligere omtalte posteringer hos C. Hage & Søn, Stege.

Fra og med 1880 begynder imidlertid en lang række generalhovedbøger, der tydeligt viser, at det dobbelte bogholderi nu er taget i anvendelse i den særlige form, det fik inden for industrien. Tabs- og vindingskontoen optager gevinsten eller tabet fra en driftskonto, der selv samler en række underkonti som f. eks. lønninger i de forskellige afdelinger, maskiner og bygningers vedligeholdelse, disses afskrivninger, materialeforbrug etc. Da det sker omtrent samtidig med, at de uoplysende indtægts- og udgiftsbøger forsvinder, må det være rimeligt tidsmæssigt at fastlægge systemskiftet til dette år.

I arkivet fra A/S Helsingør Spritfabrik, stiftet af J. L. Tvede 1842, findes kun een statusbog i tiden 1854–59⁴⁸. Heri er dog kun opgjort status pr. 18. februar 1854, 2. februar 1855 samt for årene 1886–89. Der er tale om en ren og skær inventur, passiverne trækkes fra aktiverne på samme side, og forskellen kaldes status. Der findes videre en bog benævnt: »Oversigt over produkt, udbytte og virksomhed af J. L. Tvedes Dampbrænderi i Helsingør fra 1854«. I den er der talmæssige opgørelser over solgt brændevin, såvel i mængder som i penge, over forbrugte råmaterialer og hjælpestoffer, over driftsomkostninger og over biproduktet bærme. Disse opgørelser er nærmest statistikker; de enkelte elementer arbejdes ikke sammen til et kontosystem. En lang række kommentarer til disse driftsstatistikker gør dem ganske vist mere velegnede til historisk kildemateriale end et formelt bogholderi ville have været. Driftsstatistikkerne fortsætter efter et ophold på fjorten år i en bog med spændvidden 1877–1916, der heller ikke indeholder antydning af dobbelt bogholderi. Lige så negative er kassebøgerne, som er sjustet ført og uden beholdningsopgørelse lige til 1918, arkivets sidste år.

Der er bortset fra en inventurstatusbog 1857–64 kun bevaret regnskabsbøger fra 1901 i arkivet fra A. F. Mogensens maskinfabrik, København, der ellers føres tilbage til 1769⁴⁹. Disse bøger er imidlertid status- og generalhovedbøger, der tydeligt viser, at det dobbelte bogholderi har været indført fra det tidspunkt.

Hos bryggeriet »Skandia«, Nørresundby, der blev grundlagt 1855, findes først generalhovedbøger og regnskaber fra og med 1917⁵⁰. I en lagerstatusbog for 1917 er anført foran værditallene: Omposterede efter dobbelt bogholderi, hvad der fastlægger begyndelsestidspunktet.

Arkivet fra Alexander Rasmussens tobaksfabrik i København, der daterer sig fra 1858, bærer intet spor af dobbelt bogholderi igennem hele spændvidden indtil 1920⁵¹. Der findes kun reskontri, kassebøger uden saldooverførsler til status, inventariebøger, lagerbøger og en lang række kladder.

De syv hovedbøger i R. J. Jensens vognfabrik, Odense's arkiv er alle reskontri⁵². De spænder over årene 1881–1936. Næsten alle andre bogrækker er ført meget utraditionelt og bærer intet spor af dobbelt bogholderi. Der findes en enkelt statusbog 1913–34, der kun indeholder den sædvanlige inventur. I denne industrivirksomhed har man altså ikke følt sig hæmmet af mangel på dobbelt bogholderi helt op i nutiden.

Forretningsarkivet fra Blikkenslagerfirmaet Hans Pers, København, spænder over årene 1858–1917⁵³. I hovedbogsrækken, der kontinuert gennemløber disse år, findes ingen generalhovedbog; de er alle reskontri, d. v. s. regningsbøger over udførte arbejder for forskellige personer eller institutioner. Kassebøgerne er meget primitive, der foretages ikke beholdningsopgørelse helt til 1912. Herefter føres beholdningen blot i ny regning og ikke til nogen afslutningskonto.

Hos murermester Magnus Nielsen, Århus, hvis forretning blev grundlagt 1843, og som stadig består, findes først tabs- og vindingskonto for regnskabsåret 1916⁵⁴. Endnu på dette tidspunkt føres husholdningsudgifter til denne konto.

Heller ikke hos tømrerfirmaet H. Weber, Roskilde, grundlagt 1830, har det været muligt at finde tegn på det dobbelte bogholderis anvendelse i det 19. århundrede og i øvrigt heller ikke senere⁵⁵. Før 1884 findes opstillinger over indtægter og udgifter, der indeholder både bevægelser vedrørende driften og rene beholdningsoverførsler lige som de første bøger hos Rosenborg Brøndanstalt. Fra og med 1884 og til og med 1912 findes opstillet den sædvanlige inventurstatus dels i kassebøgerne, dels i reskontrohovedbøgerne. Efter 1912 findes ingen årsopgørelser i arkivet, men selv den nyeste kassebog, der slutter d. 31. dec. 1948, udviser stadig et bogholderisystem, der må betegnes som enkelt.

IV. Konklusion

De nævnte omend sparsomme eksempler fra det praktiske forretningsliv synes kun at kunne føre til den konklusion, at det dobbelte bogholderi, som på et så tidligt tidspunkt kendtes i teorien, kun meget langsomt fandt sin optagelse i praktikken. Det vandt først indpas omkring skiftet mellem det 19. og 20. århundrede.

For den lille købmand lå – og ligger vel stadig – den manglende interesse simpelthen heri, at forretningen var lille. Indkøb og salg sker relativt rutinemæssigt, og han står derfor ikke i pludseligt behov for ved hjælp af øjeblikkelige kortfristede opgørelser at skulle begrunde det rimelige eller urimelige i en

speciel transaktion. Varelagerets relativt konstante størrelse og nogenlunde rolige priser medførte videre, at nettofortjenesten for året ganske godt kunne beregnes ved hjælp af inventurmetoden, og den større nøjagtighed i årsopgørelsen, som ville kunne opnås ved hjælp af det dobbelte bogholderi, ville blive købt for dyrt ved nødvendigheden af at måtte ansætte mere lønnet arbejdskraft til kontorhold. Sådan kan i hvert fald den mindre erhvervsdrivendes handle måde efterrationaliseres. Den direkte årsag har dog sikkert været uvidenhed.

Det må også have været tilfældet for den store erhvervsdrivende, hvor det er åbenbart, at dobbelt bogholderi ville have været til uvurderlig nytte som oplysningskilde. Men her var blikket hovedsagelig rettet *ikke* mod fortjenesten som sådan, men mod den form, denne og tidligere fortjenester var investeret i, være sig i kontanter, veksler eller debitorer. Opmærksomheden over for kassesituationen og den enkelte debtors solvens synes genspejlet i det meste af det 19. århundredes enkelte bogholderi. Denne indstilling er selvfølgelig også forståelig på baggrund af det dengang ret uudviklede bankvæsen og en tid, hvor egentlige kreditkriser var langt hyppigere end senere. Videre var købmandens synsfelt ofte begrænset til, hvad han havde tjent eller ventede at tjene på enkelte transaktioner, medens fortjenesten inden for et bestemt tidsrum forekom ham mindre interessant ⁵⁶. Til tider beregnedes dog den totale årlige bruttofortjeneste ved hjælp af regnskaberne over de enkelte transaktioner, som tilfældet var hos Jacob Holm & Sønner. Når folkeløn, som dengang selv hos store erhvervsdrivende, især inden for handelen, udgjorde en betydelig mindre procent af de samlede omkostninger end senere, var trukket fra den, ville reststørrelsen give et nok så godt billede af årets nettofortjeneste. Endelig må nævnes, at så længe indkomstskatten er en ubetydelig del af denne nettofortjeneste, og indkomsten ikke skal selvangives, er et vigtigt incitament til nøjagtig opgørelse af nettofortjenesten ikke til stede.

Alligevel kan det sikkert ikke benægtes, at den væsentligste årsag til det enkelte bogholderis langsomme vigen skyldes uvidenhed om og manglende oplæring i det dobbelte bogholderi. De forskellige bizarre bogholderimæssige fejl, som denne undersøgelse har fremdraget, er jo af samme slags, som enhver handelsskolelærer møder, så længe klassen er på begynderstadiet. Og den mest nærliggende årsag til denne uvidenhed var derfor sikkert, at den handelsmæssige undervisning i form af de tidligere nævnte skoler og handelsakademier ikke stod mål med erhvervslivets rivende udvikling i det 19. århundrede. Uanset disse institutioners høje standard var de for få til at dække behovet. Først fra 1860'erne og 70'erne, da handelsundervisningen blev genstand for opmærksomhed fra erhvervslivets egne folk, ændredes billedet.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Axel Grandell: Äldre redovisningsformer i Finland, side 15-25. Se også A. Busch-Sørensens facsimileudgave af Bartholomeus Petræus, 1962.
2. Samme side 65-133, 205-06.
3. Samme side 134. Den svenske lærebog er af Johann Oloffson Hortulanus. Se også O. Sillén: Bogføringsuddannelse og bogføringsteori gennem tiderne. Revision og Regnskabsvæsen, 1937, side 148-158.
4. Disse definitioner er hovedsageligt udarbejdede på baggrund af Palle Hansen: Regnskabsvæsen. Hages Håndbog for handel og industri I, 1944, side 138-354, specielt afsnit IV: Bogføringsmetoden side 184-216.
5. Palle Hansen side 192.
6. I virksomheder uden ansvarlige indehavere, d. v. s. hovedsagelig aktieselskaber og andelsselskaber, foregår afslutningen på en anden måde. Kapitalkontoen tilskrives ikke umiddelbart nettofortjeningen, der derfor direkte går fra tabs- og vindingskontoen til status. Førstnævnte konto vil her ofte indeholde elementer fra tidligere regnskabsår og er derfor en blandet kapital- og driftskonto.
7. Ehrencrone-Müllers forfatterleksikon VI side 242 oplyser, at en samtidigt levende københavnsk rådmand af dette navn næppe er forfatteren. A. Busch-Sørensen: Danmarks ældste lærebøger i bogholderi, Revision og Regnskabsvæsen 1961 side 456-69, siger, at de hidtil foretagne biblioteksstudier ikke har kunnet fastslå Bartholomeus Pedersens identitet. Endelig giver udkastet til bogen i Thotts samling 275,8° (Kongl. Bibl.) heller ingen oplysning herom.
8. Bartholomeus Pedersens bog er ikke pagineret. Kassebogen kaldes Speciebog. Foruden disse regnskabsbøger anfører han også brevbog, der i virkeligheden er en brevkopibog, og to kopibøger, hvoraf den ene indeholder alle tvivlsomme eksemplers løsning, den anden er en regningskopibog.
9. Bartholomeus Pedersen udtrykker det på den måde, at først »haver hand at piuntere sin Debitor mod sin Creditor at de findis lige«, d. v. s. der opstilles en råbalance, og »der som da nogen Fautte findis maa hand piuntere sin Hoffved Bog imod Journalen oc da dessen Fauter at corrigere«.
10. Det udtrykkes hos Pedersen først under punkt 2: »Dernæst haffver hand at offversee/ hvor meget Goeds hand haffver usoldt/ det samme Gods fører hand paa Blansen oc gjør Blansen Debit til sådant Gods« (d. v. s. varekontoen). Det hedder derefter under punkt 5: »Dernæst haffver hand at observere hvad paa sin Handling er vunden eller Tafft/ hvilcket skeer paa denne Maade/ alt hvad man finder meere paa Credit siden end paa Debit det er Vunden/ det samme Gods giøres da Debit (nemlig på varekontoen) til Vinden oc Taben«.
11. Bartholomeus Pedersen: »Omkost Bog: At antegne den heele Handling udi/ hvis vi udi den heele Handling udgifver baade til Huus Fornødenhed oc andet«.
12. John Mair Iste Bog side 9-14 handler om memorialen, II den Bog side 15-25 om journalen og III die Bog side 155-206 om hovedbogen, men i det mellem-liggende afsnit behandles ofte problemer, der vedrører alle tre bøger.
13. John Mair side 311-376.
14. Samme side 182-183, 184-185.
15. S. G. Meisner side 1-22, 73-95.
16. Samme side 1-22, 23-72.
17. Samme side 1-22, 97-153.
18. Denne fremgangsmåde er naturligvis fuldt korrekt i aktie- og andelsselskaber, hvor kapitalkontoen ikke ændres fra år til år, jfr. note 6.
19. S. G. Meisner side 22.
20. O. C. Buch side 68-131.
21. Samme side 83-85.
22. N. F. B. Schierm side 1-17.
23. H. Buchheister side 1-42.
24. Johannes Vermehren side 5-47.
25. Jensenius Klit side 49 ff.
26. Erik Langsted: Handelsskolebogen, 1960, side 9-10.
27. Samme side 10-11.

28. Kommercekollegiets betænkning til kong Chr. VI 1735. Samme side 11.
29. Egeria, fjerdingsskrift for opdragelses- og undervisningsvæsenet i Danmark og Norge, 1804, side 403-411.
30. Samme og Efterretninger om Opdragelsesinstituttet ved Kjøbenhavn tilligemed andre smaa Afhandlinger. Udgivne af C. J. R. Christiani, 1803, side 10-40.
31. Penia eller Blade for Skole-, Industri-, Medicinal- og Fattigvæsen. Red. J. H. Bärens, 1809, side 273-78. Egeria, fjerdingsskrift for opdragelses- og undervisningsvæsenet, 1806, side 236-252.
32. E. Langsted side 11. Prospektet for Svénné Langkjers Handels- og Sprog-Academie, 1845, Erhvervsarkivet og Efterretningen om Det praktiske Handelsakademi i København, 1844, af Haldur R. Grüner, K. B.
33. E. Langsted side 11.
34. Samme side 12-14.
35. Som eksempler på sådanne forretningsarkiver kan nævnes Asiatisk Kompagnis og Kurantbankens i Rigsarkivet. Hos Aa. Rasch og P. P. Sveistrup: Asiatisk Kompagni i den florisante periode 1772-1792, 1948, siges det side 23 ff., at med den nye oktroy skete betydningsfulde organisatoriske ændringer, herunder at bogholderen skulle føre bøgerne »efter den rette italienske Stil og Maade«. Erik Rasmussen siger i Kurantbankens Forhold til Staten 1737-73, 1955, side 26, at Kurantbanken benyttede en simpel form af det dobbelte bogholderi. Dette kan dog, så vidt ses, næppe have været dobbelt bogholderi efter den oven for angivne definition.
36. C. L. E. Spielweg & Co.s arkiv, Erhvervsarkivet.
37. C. Hage & Søns arkiv, Erhvervsarkivet.
38. I. P. Suhr & Søns arkiv, Erhvervsarkivet.
39. Jacob Holm & Sønners arkiv, Erhvervsarkivet.
40. N. P. Kircks arkiv, Erhvervsarkivet.
41. Elias B. Muus' arkiv, Erhvervsarkivet.
42. Chr. H. Nielsens arkiv, Erhvervsarkivet.
43. Moses & Søn G. Melchior's arkiv, Erhvervsarkivet.
44. J. A. Jørgensens arkiv, Erhvervsarkivet.
45. J. W. Palludans arkiv, Erhvervsarkivet.
46. Rosenborg Brøndanstalt A/S' arkiv, Erhvervsarkivet.
47. Hos Birgit Nüchel Thomsen: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen. Erhvervs-historisk Årbog 1959 side 10 omtales fabrikkens underskud i begyndelsen. Her tænkes dog på de finansielle underbalancer jfr. side 28 ff.
48. A/S Helsingør Spritfabriks arkiv, Erhvervsarkivet.
49. A. F. Mogensens maskinfabriks arkiv, Erhvervsarkivet.
50. Bryggeriet »Skandia«s arkiv, Erhvervsarkivet.
51. Alexander Rasmussens tobaksfabriks arkiv, Erhvervsarkivet.
52. R. I. Jensens vognfabriks arkiv, Erhvervsarkivet.
53. Blikkenslagerfirmaet Hans Pers' arkiv, Erhvervsarkivet.
54. Murermester Magnus Nielsens arkiv, Erhvervsarkivet.
55. Tømrerfirmaet H. Webers arkiv, Erhvervsarkivet.
56. Denne indstilling er ældgammel. Se således Emilie Andersen: Malmøkøbmanden Ditlev Encke og hans regnskabsbog, 1954, side 40. Denne regnskabsbog, der befinder sig i Malmø stadsarkiv, er en memorial fra 1521 til 1535. Dens opgave var at holde regnskab med kredittransaktioner og kommissionshandler, men ikke at udregne fortjeneste eller opstille status; det var ikke noget, hans samtid fordrede.

I ovenstående er ikke taget hensyn til lovgivningen om bogføring. De første regler herom findes formentlig i Forordning om Commerciens og Navigationens Befordring af 16. april 1681, altså nogenlunde samtidig med Petræus. Forordningen indeholder dog intet om bogføringsmetoden, men interesserer sig især for bevismagten og stempelpligten. Heller ikke den nyere og nyeste lovgivning interesserer sig for bogføringsmetoden.

Beretning om virksomheden

1. april 1963–31. marts 1964

Indsamling af arkiver

Den stilstand, der var indtrådt i indsamlingsarbejdet som følge af Erhvervsarkivets flytning, afløstes i finansåret 1963–64 af en meget betydelig vækst. Afleveringerne nåede i 1963–64 op på tallet 8.780 bind og pakker, det største i arkivets historie. I årets løb er modtaget følgende arkiver:

Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, København. For årene 1926–53 har Fællesforeningen i den løbende aflevering sendt 968 bind og pakker, herunder regnskabsmateriale og korrespondance.

Nordisk Andelsforbund, København. I fortsættelse af tidligere aflevering har Andelsforbundet afleveret 644 bind og pakker med regnskabs- og korrespondancesager for tiden 1949–56.

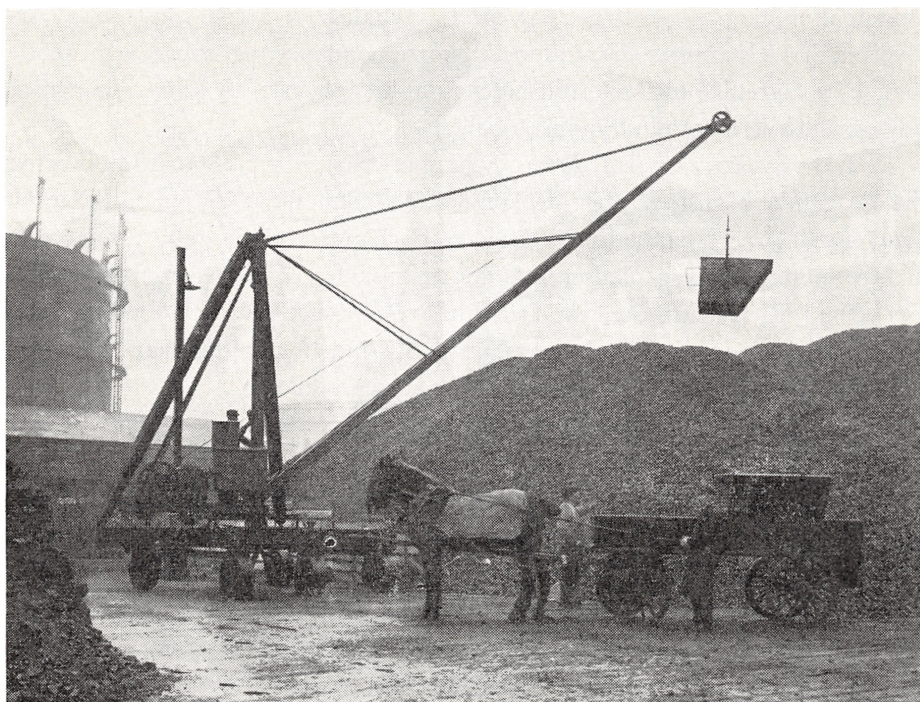
Grosserer-Societetets Komité, København. I den løbende aflevering har komiteen nu afgivet 151 pakker med journalsager for årene 1949–55.

De samvirkende jyske Husmandsforeninger, Århus. Samvirksomheden er grundlagt på sendemandsmødet i Århus 1902; men det er kun meget få arkivalier, der er bevaret. Blandt de 25 bind og pakker for årene 1902–58 findes dog – foruden regnskaber – også de ældste forhandlingsprotokoller.

De samvirkende danske Husmandsforeninger, København. Husmandsforeningernes landssammenslutning daterer sig endeligt fra landsstævnet i Odense i 1910. Den havde dog da i flere år været på forsøgsstadiet. Fra foreningernes omfattende virksomhed er afleveret et arkiv på 694 bind og pakker for årene 1911–58. Arkivet rummer forhandlingsprotokoller, regnskaber, korrespondance og behandlede sager fra såvel organisationen i almindelighed som fra de forskellige udvalg.

Landbrugsrådet, København. Landbrugsrådet blev oprettet 1919 som et resultat af mange års forhandlinger og forsøg på at danne en fællesrepræsentation for landbrugets hovedorganisationer. Dets formål er at fremme samarbejdet, varetage større fællesopgaver, stå til rådighed for regering og rigsdag og til en vis grad ved udsendte repræsentanter pleje såvel landøkonomiske som handelsmæssige interesser over for udlandet. Såvel medlemskredsen som arbejdsområderne er i tidens løb undergået flere forandringer. Det meget omfattende virke har medført en stor arkivdannelse, hvoraf rådet i 1963 har

Fra A/S Titans arkiv: Svingkran i funktion ved Hans Broges kullager på Århus havn omkring århundredskiftet. Gribeskovlen var endnu ikke opfundet; kranen var i stedet forsynet med en spand, der fyldtes ved håndkraft i skibets last. Billedet indgår i en meget betydelig negativsamlings i A/S Titans arkiv; samlingen vil i mange henseender være et nyttigt udgangspunkt til illustrering af de tekniske forhold ved århundredets begyndelse.

udskilt 805 bind og pakker. Arkivet, der spænder over årene 1919–48, rummer korrespondance, indberetninger, tryksager m. v. fra alle sider af rådets arbejde.

Foreninger af Kolonialgrossister i København. Foreningen, der blev stiftet i 1901, har gennem sin sekretær, hrs. Kjeld Rørdam, afleveret 13 bind cirkulærer af intern karakter spændende i tid fra 1939 til 1958. Disse cirkulærer giver et billede af denne brancheforenings forhold i krigs- og efterkrigstiden.

Foreningen af Fabrikanter af Budding- og Cremepulvere samt Krydderipakkerier, København. Ligeledes fra hrs. Kjeld Rørdam er modtaget 2 bind cirkulærer for årene 1953–62 fra den nu ophævede forening af fabrikanter af budding- og cremepulvere samt krydderipakkerier. Blandt disse cirkulærer findes også referater af de årlige generalforsamlinger.

Dansk Litograflaug og Kemigraflauget i Danmark. Fra de to laug, der blev stiftet henholdsvis i 1899 og i 1903, førstnævnte under navnet Dansk litografisk

Principalforening, er modtaget 145 bind og pakker for årene 1899–1961. Arkivernes hovedstammer er almindelig korrespondance og sager vedrørende faglige og fagretlige forhold samt fagenes lærlingskoler. Fra Litograflauget er dog også afleveret forhandlingsprotokoller.

De jyske Kalkværker A/S, Århus. Selskabet er oprettet i 1890. 1891 overtog det de gamle Mønstedgruber og kom efterhånden til at eje en lang række brud spredt over Jylland. Hertil er siden, da håndværkerne ophørte med selv at lave mørtel på byggepladserne, kommet adskillige mørtelværker. Fra kalkværkerne i Hjerm, Mønsted og Trustrup er modtaget i alt 228 bind og pakker. Arkiverne, der dækker årene 1891–1946, indeholder regnskabsekstrakter med bilag (ført månedsvist), bogholderi og korrespondance.

Maskinfabrikken og jernstøberiet A/S Titan, København. Fra A/S Titan er i fortsættelse af tidligere afleveringer modtaget 811 bind og pakker for årene 1899–1961, der indeholder tilbud, ordrer, kalkulationer, tegninger, fotografier af udførte arbejder og korrespondance.

Kolonialfirmaet Carl Bertelsen & Co., Århus. Firmaet er oprettet i 1868, og Erhvervsarkivet har tidligere ad anden vej modtaget enkelte ældre hovedbøger. I forbindelse med firmaets ophør er nu afleveret, hvad der er bevaret siden 1918, 216 bind og pakker bogholderi og korrespondance.

Tekstilmfirmaet Carl Flensburg & Sebbelov A/S, København. Firmaet har yderligere afleveret 580 pakker regnskabsmateriale og forretningskorrespondance for årene 1890–1957.

Maskingrosserer Alfred V. Nielsen, København. I fortsættelse af tidligere afleveringer har maskingrosserer Alfred V. Nielsen afleveret 79 æsker forretningskorrespondance, der dækker årene 1940–47.

Plums Handelsaktieselskab, Assens. Firmaet har fortsat sine afleveringer, denne gang med 381 bind og pakker for årene 1930–53.

Gummivarefirmaet »Sanitas« ved L. Ankerstad, København. Af en ganske særlig karakter er det arkiv på 125 bind og pakker, der er modtaget fra ovennævnte, nu ophørte firma. Virksomheden hørte til de ældste inden for salget af antikonceptionelle midler. Arkivet rummer bogholderi, korrespondance, kataloger og andre tryksager, heraf adskilligt af udenlandsk oprindelse. Det dækker årene 1903–58.

Kulimportfirmaet L. M. Thurøe & Co.'s Eftfl., København. Firmaet er grundlagt som kommanditselskab i 1892, men blev 1934 omdannet til et aktieselskab. I forbindelse med en flytning har det afgivet, hvad der er bevaret af arkivalier for tiden 1892–1958, 252 bind og pakker. Størsteparten heraf udgøres af hovedbøger med tilhørende journaler.

Vesterbro Trælasthandel A/S, Århus. I tilslutning til forrige års store afle-

vering afleverede firmaet i år yderligere 82 bind og pakker for tiden 1933–58 bestående udelukkende af regnskabsmateriale.

Skanderborg Handels- og Landbrugsbank A/S, Skanderborg. Fra Andelsbanken i Skanderborg er afleveret 311 bind og pakker fra den nu nedlagte Skanderborg Handels- og Landbrugsbank A/S (1921–55), *Adslev og Mjesing Sognes Spare- og Lånekasse* (1872–1957) og *Blegind og Hørning Sognes Spare- og Lånekasse* (1881–1962). Skanderborg Handels- og Landbrugsbank blev oprettet ved Den danske Andelsbanks ophør, og arkivet indeholder derfor enkelte ting også fra denne. Banken blev i 1942 overtaget af Andelsbanken. De to sparekasser er som et udtryk for den koncentration af pengevæsenet, der foregår i disse år, ligeledes overtaget af Andelsbanken. Alle tre arkiver rummer såvel bogholderi som korrespondance.

Livsforsikringsselskabet Jylland – gensidigt, Århus. Selskabet begyndte i 1896 som begravelseskasse under navnet »Den gensidige danske Livsforsikring«. Det overgik i århundredets begyndelse til almindelig livsforsikringsvirksomhed. I forbindelse med ophør i Århus og sammenslutning med livsforsikringsselskabet »Fremtiden« i Ålborg er modtaget ca. 2.000 bind og pakker for tidsrummet 1896–1957. Arkivalierne afspejler alle sider af selskabets arbejde.

Andre. Af mindre fonds kan nævnes: Borgmesterfuldmægtig Aage Faber, Ålborg, og sagfører Knud Eskild Møhl, Fuglebjerg. Retsbehandlede arkiver er kommet fra København, Neksø, Næstved og Saksøbing.

Ordningsarbejdet

Der er udført ordningsarbejder i arkiverne fra Adslev og Mjesing Sognes Spare- og Lånekasse, købmand A. W. Andrup, Lemvig, Assens apotek, Blegind og Hørning Sognes Spare- og Lånekasse, vinhandlerfirmaet Vilh. Christiansen A/S, København, Fyens Diskonto Kasse, Odense, isenkramgrosserer E. M. Hestbech, Lemvig, købmand F. Hestbech, Lemvig, A/S F. Hestbech & Co., Ålborg, Hoven Andelskasse, De jyske Kalkværker A/S, Århus, sagfører Knud Eskild Møhl, Fuglebjerg, Skanderborg Handels- og Landbrugsbank A/S, handelshuset I. P. Suhr & Søn, København, vinhandler Albert Chr. Thorup, Århus, kulimportfirmaet L. M. Thurøe & Co.'s Eftfl., København, købmandsfirmat Ørum & Wulff, København og retsbehandlede arkiver fra Hjørring, Marstal, Roskilde og Saksøbing.

I løbet af efteråret flyttedes endelig de af Erhvervsarkivets samlinger, der henstod i Århus rådhus' magasiner, ind i den nye bygning, således at alt nu er samlet under eet.

Fra Erhvervsarkivets nyindrettede læsesal. Der er enkeltmandsborde til de besøgende samt plads til en inspektionshavende. I læsesalen er opstillet den mest benyttede del af Erhvervsarkivets bibliotek. Andre bøger, som den besøgende måtte få brug for, kan rekvireres.

Foto Hammerschmidt.

Udarbejdelsen af et sammenfattende register til bankierfirmaet D. B. Adlers og til handelshuset Moses og Søn G. Melchiors kopibøger er fortsat. Det samme gælder den løbende registrering af dagspressens artikler om erhvervslivets mænd.

Håndbiblioteket

Bogbestanden er forøget med 2.843 bind, hvoraf en stor del er gaver fra dagbladet »Demokraten«, Århus, pensioneret statslods P. A. Gruelund, Industrieforeningen, Landbrugsrådet, grosserer Harald W. Lassen, Statsbiblioteket og Tekstilfabrikantforeningen. Jubilæums- og tidsskrifter er modtaget fra firmaer, myndigheder og organisationer i Danmark, Norge, Sverige, Finland, Belgien, England, Frankrig, Holland, Italien, Schweiz, Vest- og Østtyskland, U.S.A. og Østrig.

Anden virksomhed

I anledning af den lokale arbejdsgiversammenslutning i Århus' 50 års jubilæum den 25. marts 1964 udarbejdedes af arkivar John W. Oldam og arkivar Finn H. Lauridsen et lille duplikeret skrift på 20 sider: Noter om den lokale sammenslutning af Arbejdsgiverforeningens medlemmer i Århus 1914–1964.

Arbejdet med undersøgelsen over dansk-engelsk samhandel i de sidste 300 år er fortsat og ventes afsluttet omkring nytår 1964–65.

Af personalets arbejder i øvrigt kan anføres: overarkivar Vagn Dybdahl har fortsat deltaget i arbejdet i Århus byhistoriske Udvalg og i redaktionen af »Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur« samt af tidsskrifterne »Jyske Samlinger. Tidsskrift for Danmarks historie« og »Nyt fra historien« og bidraget dertil med anmeldelser og litteraturoversigter. Endvidere har overarkivar Dybdahl afsluttet manuskriptet til »De nye klasser 1870–1913« (Politikens Danmarkshistorie bd. 12). Overarkivar Dybdahl har endvidere fortsat virket som lektor i økonomisk historie ved Århus Universitet.

Arkivar Finn H. Lauridsen har forestået redaktionen af »Århus Stifts Årbøger« og som formand ledet arbejdet i »Historisk Samfund for Århus Stift«. Ved Århus Universitet har han som undervisningsassistent afholdt kursus i gotisk skriftlæsning og arkivkundskab, og han har været medarbejder ved udstillingen »Århus 1864«. Til »Jyske Samlinger« og »Nyt fra historien« har han bidraget med anmeldelser.

Bygningens istandsættelse

Den i september 1963 påbegyndte istandsættelse af Erhvervsarkivets bygning fortsatte under ledelse af kgl. bygningsinspektør, arkitekt C. F. Møller. Der er indrettet en ny læsesal, et nyt ekspeditionskontor, mødeværelse, fire nye arkivarkontorer, ligesom der er gennemført en modernisering af spisestuer, toiletter, garderober og arbejdslokaler.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider, kr. 7,50.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840–1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider, kr. 7,50.

Indhold: Fra kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid.
På trampfart 1848–50.
Bogkøb i provinsen 1800–1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om opbevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider, kr. 10,00.

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 9,75.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853–62.
Fra 19. århundredes handelsliv. II. Af Luis Bramsens erindringer.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrirationalisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 9,75.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 11,75.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 16,25.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773–1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 16,25.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg i 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 14,00.

Indhold: En købmandskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og
Kanalkompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 16,25.

Indhold: En tømmerlægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af
18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949–58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 16,25.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog-
og kunsthands første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømmermesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 18,25.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889–1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870–1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet
N. P. Kirck, Helsingør.
Tillæg: »Århus Kjøbmands Hjælpekasse 1861–1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961–62. 184 sider, kr. 22,00.

Indhold: Aarhus Handelsstandsforening 1937–1962.
Århus vestindiske Handelsselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674–1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 22,00.

Indhold: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783–1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750–1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 22,00.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum
og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870–1914.
En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900–1952. 1954. 120 sider, kr. 6,00.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945–54. 1955. 23 sider, kr. 2,00.

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760–1797. 1955. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Vello Helk og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen.
1886–28. maj–1956. 139 sider, kr. 12,00.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861–1961. 58 sider.

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider, kr. 10,00. Udsendt
af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret
af Vagn Dybdahl.

Indhold: *Birgit Nüchel Thomsen:* Sociale og hygiejniske tilstande 1861–1909.
John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880–
1909 i statistisk belysning.
Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere
og Fabriksarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore
dage.

